

F. FRIŽNAR - NE VDAJ SE, FANT

FRANCE KRJŽAR

NE VDAJ SE, FANT

FRANCE KRIŽNAR

NE VDAJ SE, FANT

ZAVOD »BOREC« V LJUBLJANI

1968

UVODNE BESEDE

Dogodki v tej knjigi so opisani tako, kakor sem jih doživeljal, oziroma kakor so mi jih pripovedovali tovariši. Moji spomini niso bili napisani za širšo javnost, temveč za hišno kroniko. Namenjeni so bili našim potomcem, ki naj bi se iz našega trpljenja učili ljubiti svobodo, svojo čast in domovino ter sovražiti izdajstvo in hinavščino. Učili naj bi se spoštovati delovne ljudi in borce za svobodo, učili naj bi se braniti svobodo svoje domovine.

Svoje prvotno stališče, naj spomini ostanejo hišna kronika, sem z leti spremenil. V dvajsetih letih po osvoboditvi se je spremenil svet, spremenili pa so se tudi ljudje. Pozabljene so mnoge stvari, ki jih ne bi smeli pozabiti. Menim, da spomini na grozote okupacije ne smejo izginiti — ostati morajo v imenu vseh tistih, ki so ostali v taboriščih, in v opomin živim, zlasti pa mlajšemu rodu. Poudarjam pa, da so bili napisani leta 1946 in da jih vsebinsko kasneje nisem popravljal. Življenje v taboriščih je opisano tako, kakor sem ga gledal takrat, ne pa tako kot bi ga morada ocenjeval in opisoval danes.

V Naklem dne 23. aprila 1966

France Križnar

SLOVO OD MARKUŠEVE DOMAČIJE

Leto 1942 — poletje, čas žetve je že minil. Ljudje na Okroglem pa tudi po drugih vaseh so pospravljali s polja zadnje zrelo žito.

Dež je v rednih presledkih močil zemljo in ta je bogato obrodila. Letina je na splošno kazala dobro. Tudi sadno drevje je mnogo obetalo. Vsako, vsaj malo živo drevo je bilo preobloženo s sadovi.

V naravi je bilo vse tako lepo, toda v naših srcih so se dogajale čudne stvari. Ljudje, posebno rodoljubi, smo zmajevali z glavami, kajti imeli smo veliko skrbi za bodočnost nas samih, pa tudi za bodočnost našega ubogega naroda. V teh dneh nismo občutili lepote letne dobe, tudi se nismo veselili bogate letine, zavedali smo se le velike in strašne borbe, ki se je odvijala in odigravala okoli nas. Bil je čas, ko je bila vojna vihra na vrhuncu; nemški nacizem je v koaliciji z italijanskim in japonskim fašizmom slavil svoje največje uspehe. Nemci so prodirali proti Stalingradu, napadali Leningrad, prišli so že tja daleč na Kavkaz, stali so že pred Aleksandrijo; zaradi tega so bili pijani zmag. Vsa Evropa se je mučila pod fašističnim škornjem, pa vendar so se našli tudi okrog nas še ponosni ljudje, ki niso bili pripravljeni kloniti.

V teh dneh more, ki je tlačila tudi nas, kmečke ljudi na Okroglem, so ustanovili na Gorenjskem prve partizanske odrede. Bataljoni II. grupe odredov so prihajali z osvobojenega ozemlja na Notranjskem, prebili so se čez italijansko-nemško okupacijsko mejo tam nekje pri Sv. Joštu, ali pri Polhovem Gradcu, nadaljevali pot čez Poljansko dolino, prišli na Jelovico, se tu nekaj časa zadrževali zaradi sovražne ofenzive,

nato pa nadaljevali pot čez Savo v Karavanke in naprej v Kamniške planine, od tu pa na štajersko stran. Vsa ta premikanja partizanskih bataljonov so ponavadi spremljale divje hajke nemške policije in vojske.

Da, res čudni časi so prišli v deželo, tako so modrovali ljudje na Okroglem. Sonce je stalo še visoko na nebu, mi pa smo se morali zapirati v hiše. Od 6. zvečer do 6. zjutraj je bila policijska ura. Takrat smo tesno zapirali vrata svojih hiš in gorje tistemu, ki je kršil zapoved nemških gospodarjev.

Slovinci smo bili do dna ponižani; nismo bili več niti ljudje. Prepovedano nam je bilo voziti se s kolesom po cestah, tudi z lepšim vozom nisi smel na cesto, ker si bil Slovenec. Slovencem ni bilo dovoljeno v gostilne niti v restavracije, Slovenci smo bili tedaj zaničevan in teptan narod.

Tudi živina je morala kar v dveh dneh s planine domov. Ponoči smo prisluškovali streljanju pušk, lajanju mitraljezov, eksploziji bomb, pa tudi težkim eksplozijam, ki so uničevale mostove in proge.

Po cestah so se vile dan za dnem dolge kolone kamionov, na nekaterih so prevažali nemško policijo in vojsko iz kraja v kraj, v hajke za partizani.

Takrat je bilo res hudo.

Tudi pri Markušu na Okroglem ni bilo pravega življenja. Sicer smo imeli vsega zadosti, saj smo skrili pred okupatorjem dovolj hrane, tako da nam je prav zares ni primanjkovalo, čeprav smo jo dajali partizanom pa tudi domačim ljudem. Dnevi pa so bili takrat dolgi kot tedni in vsak dan je prinesel kaj novega, toda le redkokdaj kaj veselega. Kljub temu da smo bili sami, mama in otroci brez očeta, smo na kmetiji še vse v redu in o pravem času obdelali.

Lep sončen dan — 25. julij 1942. leta. Pospravljali smo s polja še zadnje ostanke požetega žita. Ajda je že posejana, v stogu — kozolcu se rumeni dobra letina. Po kosilu smo se bratje Joža, Mirko in jaz zmenili,

da se na hitro okopljemo v Savi, nato pa še zorjemo zadnjo njivo pod vasjo, da bi posejali repo.

Prijetno je ob Savi, kopamo se v topli vodi, igramo se, pa tudi vozimo se s čolnom, ki ga imam sedaj že četrto leto. Z Jožem se pogovarjava. Pripoveduje mi novice. Zjutraj so partizani v Dupljah iz koruze streljali na nemški avto. Pravijo, da bo zato na tem kraju ustreljenih 20 talcev. Menda jih bodo pripeljali iz Begunj. »Kaj bo z nama,« vprašuje Joža, »če bo šlo tako naprej?« »Morda bova enkrat na vrsti tudi midva,« mu rečem, čeprav mi gre beseda zelo težko z jezika. Joža skomigne z rameni: »Morda pa res.« »Ne, ušla bova prej tja gor, čas je že in tudi potreba.« »In kaj bo potem z mamó, Vero in Mirkom?« mi postavlja vprašanje Joža. »Dobro,« mu pravim, »ne bomo prvi pa tudi ne zadnji, ki bomo trpeli maščevanje Nemcev.« »Če greš ti,« mi pravi Joža, »grem tudi jaz.«

Dovolj nama je resnega pogovora. Dvigneva se in greva domov. Zamišljen sem, ne delam z voljo, toda navajen sem dela, zato hitro navozim na njivo pod vasjo gnoja, raztrosimo ga in tik pred šesto uro že končamo z delom.

Doma je živahno. Mama in Vera imata polne roke dela. Pravkar polagata v peč kolač, potico in štruklje. Jutri je na Okroglem semenj — žegnanje; skoraj sem pozabil na ta praznik. V mladosti je bil ta dan težko pričakovan, povsod v vasi je vladalo veselo razpoloženje. Tudi danes diši po ocvrtih krofih, po poticah, mesu, toda ni slišati vriska, in v cerkvi ne potrčkava tako kot nekdaj. Mati me skuša zadržati v hiši do devete ure, ko bodo pečeni štruklji. Toda meni ni do štrukljev, odhajam v svojo izbo na vrtu, v uto. Tu se počutim varnega in dobro mi je. »Ko bodo pečeni štruklji, te pokličem s praga, pa pridi!« mi še naroča mama.

Sonce je še visoko, toplo sije, kokoši brskajo po gnoju, v vasi pa je tako, kot bi vse izumrlo. Berem knjigo Priroda in ljudje, ko me mati pokliče. Skočim

do hiše, da mi mati da vroč štrukelj. Čudno. Druga leta mi je tako teknilo; letos nisem bolan, pa kljub temu nimam teka.

Sonce počasi tone na zahod, nebo temni, težki črni oblaki se kot sence prihuljeno valijo izza Sv. Jošta. Vse v naravi zastaja, tudi muren v travi, ki pod mojim oknom neumorno prepeva vse noči, je utihnil. Z zahoda je zapihal močan veter, nebo čedalje bolj temni, drevje, polno plodov, se pripogiba, listje šumi. Ležim v izbi in skušam zaspati, vendar se mi to nikakor ne posreči. Ne vem, morda prisluškujem in čakam, da bo kdo prišel. Morda pride Šiška, morda me potrebuje kdo drugi. Minilo je že nekaj časa, kar ni bilo fantov pri meni. Nastala je temna viharna noč. Bliski sekajo in parajo temo, prve debele dežne kaplje padajo na zemljo.

Spal sem to noč rahlo, nemirno.

Še danes ne verjamem v duhove niti v usodo ali sanje, toda ta večer sem imel čudne zle slutnje. V sanjah se mi je dozdevalo, da me nekdo opominja, da mi nekdo svetuje, naj kar se da hitro zapustim domačo vas in naj grem tja, kjer so moji tovariši. Nevihta je divjala naprej, jaz pa nisem vedel, kaj se dogaja le dobro uro hoda od naše vasi, na Bistrici.

Prebudil sem se neprespan in slabo razpoložen. Iz viharne deževne noči se je porajalo umito sončno jutro, 26. julij. Na nebu nobenega oblčka, drevje se lesketa od deževnih kapljic, vse v naravi drhti in uživa poživljajočo vlago. Po kratkem sprehodu po vrtu se vrnem v hišo. Na pragu me pozdravi sestra Vera. Nekam tiha in otožna je. Pravi mi, da ji je pripovedoval Podakarjev Miha, kako so minulo noč požgali Nemci vas Bistrico in postrelili vse moške. Mihu so pravili to Strahinjci, ki so ponoči slišali jok otrok in žena ter streljanje. Joža in Mirko krmita živino, jaz pa pohitim k Mihu, da pozvem, kaj se je zgodilo.

Miha najdem na Zupanovem travniku ob Savi. Pomagam mu segnati živino domov. Potem se vrneva

k Savi. Sedeva na ograjo in Miha prične v pretrganih stavkih pripovedovati, kaj se je zgodilo na Bistrici. Običajno veseli in brezskrbni Miha je danes zelo resen. Tudi meni ni do smeha. Na travniku je preobrnjen ročni voziček. Kdo ga je pustil tu? Za vsak primer skočim k Savi, da pogledam, če niso morda tu prek šli ponoči fantje, vendar vidim, da se moj čoln še vedno ziblje za skalo. Z Mihom spet sedeva na ograjo, pogovarjava se o bodočnosti. Pridruži se še sosed Boštjan in pogovor teče zaskrbljeno naprej. Hladno je še, toda doseglo naju je že jutranje sonce. K nama prisede tedaj tudi Ruda. Ruda je bil pri Boštjanu za pastirja, nato za hlapca. Doma je nekje iz Poljanske doline. Ruda je vesel fant, nekoliko bledičen. Rad zavriska in zapoje. Njegov oče je drvar, ima veliko družino, katero le s težavo preživlja. Tako je moral Ruda še mlad v svet s trebuhom za kruhom. Pri sosedu ga imajo zelo radi: kar sam mi je potrdil, da je gospodar boljši kot njegov lastni oče. Ruda je tudi drvar. Delal je na Jelovici. Nemška komanda je delavce odpustila in jim dala rok, v katerem naj se zglasijo na drugih delovnih mestih. Rudi je delovni urad določil, da se mora v ponedeljek zglasiti v Tržiču na neki žagi.

Nenadoma se Boštjan nekaj spomni in vpraša Ruda: »Ali greš domov po obleko?« Ruda odgovori, da gre, vendar še vpraša, kdaj odpelje vlak. »Ob pol osmih,« ga opomni Boštjan. Za vlak v Kranj je že prepozno. Boštjan poprosi mene, naj odpeljem Ruda prek Save, da pride pravočasno na vlak. »Bom, toda pohiti!« sem pripravljen ugoditi.

Pogovarjamo se naprej o domačih stvareh. Kmalu se vrne Ruda. Hitiva po ozki stezi in otresava roso z grmovja. Čoln je za skalo napolnjen z vodo. Vodo zvrneva iz čolna, nato pa z nekaj močnimi zaveslaji prepeljem Ruda čez Savo. Sava je vsa kalna in motna od dežja. Ruda me poprosi, naj ga ob petih popoldne

počakam. Takrat da se bo vrnil z vlakom. Zahvali se mi, ko sem že sredi deroče Save.

Po prihodu domov se praznje oblečem, saj je danes vendar žegnanje, največji praznik v vasi. Ob desetih je v cerkvi molitvena ura. Maše ni, ker ni duhovnika. Cerkev je napolnjena večinoma z domačini. Prejšnja leta so prišli tudi od drugod. Pred cerkvijo so stale stojnice, kjer so običajno prodajali sladkarije, razne srčke in druge okraske, ki so jih fantje kupovali dekletom, pa tudi dekleta fantom. Prejšnja leta je bilo na ta dan res živahno in veselo, saj je prišlo na žegnanje mnogo ljudi.

Letos tega, kar je bilo druga leta, ni. Poglajnov oče molijo litanije in rožni venec, ljudje pa mu odgovarjajo. Nekaj časa poslušam na koru, toda misli mi uhajajo drugam. Povzpnem se po ozkih stopnicah v zvonik. Tu je zame mnogo lepše. Svež zrak, samota in lep razgled, to mi prija. Oziram se na vas, ki tako spokojno počiva pod menoj. Golobi se preletavajo s strehe na streho. Slišim kokodakanje kokoši, oziram se po vrtovih. Gledam sadno drevje, ki je vse pripognjeno od teže nezrelega plodu. Po vasi čutim deviški mir.

Oziram se na nasprotno stran, proti Sv. Joštu. Oko mi zastane na točkah, ki se pomikajo kot male pikice po travnikih in polju, nato se izgublajo v gozdu, pa se spet pojavijo na čistini. Kaj je to?

Hajka! Nemci se v strelcih pomikajo v Besniški les. Tudi po cesti opazim Nemce na kolesih, kamionih, pa tudi vlak je pripeljal polno vojaštva, ki izstopa v Rakovici. Ob Savi opazim skrite vojake, ki se jim približavajo jeklene čelade. Lepota poletnega dne in mir, ki sem ga čutil še pred nekaj minutami, sta prešla v skrb, kaj bo. V Besniških lesih taborijo naši fantje. Ali vedo, kaj se dogaja okrog njih? Da, zagotovo jih je obvestil Boštjanov Ivan iz Rakovice.

Molitev je končana. Ljudje se vsujejo iz cerkve. Gospodinje hite domov, da pripravijo kosilo. Moški

postavajo pred cerkvijo, starejši govore o letini in o slabih časih. Tudi sam odidem nič hudega sluteč proti domu.

Markuševina — ogledujem si jo od blizu. Vse je tako lepo pospravljeno kot le malokdaj. Dvorišče je pometeno. Vse stoji na svojem mestu. Podna vrata so zapahnjena, vozovi stojijo lepo v vrsti kot vojaki. V lopi se leno valja pes Muri. V hlevu prežvekuje živina. Tako polnega hleva še ni bilo nikoli, odkar stoji Markuševina. Mati nosi prek dvorišča hrano prašičem, tudi svinjaki so polni. Da, vse je danes tako lepo spokojno, toda vihar se bliža. Nekoliko po 12. uri pridejo čez Poglajново dvorišče sorodniki — stric Francelj z ženo in otroki iz Tržiča, teta Katarina iz Zvirč in Marta. Njihov korak je počasen, obotavljajoč. Teta iz Zvirč je črno oblečena in joka. Stric iz Tržiča je bled in potrtn, prav tako tudi njegova žena. Vedel sem brez vprašanja, da so videli ali doživeli nekaj strašnega. Pozdravimo se in skušam, kakor ponavadi, napraviti veselo razpoloženje, pa se mi ne posreči. Teta iz Zvirč pripoveduje, da so že zjutraj zvedeli, kaj se je zgodilo na Bistrici, toda ko so šli iz Križev z vlakom, so ob cesti videli strašen prizor. Enaindvajset ustrelenih moških leži ob cesti.

Povabimo sorodnike h kosilu. Jemo le počasi. Drug drugega spodbujamo pri jedi, vendar nobenemu ne tekne. Po kosilu se pripelje k sosedu Šmajdu na žegnanje Šmajdova Katra. Z njo je tudi naša Ivka, sestrična iz Lipnice. Imamo jo kar za domačo, ker je bila dalj časa pri nas, ko so prišli Nemci. Vsi jo imamo zelo radi, ker je korajžno dekle. Brž nam pove novice. »Za fante pa se nikar nič ne bojte, je že vse v redu,« pripoveduje Ivka.

Novi gosti pripovedujejo, kaj so videli na Bistrici. Pri Jurčku in pri Peterčku je vse požgano. Še sedaj se kadijo ruševine, v katere Nemci mečejo ročne bombe. Pod lipo na travniku leži devet mrtvih, ustre-

ljenih. Strašen prizor, požgani domovi, ustreljeni ljudje.

Po kosilu se zmeni vsa družba, da gremo k Savi, kjer bomo ob vodi preživeli popoldan. Sava je mrzla, kalna od dežja, toda mi smo tople gorenjske krvi. Tu, v Savi, malo pozabimo na moro, ki nas teži, veselimo se pač življenja.

Ob 4. uri popoldan se družba — naši sorodniki — zbirajo, treba bo iti domov, policijska ura ne čaka. Meni se noče domov, imam prijetno družbo, Joža karta s fanti. Prosim ga, naj gre domov s sorodniki in jim dela kratek čas. Joža me hudo nerad uboga.

Pogovarjam se s fanti iz Nakla, tu je Unkov Joža, Markov Joža in drugi. Predlagajo mi, naj se peljemo s čolnom po Savi navzgor. V čolnu je le malo prostora, zato se pričkam, kdo naj ostane pri mlinu.

Nenadoma se Joža vrne. Nekam bled in prestrašen se mi zdi. »Kaj pa je Joža, ali so žlahtniki že odšli?« ga vprašam. Joža pove, da so v vas prišli Nemci. Tudi z avtomobili so, in policija, vse polno je kamionov in policije. Kje so drugi in kaj bo?

»Najbrž bo hajka za Savo,« pravi Joža. Morda res, kaj pa, če je kaj drugega? Postojimo, gledamo se. Premišljuje. Če bi ta trenutek vedel vsaj toliko, kot je vedel molčeči Joža! Nobena Sava, nobena ovira bi zame ne bila prevelika. Če bi tedaj vedel, kaj se dogaja doma na Okroglem! Če bi vedel, kaj se s to uro začenja za našo družino, me Nemci nikdar ne bi ujeli.

Smeh otrok in veseli glasovi drugih kopalcev so nenadoma utihnili. Po stezi, ki vodi k čolnu, so se nenadoma prihuljeno kot mačke priplazili Nemci, gestapovci, SS-policisti. Obstal sem in glej, z njimi je še nekdo, Ruda. Še bolj je bled kot po navadi, glava mu je globoko povešena. En sam pogled, razumel sem vse. Gledam okrog sebe, toda brez moči sem, rešitve ni.

Gestapovec z brzostrelko v roki krikne na Ruda: »Pokaži, kdo te je prepeljal čez Savo!«

Ruda trudno pokaže z roko name: »Ta je bil.« »Naprej!« mi zakriči gestapovec v slovenščini. Stopim naprej. »In ta je njegov brat,« Ruda pokaže na Joža.

Nato stojimo vsi trije, Ruda, jaz in Joža. Tesno smo stisnjeni drug poleg drugega. Pred nami je Sava, za nami je grmovje in otroci. »Otroci stran!« kriči gestapovec. Otroci se prestrašeno umikajo, razmaknejo. Tudi esesovci, ki so stali v ozadju, se umaknejo.

Mrzle cevi brzostrelk so obrnjene na nas. Zakaj?

Gestapovec, ki stoji pred nami, se umakne nekaj korakov nazaj, dvigne brzostrelko, nameri jo na nas. Joža in jaz v kopalnih hlačkah, med nama stoji Ruda.

Gledal sem gestapovca, pogled mi je uhajal na Savo, na drugi breg, kjer je rešitev. Mislim sem si tedaj, lepo je živeti, hudo je umreti mlad, toda pred nami je smrt. Padli bomo za svobodo, tako kot je padlo že toliko naših tovarišev. Ne vem, kakšen sem tedaj bil, vem samo, da sem se zavedal, da smo brez moči in da moramo mladi umreti. Vedel sem, da nas drugi gledajo, da sočustvujejo z nami, toda ne morejo nam pomagati.

Gledam strelcu drzno v oči, hočem pokazati drugim, da se ne bojim smrti.

Po nekaj težkih minutah napetost popusti. Gestapovec povese orožje in stopi bliže k nam: »Sta vidva iz hiše, kjer ste trije bratje in mati vdova?« »Da, sva.« »Ali si peljal danes čez Savo tega fanta?« »Da, sem.« »Kje imata obleko? Poberita svoje stvari, gresta z nami!«

V času, ko gre človeku za glavo, misel hitreje deluje. Pobiram svoje stvari, obleko, iščem čevlje, ki jih ni. Misli bliskovito begajo. Morda je rešitev v skoku čez škarpo, toda tudi tu že stoje gestapovci z brzostrelkami, ki bi me preresetale, če bi si drznil pobegniti.

S hlačami in srajco pod pazduho krenemo v sprevedu po stezi v vas.

Z očmi še enkrat preletim družbo fantov, žalostno gledajo za nami. Sava mirno teče svojo pot, moj čoln še vedno zibljejo valovi. Po stezi se vije sprevod. Pred nami gestapovci, v sredi Ruda, Joža in jaz, za nami spet policisti. Še vedno gledam, če bi se dalo pobegniti, toda nekaj mi veleva, naj ne tvegam, ker je beg brezupen.

Joža gre pred menoj, sprašuje gestapovce, kaj bodo z nami storili in zakaj nas vlačijo okrog. Gestapovec mu surovo odgovarja: »Boš že videl in dal odgovor na vse!« Ko pridemo v vas, vidim že od daleč policiste. Tudi po našem vrtu se sprehajajo; v moji uti na vrtu je vse do kraja odprto, postelja je prevrnjena v travi, vse je križem premetano.

Pridemo na dvorišče. Tu je vse zasedla policija. Na dvorišču stojijo mama, Vera, še naprej, s hrbtom obrnjeni proti njima, sorodniki, stric iz Tržiča, njegova družina, prav tako pa tudi sorodniki iz Zvirč. Mama in Vera naju zagledata, obe sta objokani. Obstopijo nas gestapovci. Mrmranje: »Banditen! Banda!« se čuje od vseh strani.

Visok gestapovec, vranjih las in orlovskega nosu stopi bliže. Tolmač postavi nekaj vprašanj.

»Kateri od vaju je starejši?« »Jaz,« stopim naprej. »Z nami greš!« zapove tolmač. Brzostrelko sname z rame in ženejo me za hlev. Ne čutim posebnega ugodja, kar bo, pač mora biti. Za hlevom obstanemo. Tolmač me priliznjeno gleda, češ ali boš povedal vse po pravici, kolikokrat so pri vas spali partizani, kolikokrat jim je mama spekla kruha in koliko časa že opravljaš kurirsko službo z Jelovice na Karavanke. Govori! Povej! Edina rešitev za tebe in za brata ter mamó je, če po pravici vse priznaš! Mi vse vemo! Mi smo dobri in odpuščamo! Ali ti ni žal matere in tvoje mladosti?

Na vsa vprašanja ne morem drugače odgovoriti, kot da ne vem ničesar, ker pri nas partizanov nikdar ni bilo, tudi se za te stvari jaz in naši ne brigamo dosti,

ker imamo drugih skrbi preveč. Očeta nimamo več. Vsi smo še skoraj otroci in imamo že svojih težav čez glavo.

Gestapovec je naredil napako, ko je trdil, da so partizani spali v šupi. Ko sem slišal to smešno zatrjevanje, sem si takoj ustvaril sodbo, da ne vedo o mojem delu nič gotovega. Zatrjujem jim, da imamo v šupi psa, ki bi lajal, če bi kdo prišel, zato bi bilo smešno misliti, da bi partizani spali v šupi. »Dobro,« sili gestapovec dalje, »pa morda ti nisi vedel, da so spali partizani pri vas, morda niti ne veš, da je mati zanje pekla kruh?« »Kar ve mati, vem tudi jaz.« »Lažeš! Ali ne veš, kaj te čaka. Dobro, nočeš priznati! Govori, koliko časa že voziš čez Savo partizane? Spravili smo s poti mlinarja, s katerim sta si bila kot rit in hlače, potem si pa ti nadaljeval!«

»Ne, čoln imam le za šport in nič drugega,« mu odgovorjam.

»Dobro. Ali si peljal čez Savo tega fanta, ki je z nami?« »Da, sem. In zakaj ne? Prosil me je.« »Ali ne veš, da je prepovedano voziti ljudi čez Savo, pa naj bo kdorkoli?« »Ne vem, nihče mi tega ni rekel.«

»Nimaš pojma o stvareh, o katerih govorimo? Dobro, razložili ti bom!«

Hudo mi je, toda mislim si, da sem za zdaj igro dobil. Gestapovec z orlovskim nosom je postal nestrpen, nekaj žlobudra v nemščini, česar pa ne razumem. Tolmač prične znova. »No, priznaj! Ako ne, gorje ti. Ali ti ni žal matere in bratov? Njihova usoda je sedaj v tvojih rokah.«

Molčim. Nimam kaj govoriti. Kar bo, mora biti, prej ali kasneje. Molku sledi kratek pomenek tolmača s šefom. Gledata me s prezirom in sikata skozi zobe: »Erschossen alle dreil!« Tolmač mi prevede besede: ustreljeni boste vsi trije. »Padli bomo nedolžni!« iztisnem iz sebe.

S tem je končano prvo zaslišanje. Peljejo me nazaj na dvorišče.

Z Jožem sedeva na rob gnojne jame. Ne pustijo nama govoriti. Gestapovci iščejo naprej. Policist prinese zmagoslavno star naboj. Vsi prihite bliže. Tudi naju privedejo. »Kaj je to? Orožje imate v hiši. Kje se puške? Ste jih dali partizanom, kaj?« Izgovarjam se, da so bili v prvi svetovni vojni trije od hiše v avstrijski vojski, in da pač ni čudno, če je kdo prinesel domov prazen naboj.

Ogledujem se po dvorišču. Psa Murija ni nikjer. Kje je? Mati in drugi čakajo nemo, vdani v usodo. Iz hiše pride spet gestapovec. V rokah drži papir. Zmagoslavno ga vihti. Gestapovci se približajo, čujem besede »banditska propaganda«.

Sedaj mi je že vse jasno. Grcmo. Morda smo zadnjič na domačem dvorišču. Po kratkem posvetovanju gestapovcev sledijo povelja. Tolmač pristopi k materi. »Mati, imate 15 minut časa. Pripravite se, vzemite svoje stvari, nekaj hrane, obleke in denar! Greste z nami! Prinesite fantom čevlje in obleko. Hitro, hitro!«

Nato si je vse sledilo z bliskovito naglico. Mirko se joče, gestapovec v škornjih ga brčne v zadnjico. Mirko pade, nato ne joka več. Mati in Vera hitita v hišo, da pripravita, kar se sploh da, za pot. Priznati moram: nikdar nisem mislil, da bi mati lahko tako hladnokrvno sprejela ukaz, da mora zapustiti dom, v katerem je preživela svoja najlepša leta.

Od vseh strani je čuti krike »los«, »hitro«, »nimamo časa«. Vera nama je prinesla čevlje in nogavice. Z Jožem, še vedno v kopalkah, sedeva na travo in se oblečeva. Na dvorišču stoji ogromen oklopni voz, iz katerega štrlijo na vse strani žrela mitraljezov. Esesovci in gestapovci nenadoma postanejo živahnejši, strastno jim žarijo oči, dobili so dovoljenje, da smejo ropati.

Iz hiše nosijo v rokah krofe, potice, steklenice z žganjem; drugi nosijo srajce, obleko, kuhinjski pribor in vse, kar je vrednega. Pijejo žganje in mošt in se veselijo.

In midva z Jožem sva tudi žejna. V življenju do tega dne nisem vedel, kako strašna stvar je žeja. Zaposim stražarja za vodo. »Nisi je vreden,« mi odgovarja v našem jeziku gestapovec. »Nichts Wasser,« mi odgovarjajo tudi drugi policisti.

Na prag pride Vera. »Vera, daj, prinesi vode,« jo poprosim. »Ne smeš,« kričijo gestapovci. »Nič vode!« Toda Vera kljub temu prinese vodo v kozarcu. Nesem čašo k ustom, poskusim nekaj kapljic, toda kaj je to? Žeja je prestala, voda se mi zdi grenka ko pelin. Dam tudi Jožu, pa tudi on napravi samo požirek in izpljune.

Sedim na robu gnojne jame. Poskušam biti brezbrizen, brundam neko domačo pesem. Slabo se mi posreči. Kaj naj delam? Naj jokam? Ne. Joža je otožen, njega je mnogo bolj zadelo vse to kot mene. On je po naravi mehkejši. Dobro da ne ve, kaj so meni obljubili za hlevom. Sedaj z doma, kaj pa potem? Ali je še upanje na rešitev? Morda je.

Mati, Vera in Mirko so prišli iz hiše optani s cula-mi. Zdiyo se mi kot cigani, ko so včasih prišli v vas. Stric, teta in njihove družine morajo hitro vzeti v hiši svoje stvari, nato pa oditi. Zaposim še gestapovca, če smem vzeti s seboj klobuk in nekaj denarja, toda gestapovec mi porogljivo pravi, da ne bom ničesar več potreboval.

Z očmi pobožam še enkrat rojstno hišo, dvorišče, nato nas straža odžene naprej. Pozdravim se še s sorodniki, ki nas sočustvujoče gledajo. V njihovih očeh berem misel: verjetno si podajamo roke zadnjič. Obvladam se. Hudo mi je, toda hočem pokazati, da se ne bojim, tudi če je treba umreti.

Pred hišo stlačijo mater in Vero ter Mirka v črn izseljeniški avto, mene, brata Joža in Rudija pa odvedejo naprej po vasi. Pri sosedu Šmajdu je vse mrtvo. Nikogar ne vidim. Na sebi čutim nevidne poglede. Oziram se na okna. Rad bi jim rekel kaj za slovo. Dvignem glavo, skušam se nasmehniti, toda ne vem, če se mi je to posrečilo.

Na koncu vasi nas čaka avto — limuzina. Stlačijo nas vanjo. Tesno sedimo drug ob drugem. Ogledujem avto. Kaj je vendar to? Nikdar v življenju se nisem vozil v avtu, a danes taka čast! Seveda, v zasmeh vam, bedni ljudje!

Stražar je zaprl okna v avtu. Soparno je. Navajen sem svežega zraka, sonca, vonja gozdov. V sredi med nama sedi Ruda. Še bolj je bled, kot drugekrati. Sunem ga v rebra. »Ruda, ali si bil doma?« Ruda molči. Ponovim vprašanje glasneje. Gestapovec se obrne in mi v slovenščini zagrozi: »Boš tiho, prasec!«

Potuhnem se, toda vrača se mi drznost, morda pa le še ni vse izgubljeno. Silim v Ruda z vprašanji, toda Ruda molči kot grob. Gestapovec me spet nahruli in dregne s puškinimi kopitom v rebra.

Igram se sedaj sam s seboj. Gestapovca vprašam, če je morda Slovenec. To ga razkači, menda ga je sram samega sebe.

Iz vasi se čuje meketanje telet, mukanje krav, kokodajsanje kokoši, vmes pa vesele glasove tujcev. Pred našo hišo stojijo kamioni. Nanje nalagajo teleta, prašiče in drugo blago iz naših hlevov in kleti.

Po cesti pripelje črn avto, iz njega nama mahajo v pozdrav mati, Vera in Mirko. Tako se je pričelo 26. julija slovo od doma. Sedim pri oknu. Trdo pritiskam lica v šipo. Joža je skrušen. Obraz mu je trd, roke zgarane od dela. Saj je še mlad. Šele sedaj to vidim. Njega je vse to mnogo bolj zadelo kot mene. Jaz sem trši, morda lahkomišelnejši. Šele sedaj spoznam, da imam Joža zares rad. Očitam si, da sem jaz za vse največ kriv. Ruda topo gleda v tla. Tja gleda tudi Joža. Rad bi jima rekel kaj v tolažbo, toda saj imam sam s seboj dovolj opravka.

Pogled mi uhaja na polje, na sveže posejane njive. Pusto, rjavo je polje, le tu pa tam se zeleni koruza ali korenje. Ajda je posejana, njive so pripravljene za setev repe.

Oziram se na Karavanke, na Kamniške planine, ki žarijo v zahajajočem soncu. Vse te krasote do danes niti opazil nisem. Zakaj? Morda nisem utegnil?

Nikdar ne bom pozabil tega žalostnega dne.

V tem preišljevanju se oglasi povelje: »Naprej!« Pred nas se postavi težak oklopnik, za nami spet kamioni v spremstvu limuzine, z vsake strani po en motorist. Peljemo se po polju, bližamo se mostu v Temniku. Imam eno samo vročo željo. Da bi se most pod težo oklopnega voza zrušil in da bi vsa ta vojska z menoj vred strmoglavila v prepad. Zavijemo proti Kranju. Imam občutek, da je to dobro za nas. Sam ne vem zakaj, toda najbolj se bojim Begunj. Že prihajamo v Kranj. Pri »Bekseljnu« prehitimo skupino deklet, ki se sprehajajo. Gledajo našo kolono. Ko pripeljemo mimo njih, jim pomaham z roko. Ne poznam jih, toda one se ustavijo. Razumele so, kaj se dogaja. Mahajo nam v pozdrav, menda zadnjič.

Ne vdajam se rad iluzijam, toda ta prizor mi je ostal neizbrisno v spominu. Ostal mi je spomin na nekaj lepega, na tisto, kar družijo mlade ljudi, pa četudi v nesreči. Dekleta sem imel vedno rad in te neznanke so mi dale novih moči. Zavedal sem se, da nismo v nesreči sami, da je z nami naš narod, da z nami sočustvujejo tudi drugi.

RAZMIŠLJANJA V KRANJSKIH ZAPORIH

V sodnih zaporih naju z Jožem natančno preiščejo. Vzeti nama nimajo kaj, ker sva tako vse pustila doma. Paznik me porine v prvo celico na hodniku. Izparina znojnih teles in smrad mi udarita v nos.

»Dober dan, fantje,« pozdravim sojetnike, ki jih je v sobi kakih petnajst. Z vseh strani silijo vame; iz mene skušajo izvleči, kaj je na svobodi novega, zakaj so nas zaprli. Tudi sam skušam od njih izvedeti čim več, kako je v zaporu. Polagoma se oči privadijo mračnemu prostoru. Šele sedaj si lahko ogledujem izmučene, blede obraze sojetnikov.

V sobi je strašno vroče. Sonce zahaja. Slečem se, ker drugače ni moč zdržati. Nastala je topla julijska noč. Od jetnikov sem izvedel le malo novic. Vsakdo varuje za sebe svoje skrivnosti. Odločim se, da se bom boril do kraja previdno, pa naj že bo karkoli.

Spimo povsem goli drug poleg drugega, ker ni več prostora. Spim nemirno. Premetavam se in premišljam, kako naj si ustvarim zagovor. Vzdržal bom! Priznal ne bom ničesar. Skrbi me, kako bo zdržal Joža. Kaj bo, če primejo Mirka? Toda ne, tudi Mirko ne bo ničesar povedal. Poznam ga. Končno pa posebno dosti ne ve o mojih potih. Misli mi uhajajo na Bistrico, v Križe, kjer ležijo za cesto mrtvi, ustreljeni. To lahko doleti tudi mene.

V mislih skušam obuditi pomembnejše dogodke iz dni, odkar sem prvič zagledal vojake v svetlo zelenih uniformah s kljukastim križem. Povrnem se v aprilske dneve 1941. Leta, ko sem bil še v kmetijski šoli na Grmu pri Novem mestu. Tisto soboto pred cvetno

nedeljo zvečer smo se odpravljali dijaki na svoje domove. V temni noči smo pešačili čez kandijski most na Krki prav tedaj, ko so naši vojaki polagali mine v njegove nosilce. S polževo hitrostjo smo se vozili v nabito polnih vagonih iz Novega mesta do Ljubljane. Zjutraj, ko se je dobro zdanilo, smo doživeli na ljubljanski železniški postaji prvi zračni napad. Jata nemških lovskih letal je preletavala mesto. Nenadoma so strmoglavili proti letališču, spustili so nekaj rafalov iz strojnic, nato pa se izgubili proti vzhodu. Odpeljali smo se z vlakom naprej proti Kranju. Ko sem pešačil po drevoredu proti domu, sem vdihaval vonj brstečih kostanjev in opazoval naše vojake, ki so bili skriti pod kostanji in smrekami.

Na Okroglem nisem našel nikogar doma. Ko sem le klical po hiši, je prišla iz zgornje hiše mama s polnim naročjem perila in obleke. Hitela mi je praviti, da so Nemci bombardirali Ljubljano, ki je popolnoma zrušena in požgana. Povedal sem ji, da to ni res, da sem ravnokar doživel letalski napad na Ljubljano. Mama mi je rekla, da bo treba perilo in drugo spraviti v bunker, ker bo drugače vse uničeno.

Pričela se je torej vojna tudi za nas Jugoslovane. Minilo je nekaj nemirnih dni. Naša vojska se je umikala. Slišali smo grmenje eksplozij, ko so naši vojaki razstreljevali mostove in druge važne objekte. Stiskali smo pesti in zobe, toda pomagati nismo mogli. Končno se je naša vojska umaknila in nastala je tišina. Vojaki so se razhajali po stranskih poteh na svoje domove. Nekateri so streljali kar tjavdan, metali so od sebe puške ter municijo, mi pa smo vse to z velikim veseljem pobirali in skrivali. In nato so prišli Nemci. Na velikonočno nedeljo, ko je pritrkavalo v zvoniku, sva stala z očetom na vrtu. Oče je pogledal proti zvoniku in dejal: »Ko bi le vedeli, komu pritrkavajo, ko bi le vedeli, kakšna strahotna doba prihaja sedaj za naš narod!« Še nekaj dni po kapitulaciji so skrivalj, po stranskih poteh, romali domov naši poraženi in izdani

vojaki. Na Okroglem smo marsikateremu pomagali, mu dali hrano in mu povedali, kje naj hodi, da se bo srečno vrnil domov.

Že prve dni maja 1941. leta se je k nam na Okroglo zatekel Rudi Papež, naš rojak iz Slovenskega primorja, tekstilni delavec in član tekstilne zadruga v Otočah. Bil je prekaljen komunist in revolucionar. Z mojim očetom sta se spoznala po veliki tekstilni stavki v Kranju, ko so odpuščeni voditelji stavke ustanovili tekstilno zadrugo. Tudi moj oče je bil njen ustanovni član. Rudi Papež je odšel aprila kot prostovoljec v vojsko, okrog 1. maja pa so ga Nemci že hoteli zapreti, vendar se jim je pravočasno umaknil in živel kot ilegalac. Pri nas se je zadrževal le nekaj dni, kar pa je bilo dovolj, da je razvnel mojo mlado domišljijo o boju, ki bo potreben, da se osvobodimo. Po Papeževem odhodu je moral moj oče v Ljubljano na operacijo želodca. Kmalu po operaciji se je očetu zdravje poslabšalo in 12. maja je umrl. Pokopali smo ga v Naklem, komaj pa smo se vrnili s pokopališča, so prišli vprašat zanj Nemci. Kasneje smo na občinskem uradu zvedeli, da so nameravali očeta aretirati in ga z družino vred izselili v Srbijo.

Po očetovi smrti se je k nam priselila sestrična Ivka iz Lípnice, hči strica Janeza in tete Katarine. Ivka je pred vojno hodila v kranjsko gimnazijo. Sedaj pa ni hotela hoditi v nemško šolo.

Ko so Nemci začeli preseljevati slovenske družine, sem razmišljal, kje bi našel zanje primerno skrivališče. Spomnil sem se, da smo nekoč pred vojno Okroglanci gradili gozdno pot na Savo. Ker je bilo to pozimi, ko je bilo drevje golo, smo opazovali pečine nad savsko strugo. Ažmanov France mi je tedaj povedal, da je na naši gozdni parceli neka duplina, v kateri so se skrivali vojaški begunci — tako imenovani zeleni kader — preden je razpadla Avstro-Ogrska. France mi tedaj ni vedel natanko povedati, kje je ta duplina, rekel pa mi je, da so duplino že iskali, vendar je niso mogli

najti. Tako sem se tedaj spomnil tudi na to pripovedovanje in z bratom Jožetom sva se nekega julijskega dne odločila, da jama poiščeva. Odšla sva v gozd nad Savo in s seboj vzela vrv in sekiro. Tam, kjer sva slutila jama, sem se navezal na vrv, jo ovil okrog borovca, nato pa se počasi spuščal čez skalni previs. Pristal sem na skalni polici in zlezal v notranjost pečine, kjer je bila približno šest metrov dolga, dva metra široka in nekaj metrov visoka dvorana. Na severni strani se je svetlikalo. Po ozkem rovu sem se splazil po vseh štirih in po kakšnih štirih metrih prilezel v gozd. Odgrnil sem gosto zaveso resja in tako odkril vhod v Okrogelsko jama. V nekaj dneh sva z Jožem poravnala dno jame, nanosila vanjo desk in sena ter uredila kar prijetno in zelo skrito zavetišče.

V začetku julija je Ivka privedla k nam ilegalca Staneta Toplaka iz Kranja. Ta je začel pripravljati vstajo na našem območju. K Stanetu Toplaku so prihajali razni ljudje; nekaterih nisem poznal. Sestajali so se na našem seniku ali pa ponoči v vrtni uti. Toplak je prepričevalno govoril in organiziral ljudi za odhod v gozdove. Moja mama, ki je nosila Stanetu hrano v senik v košari za drva, je verno poslušala pripovedovanje, čeprav ni razumela, na kako velike stvari se pripravljamo. Stane je ponoči odhajal na sestanke v Naklo, Strahinj, Cegelnico, Duplje in drugam. Vseh se nas je pollaščalo neko čudno nestrpno pričakovanje. V drugi polovici julija je prišel k nam tudi ilegalac Bakurjev Janez iz Naklega. V soboto pred žegnanjem na Okroglem smo šli na prvo akcijo. Iz Naklega sta prišla tudi Joža Poličar in Fistrov Miha. Zvečer smo šli k mlinu ob Savi čakat skupino, ki naj bi po dogovoru s Toplakom prinesla orožje iz Poljanske doline. Vseh nas je bilo pet, vodja je bil Stane Toplak. Čakali smo na dogovorjenem mestu na znak z lučjo z druge strani Save. Ležali smo na produ in se pogovarjali o bodočih akcijah. Voda je pljuskala ob breg, nebo se je pooblačilo s črnimi deževnimi

oblaki. Moja naloga je bila, da bi s čolnom prepeljal čez Savo orožje, ki naj bi ga prinesli tovariši. Toplak nam je govoril, da so gotovo zakasnili zaradi trde teme. Ko je minila polnoč, je potegnil mrzel veter in tedaj smo prvič podvomili, če bodo orožje res prinesli. Ker je začelo močno deževati, smo se končno odpravili domov na naš senik.

Še vedno je bila ena izmed naših osnovnih nalog zbiranje orožja, saj smo vedeli, da ga bomo kmalu potrebovali. Ažmanov Lojze z Okroglega mi je povedal, da ima v sušilnici za lan skrite nove mavzerice, ki jih je tja skrnil ob kapitulaciji naše vojske. Brž sem o tem obvestil tovariše. Čez nekaj dni so prišli zvečer iz Naklega Joža Poličar, Miha, Franc in Stane Fister, da smo šli izkopavat puške v Ažmanovo sušilnico. Najprej smo poskušali priti v notranjost po rovu, ki je včasih služil za sušenje lanu. Ker se nam to ni posrečilo, smo morali premetati vse butare in staro šaro, da smo prišli do pušk.

Konec tedna so nas obvestili, naj se pripravimo za odhod v partizane. Tudi jaz sem imel dobro novo mavzerico, ki sem jo ob kapitulaciji dobil od umikajočega se vojaka pri mlinu na Okroglem. Pripravljen sem že bil, da grem v gozdove, ko mi je zadnji večer Stane Toplak ukazal, naj ostanem doma, ker me bodo potrebovali v zaledju pri zbiranju hrane in obveščanju o gibanju Nemcev. Pač pa so 26. julija odšli v partizane iz naših vasi Medetovi iz Strahinja, Fistrovi iz Cegelnice, Jože Poličar, Rejčev Vinko, Albin Grobolsšek, Vinkšel in še drugi iz Naklega, ter seveda tudi Stane Toplak. Takrat so ustanovili II. kranjsko četo. Nekaj dni smo nestržno pričakovali, kaj se bo zgodilo. Toda kmalu smo zvedeli, da se je za Storžičem zgodila nesreča — bili so izdani in tedaj je padlo nekaj partizanov in partizank. Staneta Toplaka so Nemci ujeli na jezerski strani in ga odpeljali v Begunje. Zamišljeni napad na zapore v Begunjah je tako propadel. O vsem tem je pripovedoval Jože Poličar, ko se je

zatekel k nam; domači so mu prinesli obleko in mu pomagali, da se je prebil čez okupacijsko mejo v Ljubljano. Vrnil se je tudi Fistrov Stane, ostal nekaj dni na našem seniku, nato pa je tudi on odšel v Ljubljano.

Potem je prišlo za Savo še več partizanov, ki pa so nameravali ostati na Gorenjskem. Treba jim je bilo preskrbeti hrano. Po naročilu sestrične Ivke sem avgusta hodil ponjo z vozom v Stražišče k Lucijanu Seljaku. Lucijan je stanoval v hiši, v kateri je bila kino dvorana. Na voz sem ponavadi za kamuflažo naložil nekaj starih polomljenih koles od voza, nato pa pokril vreče s prepečencem, sladkorjem, testeninami, rižem, cigareti in drugimi živili, ki mi jih je dal Lucijan. Ob neki taki vožnji mi je bilo zelo tesno, ko sem srečal nemške vojake malo pred Okroglim; šli so iz neuspele hajke za Savo. Po hrano so nato prihajali k nam partizani sami. Nekajkrat sem odšel s pošto v Kranj k tovarišu Francetu Vodopivcu, ki je stanoval v neki hiši na Mohorjevem klancu.

Septembra se je nenadoma vrnil iz Ljubljane Joža Poličar. Sešla sva se zvečer pri Zupanovih hruškah na polju. Joža mi je rekel, da se je vrnil iz Ljubljane po nalogu partije. Prespal je pri meni, naslednjega dne sva odšla iskat partizane za Savo. Šla sva po skritih stezah in končno našla nad plazom nasproti čuvajnice zapuščeno taborišče v Žerevem. Taborišče je bilo kot orlovsko gnezdo visoko med skalami, dobro maskirano z vejami. Na ugaslem ognjišču je ostal odrezek od lepenke, na katerem je pisalo z velikimi okornimi črkami »Smrt Hitlerju — buzarantu! Partizanov ni doma!« Jože Poličarjev se je nato odpravil v Naklo in tam dobil zvezo s partizani.

K meni je tedaj spet začel prihajati star. očetov znanec in predvojni komunist Franc Božič s Primskevega. Prinašal je literaturo, posebno Partizanskega poročevalca. Delal je v Škofčevi gramoznici na Polici. Tam je delal tudi Žebretov France iz Gorenj, kateremu so pravili tudi Stalin. Z Žebretovim Francetom

sva bila dobra prijatelj; zaupal mi je, da namerava kmalu oditi v partizane.

Prebivalci naše vasi so bili dokaj enotni. Na razne razprtije, ki so včasih razdvajale vas, smo kar pozabili. Nekateri so sicer vedeli, da v vas zahajajo partizani, toda to je vsak držal zase. Direktno s partizani — nakelskimi prvoborci pa so sodelovali poleg nas še Podakarjevi, Rosovi, Mlinarjev Peter in priložnostno tudi Ažmanov Alojz; drugi so brali Partizanskega poročevalca in če je bilo treba, dali tudi kak kos kruha za lačnega partizana. Poleg prvoborcev iz Naklega so pričeli zahajati na Okroglo tudi drugi partizani. Septembra sta se pri meni oglasila Samčev Janez iz Dupelj in Franc Šiška z Velikega hriba pri Kranju. Zadnje dni septembra pa je Ivka pripeljala Staneta Žagarja — mlajšega. Poznal sem ga že pred vojno, ker sem bil nekajkrat pri njem na Dobravi, kjer je bil njegov oče šolski upravitelj. Stane je bil močan in velik fant ter izredno dober tovariš. Vedno je bil zamišljen in venomer je koval kakšne načrte. Povedal je, da je sekretar SKOJ za Gorenjsko. Nekaj časa se je zadrževal pri nas, nato pa je spet skrivnostno odšel, ne da bi povedal kam.

Vreme se je ohlajalo in začelo se je jesensko deževje. Joža Poličar ter drugi nakelski partizani so se še vedno pogosto oglašali. Nekoč je nanesla beseda tudi na to, kako bodo partizani prezimovali. Tedaj sem Poličarjevemu Jožu povedal, da imam za Savo zelo dobro skrivališče, ki bi se dalo uporabiti tudi v zimskem času. Dogovorila sva se, da mu bom skrivališče pokazal, če bo res sila. Nekoč noč, ko je močno deževalo in sem spal v vrtni uti, je nekdo pritiskal na kljuko. Takoj sem bil buden in ko sem odprl vrata, sta stala pred menoj Joža Poličar in Miha Fister. Bila sta vsa premočena. Povedala sta mi, da drugi partizani spijo pri Podakarju na seniku. Prosila sta me, naj bi jim pokazal duplino, o kateri sem Jožu nekoč govoril. Povedala sta, da so partizani od večnih hajk močno

utrjeni in se želijo odpočiti. Prespala sta pri meni, zjutraj pa smo odšli za Savo. Franci Fister, Vinko Rejc ter Vinkšel so nas pričakovali pod skalami v gozdu. Bili so dobro oblečeni in oboroženi. Obljubili so mi, da bodo o skrivališču molčali in da ga nihče ne bo nikomur pokazal brez mojega dovoljenja. Mokri smo lezli med skalami in prešli previs ter se ustavili le nekaj metrov od vhoda v duplino. Pozval sem fante, naj poiščejo vhod, ker stojimo pred njim. Niso mi verjeli. Odgrnil sem zaveso iz resja in zlezal prvi v duplino, drugi pa so prišli za menoj. Vsi so mi pritrdili, da je skrivališče zares odlično ter dobro skrito in še dokaj udobno. Dogovorili smo se, naj duplino zapuščajo le ponoči in naj tudi kuhajo samo ponoči. Z bratom Jožem sva prinesla nekaj hrane in potrebščin, ki so jih potrebovali. Da bi bilo manj sledov, smo se dogovorili, da bomo stvari prinesli zvečer pod skalovje, odkoder bodo z vrvjo potegnili vreče v duplino.

Neverjetno je, kako se človeška čutila privadijo potrebam in zahtevam časa. Ko sem spal v uti na vrtu, sem bil vedno napol buden. Vsak najrahljejši šum sem slišal in skoraj nikdar se nisem zmotil pri ugotovitvi, kdo pritiska na kljuko ali kdo me potrebuje. Komaj sva se z Jožem ponoči vrnila od partizanov za Savo, že se je oglasil pri vratih Franc Šiška. Vodil je del kranjske čete v Poljansko dolino. Pospremil sem jih do mlina ob Savi. Bila je temna noč in Peter jih je prepeljal čez reko. Nekaj dni kasneje je prišel k meni Rudi Mede-Groga. Peljal sem ga v duplino k drugim partizanom. Rekel mi je, da bo kmalu odšel naprej v Ljubljano. Življenje v duplini je bilo dokaj mirno in enolično. Večkrat sem zahajal k tovarišem. Mnogo smo govorili, morala je bila dobro. Posebno sta mi ugajala Joža Poličar in Fistrov Miha. Joža je bil zelo temperamenten, medtem ko je bil Miha miren in se nikdar ni razburjal.

Novembra so me partizani za Savo nekega dne iznenadili z obvestilom, da nameravajo oditi pred bli-

žajočo se zimo v Ljubljano. V Naklem so se oskrbeli s potrebno obleko, nato pa so sklenili, da se prebijejo čez mejo na italijansko okupirano ozemlje. Tako smo se nekega večera poslovili v gozdu. Listje je že skoraj povsem odpadlo z dreves in ko sem se vračal po slovesu domov, sem ugotovil, da je že pozna jesen. Prehod čez mejo se je posrečil Jožetu Poličarju, Francu Fistru, Vinku Rejcu in Rudiju Medetu, Miha Fister in Vinkšel pa sta se že naslednji večer vrnila. Spet sta se nastanila v votlini in ostala tam do konca novembra. Medtem je Stane Žagar pripeljal k nam tudi Staneta Bečana-Fajfca. To je bil možakar srednjih let, visok in skoraj vedno je nosil v ustih pipo, prižgano ali pa tudi ne. V juliju mu je padla žena pri nemškem napadu na taborišče pod Storžičem.

Sploh je bil jesenski čas razburljiv in poln nepozabnih spominov. Oktobra je neke mesečne noči potrkal na vrata moje ute Franc Šiška. Ko sem odprl, me je prosil, če bi lahko prepeljal čez Savo del mengeško-moravške čete, ki je po nalogu partizanskega vodstva na Gorenjskem odhajala čez Savo. Šiška je bil v polni bojni opremi, s čelado na glavi. Ko sem se za silo oblekel, sem odšel na vrt, kjer se mi je nudil lep prizor. Kakih 30 borcev je sedelo in stalo pri cerkveni ograji, nekaj pa jih je klatilo hruške in jabolka na vrtu. Vsi so bili dobro oboroženi in oblečeni. Nosili so puške in imeli tudi nekaj mitraljezov. Ura je bila okrog dveh po polnoči. Po kratkem posvetovanju smo sklenili, da bo treba za prevoz poklicati Mlinarjevega Petra, ker imamo sicer premalo časa, da bi mogla četa pravočasno priti čez hribe v Poljansko dolino. Vodil sem partizane k mlinu. Pritiskali smo na kljuko v mlinu, toda nihče se ni oglasil. Ker je bila Sava majhna, smo sklenili, da se bodo partizani sami prepeljali s čolnom prek Save. Povedal sem Šiški, kako ladjico prepeljati čez Savo. Dvakratna vožnja, in vsi partizani so bili na drugi strani. Ladjico so potegnili na prod in izginili v grmovju. Drugi dan sem obiskal Petra v mli-

nu. Bil je slabe volje in le nerad mi je zaupal, da je nekdo ponoči pustil ladjo na drugi strani Save. Povedal mi je, da je ponoči vstal, ker se mu je zdelo, da nekdo hodi okrog mlina. Ko je videl, da je ladja na drugi strani Save, se je slekel, vzela s seboj velik drog, prebredel Savo in nato spravil ladjo spet nazaj na domači breg.

Novembra je še večkrat prišel k nam Stane Bečan-Fajfca. Zaupal mi je, da pripravljajo velike preskrbovalne akcije za zimo. Vprašal me je, kdaj pride običajno domov s kamionom Ažmanov Alojz-Bukovnik z Okroglega, ki je včasih prevažal razno blago za Nemce. Zaupal mi je, da bi radi enkrat vzeli na posodo tudi njegov kamion. In sredi novembra, ko je začelo močno snežiti, je bilo kot nalašč za nameravano akcijo. Nestrpnost smo pričakovali, kdaj se bo Lojze vrnil z avtomobilom. Končno je okrog osmih zvečer vendarle prišel. Kamion je pustil na dvorišču. Partizanski šofer in še nekaj tovarišev so se ga hitro polastili. Lojze je moral obljubiti, da bo šele naslednji dan o tem obvestil Nemce. Preskrbovalna akcija je zelo dobro uspela. Kamione so naložili v Zapužah, v Smukovem mlinu in pri Klemenčku v Dupljah z mastjo ter mesnimi izdelki. Pozno ponoči sem poslušal težko hropenje kamionov po besniški cesti, ko so peljali partizani zaplenjeno blago v varna skrivališča na Mohorju.

Dne 10. decembra sem se oglasil v Naklem pri Poličarjevem Pavlu v njegovi čevljarški delavnici. Pogovarjala sva se o njegovem bratu Jožu, ki je bil tedaj v Ljubljani pri sestri Katrci. Pavel je bil mnenja, da se pripravljajo velike stvari in akcije. Ko sem se vračal domov, sem slišal z Mohorja oddaljeno grmenje. Nemci so obstreljevali partizanske položaje. Joža me je pričakoval doma ves razburjen. Povedal mi je, da me je pred kratkim iskal Franc Božič. Ker me ni mogel pričakati, je sporočil Jožu, da bo še to noč splošna mobilizacija v partizane. Naročil mu je bil tudi, naj se takoj, ko pridem domov, javim pri njem,

v gramoznici, zaradi nadaljnjih navodil. Takoj sem odšel k Božiču. Povedal mi je, da so imeli preteklo noč sestanek, na katerem je bilo sklenjeno, da se to noč začne splošna vstaja proti Nemcem. Rekel mi je, da so na sestanku povedali, da se bo hkrati dvignila proti Nemcem vsa Evropa. Meni je naložil dolžnost, da mobiliziram v naši vasi takoj vse moške, sposobne za nošenje orožja. Nisem mu povsem verjel, zato sem ga spraševal, če bodo tudi po drugih vaseh in mestih mobilizirali. Božič mi je zatrjeval, da povsod, in da bomo v nekaj dnevih opravili z Nemci. Ukazal mi je torej, naj še ta dan pripravim vse moške za odhod v partizane. Dogovorila sva se, da bodo partizani prišli ponje zvečer. Do tega časa pa bomo v vasi zbrali vse skrito orožje in municijo. Obenem mi je naročil, naj ženske pripravijo sanitetni material, tj. povoje in drugo, kar pride prav za prvo pomoč. Svoj čoln naj spravim za Savo, za prevoz pa naj 'bo pripravljen tudi Mlinarjev Peter.

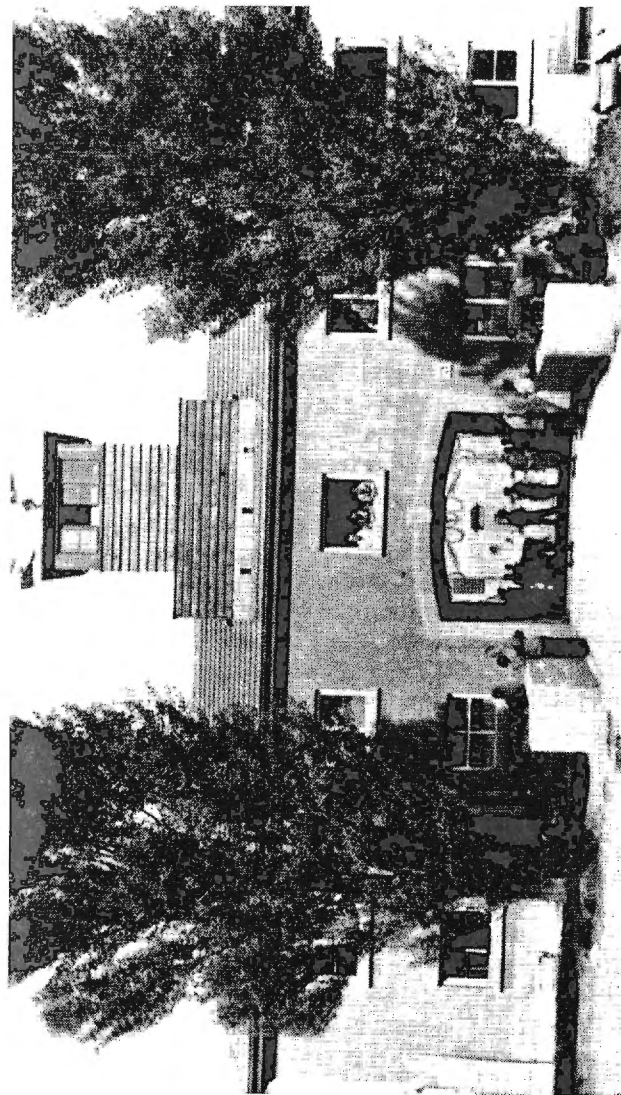
S sestanka sem odšel ne povsem prepričan o resnosti vsega, kar mi je Božič povedal. Kljub temu sem se odločil, da bom naročilo izpolnil. Šel sem torej od hiše do hiše in razglašal mobilizacijo. Povsod sem rekel, naj prenehajo z delom, naj se pripravijo za odhod v partizane in naj pripravijo hrano ter orožje, kjer ga le imajo. Naročil sem, naj bodo zvečer vsi pripravljeni, ker bodo partizani prišli po nas na Okroglo. Povsod so me poslušali in tudi ubogali. Delo na vasi je prenehalo. Ljudje so se pričeli pripravljati na odhod v partizane. V nekaterih hišah, tako pri Molu in pri Jurjevcu, so imeli že naloženo žito, ki bi ga morali odpeljati v Kranj, pa so ga spet spravili v kaščo. Pri Podakarju sem našel Miha pri ličkanju koruze. Ko sem povedal, za kaj gre, je takoj prenehal z delom in se pričel pripravljati za odhod. Po vasi so moški postavali pred hišami in se pogovarjali, kaj bo iz tega nastalo. Obšel sem vso vas, vse hiše in napovedal mobilizacijo vsem moškim, kakor mi je ukazal Božič. Tudi

doma smo se pripravljali na odhod. Ker ni bilo matere, sva z bratom Jožem zaklala 30 kil težkega prašiča, ga omavžala ter pripravila za pečenko. Ko je prišla mama ob 12. uri domov, sva jo postavila pred izvršeno dejstvo. Mati je takoj pričela peči prašiča, ki naj bi ga vzela s seboj. V tej prvi vnemi sploh nisem imel časa trezno razmisliti o celi stvari. Šele popoldan sem začel misliti, kaj bo, če je morda Božič vso stvar izpeljal na svojo roko. Odpeljal sem se spet z biciklom v Naklo k Poličarjevemu Pavlu in ga vprašal, če je tudi v Naklem splošna mobilizacija za v partizane. Pavel ni o tem ničesar vedel. Tedaj sem se odpeljal takoj v Lipnico k stricu Janezu. Tudi tam o mobilizaciji niso vedeli ničesar. Sedaj me je pričelo resno skrbeti. Ivka je odšla na zvezo v Kropo, da izve ali tudi tam pripravljajo mobilizacijo. S stricem Janezom sva ugotovila, da je Božič verjetno na lastno pest organiziral zelo neodgovorno akcijo.

Odpravil sem se domov na Okroglo. Ljudje so bili pripravljeni in so čakali partizane. Še vedno sem mislil, da je stvar v redu, vendar sem se odločil, da ne bom več kar tako ubogal Božiča. V mraku je prišel Božič. Zapovedal mi je, naj privedem mobilizirane vaščane na neko mesto na Primskovo. Rekel mi je, da partizani ne morejo priti po nas, ker imajo preveč posla drugje. Povedal sem mu, da mu več ne verjamem in da sem bil v Naklem ter v Lipnici, in tam nič ne vedo o njegovi namišljeni mobilizaciji. Rekel sem mu, da ne morem izpostaviti uničenju vso vas. Tedaj mi je Božič ukazal, naj jaz sam pridem na določeno mesto in naj s seboj prinesem puške, za katere je vedel, da jih imamo spravljene na Okroglem. Odgovoril sem mu, da imam ukaz od Staneta Žagarja ml., da za sedaj delam doma na terenu, kjer v tej situaciji lahko več koristim kot v gozdu. Božič me je po tem odgovoru pustil na miru in se odpeljal v Kranj. Vso noč sem bedel in z mano vred verjetno tudi vsa vas. Čakali smo partizane. Toda noč je minila in ničesar

se ni zgodilo. Začel se je nov dan. Kaj bo prinesel, ni vedel nihče od nas. Bal sem se, da bodo vaščani kaj izblebetali o mobilizaciji ter da bodo o tem zvedeli Nemci. Zjutraj sem se odpravil zdoma. Bil sem povsem kompromitiran. O mojem delu za partizane so dotlej vedeli samo nekateri sovaščani, sedaj pa je o tem vedela vsa vas. Skril sem se za Savo v gozd in ves dan premišljeval, kaj mi je storiti. Proti večeru sem se vračal proti domu. V Preskah sem pričakal Martinčevo Marico, ki je prihajala iz Naklega. Vprašal sem jo, če je kaj novega na Okroglem. Odgovorila mi je, da ničesar. Odšel sem domov. Ko se je zvečerilo, je prišel spet Franc Božič. Nosil je nov vojaški plašč, gojzarice in šajkačo. Pozdravili smo se. Dejal je, da akcija ni uspela in da sedaj spet potrebuje mojo pomoč. Onstran ceste Naklo—Kranj v gozdu pri gramoznici čaka šest fantov s puškami in nahrbtniki. Ker niso mogli čez Savo v Struževem, naj jaz vzamem voz za pesek, naložim njihovo orožje in opremo, to pokrijem s peskom, in peljem skozi Kranj pod Šmarjetno goro, kjer me bodo pričakali. Božiču sem zagotovil, da bom poskrbel za prevoz stvari čez Savo, kako pa bom to opravil, je moja stvar. Dal sem mu jesti in piti, nato pa še kolo in vzela ga je noč.

Šel sem h gramoznici in tam našel Žebrejevega Franceljna in še nekega neznanega tovariša. Naložili smo si vsak po dva nahrbtnika in po dve nabiti puški mavzerici ter odšli tako otovorjeni pri gramoznici čez cesto Kranj—Naklo in naprej skozi Temnik, čez okrogelsko Gorenje polje in zavili k Savi. Za skrito skalo sem imel svoj čoln, le s težavo sem ga pripeljal navzgor do proga, kjer sta čakala tovariša. Ker je bila Sava plitva, sem moral zagaziti v mrzlo vodo, da sem odrinil čoln od brega. Čez reko sem peljal najprej neznanega tovariša. Ko sva bila sredi reke, se je po progi približala nemška patrolja. Bilo je zelo napeto. Z veslom sem neslišno krmaril čoln k desnemu bregu. Pripeljala sva se za vrbove veje. Patrolja je nedaleč

Vhod v taborišče Dachau

stran obstala. Prižgali so si cigarete, nato pa so mirno nadaljevali svoj obhod. S čolnom sem nato še enkrat peljal nahrbtnike in puške. Nazadnje je ostal na drugi strani še Žebrejev Francelj. Ta mi je šele povedal, da je najbrž mobilizacijo organiziral Božič na lastno pest. Božič se je preveč kompromitiral in zato je moral v ilegalo, pa je skušal za sabo potegniti čimveč ljudi. Prav mu je prišla tudi vest, da pripravljajo vstajo na Gorenjskem. Srečno sem spravil čez Savo tudi Franceljna in s tem sem opravil svojo nalogo.

V vasi je nekaj dni vladalo napeto pričakovanje, toda nič posebnega se ni zgodilo. Ljudje so šepetali ter pogledovali za menoj, ko sem šel po vasi. Toda molčali so in prav temu se je bilo treba zahvaliti, da je namišljena mobilizacija minila brez hujših posledic.

Življenje je šlo svojo pot naprej. Bližalo se je novo leto 1942. Žagarjev Stane se je vrnil s Pokljuke in se zadrževal pri nas v kamri po cele tedne, postal je čisto domač. Včasih je zlezal na peč; veliko smo se pogovarjali o vojni in načrtih za drugo leto. K nam je prihajal včasih tudi Šmajdov Johan. Spraševal me je, kdo je visoki fant, ki sedi za pečjo. Rekel sem mu, da je naš sorodnik. Stane je odhajal na sestanke v Trzič, na Jesenice, v Kranj, Škofjo Loko in drugam.

Po novem letu 1942 se je začela dražgoška bitka. Poslušali smo o nemških grozodejstvih v Dražgošah in o velikih izgubah, ki so jih imeli Nemci v tem slavnem boju. Zapadel je visok sneg, pota so bila zametena, nastalo je nekako zatišje. Partizani so se poskrili pri dobrih ljudeh ali pa so se združevali v večje skupine in taborili v gozdovih. Nemci so tedaj imeli dosti opravka sami s seboj, kajti ruska zima je bila izredno ostra in nemške armade so se ustavile pred Moskvo, odkoder so se pričele celo umikati. Stane Žagar mi je prinašal iz Kranja velike zavoje partizanske literature, katero sem nosil v tedaj prazno votlino. Stane mi je po navadi naročil, kje, kdaj in komu moram predati

literaturo, ki mi jo je prinašal. Če je bila literatura že stara, mi je svetoval, naj jo uničim ali sežgem.

Ko se je pričel topiti sneg na južnih rebreh na Šte-
neku, smo odšli grabiti listje za steljo. Stane Žagar je bil pri nas doma na peči. Ko sem opoldne prišel domov na kosilo, sva se s Stanetom pogovarjala. Po cesti je pripeljal v vas siv osebni avtomobil. Zapeljal je naravnost na naše dvorišče in obstal. Iz avtomobila sta stopila dva gestapovca in odšla proti mlinu aretirat Mlinarjevega Petra. Šofer gestapovec je prišel v hišo. Ko je vstopil, je pozdravil z dvignjeno roko »Heil Hitler!« Nisva mu odgovorila. Stane je napol ležal čez peč. V hlačnem žepu je v roki držal pištolo, pripravljeno za strel. Gestapovec je spraševal Staneta, če je bolan. Stane je pokazal s prosto roko, da ga boli glava. Ker se nisva hotela pogovarjati, je odšel gestapovec v svinjak, kjer je mama krmila prašiče. Ta čas sva izkoristila s Stanetom. Stanetu sem dal v roko grablje in košaro s kosilom za naše, ki so grabili listje. Podržal sem na verigi psa, Stane pa je odšel za hlevom stran od nevarnega kraja. Nемец je mamо spraševal, če sva midva za pečjo domača. Mama mu je odgovorila, da ne razume nemško. Ko se je gestapovec vrnil v hišo, sva bila midva s Stanetom že daleč proč. Tedaj so odvedli Mlinarjevega Petra in videli ga nismo nikdar več. V Begunjah so ga zasliševali in topli. Peter, orjak, kakršen je bil, je menda udaril nekega gestapovca in s tem je bila njegova usoda zapečatená. Ustrelili so ga nekaj dni po veliki noči leta 1942. Koliko kruha, ješprenja, kaše in drugih stvari so prejeli partizani iz njegovih rok, kdo bi to vedel. Kolikokrat je partizane prepeljal čez Savo! Bil je velik rodoljub, zelo zaveden Slovenec. Za Petrom smo žalovali vsi Okroglanci, ker smo ga vsi imeli zelo radi.

S pomladjo se je začelo partizansko življenje spet prebujati. Iz Besniškega lesa, iz Udnega boršta, iz Poljanske in Selške doline so se pričeli vračati partizani. K nam je prišel kar podnevi čez most v

Struževem Samčev Janez iz Dupelj. Na glavi je nosil kapo s peterokrako rdečo zvezdo. Ničesar se ni bal. Pri belem dnevu je hodil po vasi ter mi pravil doživljaje iz minule zime. Marca je Žagarjev Stane pripeljal nekega človeka; povedal mi je, da je iz štaba gorenjskih partizanov. Šli smo pogledat duplino za Savo, o kateri sem nekoč že pravil Stanetu. Duplino bi potrebovali za partizansko tehniko, ki je bila tedaj nekje v Kranju, mislim pri Ručigaju. Ker je bila hiša kompromitirana, je rekel Stane, da bo treba tehniko nekam premestiti in skriti. Peljal sem ju torej v duplino. Oglledali smo si jo in partizana nista mogla skriti začudenja in zadovoljstva nad tako odličnim skrivališčem. Sklenjeno je bilo, naj bi v najkrajšem času partizansko tehniko iz Kranja prenesli v duplino. Določen sem bil, da bom prevzel ves material. Duplina mora po Žagarjevem navodilu ostati strogo tajna in nihče razen tistih, ki bodo v njej delali, ne sme vedeti zanjo.

Zgodilo pa se je drugače. V Kranju je zaradi izdajstva spomladi prišlo do velikih aretacij naših ljudi in tehnike nismo nikdar prenesli v duplino. Stane Žagar in Stane Bečan sta me obiskala spet v začetku aprila. Povedala sta mi, da so na partijskem sestanku govorili o mojem delu na terenu, in da me bodo povabili na sestanek članov partije, če se s tem strinjam. Privolil sem. Tedaj smo odšli v duplino in tudi Bečanu je bila zelo všeč. V duplini sta se zadržala nekaj dni.

Ivka Križnarjeva je vzpostavila Žagarju zvezo s Pavlom Kernom. Neko nedeljo mi je Ivka naročila, naj ob 15. uri pripeljem Staneta Žagarja v gozd nad tako imenovane senožeti pri križišču cest Jesenice—Tržič—Kranj. S Stanetom sva sedela v gozdu nad križiščem. Točno ob določenem času se je pripeljal Pavel Kern. Žagar in Kern sta se prisrčno objela. Jaz sem nalogo opravil in se takoj odstranil.

Aprila so se pričele velike partizanske akcije. Skoraj vsak dan smo slišali kaj novega. Partizani so plenili

nemške trgovine, napadali nemške žandarmerije, likvidirali so nemčurje in izdajalce, nato pa so izginjali neznano kam. Sledovi so vodili v Udin boršt. To so vedeli tudi Nemci.

Na Okroglem je bilo skoraj tako kakor vsako pomlad. Pričeli smo s setvijo ječmena in pripravljali njive za saditev krompirja. Trebili smo travnike in delali vsakdanja kmečka dela. Nekega dne so partizani naredili veliko preskrbovalno akcijo na Brnikih in v Šenčurju. In Nemci so se dokončno prepričali, da vodijo sledovi za partizani v Udin boršt. Nekega jutra sem se peljal s kolesom v Kranj k zobozdravniku. Na cesti so me ustavili policisti in me legitimirali. Vse območje gozda od Polic, Naklega, Strahinja, Dupelj, Križev, Golnika, Gorič, Letenc, Kokrice in kranjskega polja je bil obkoljeno in zastraženo. Nemcev je bilo vsepovsod polno. Vedel sem, da imajo partizani taborišče v Udnem borštu, nekje pri vasi Letence, kjer so bila izhodišča zadnjih akcij. Dan se je nagibal na noč in upal sem, da se bo vse srečno končalo. Ko sem se vračal s polja, sem videl, kako je tam nekje, kjer sem slutil Letence, švignila visoko v nebo raketa. Nato so ji sledile še mnoge druge. Potem se je slišalo tudi streljanje. Vse skupaj je trajalo kake četrte ure, nato je bila spet tišina. Naslednji dan je bil mil in topel. Zvečer sem naslonjen na jablano pred uto čakal, kdo od partizanov bo spet prišel. Nisem dolgo čakal, ko je neslišno prišel po vrtu Franc Šiška. Pripovedoval mi je, kako se je odigral boj pri Letencah.

Partizani so se po uspešno izvedeni akciji na Brnikih vračali v taborišče, ki je bilo oddaljeno od Letenc kakih 20 minut. Bilo je v gostem mladem smrečju. Za nemško obkoljevanje Udnega boršta so dobro vedeli. Patrulje so bile poslane na vse strani gozda; opazovale so, kako so Nemci prodirali vanj. Proti večeru so se vrnile vse patrolje in povedale, da so Nemci povsod že blizu. Tedaj so partizani pogasili ogenj in se pričeli umikati proti Karavankam. Spustili

so se po strmem bregu na travnike pri vasi Letence. Hoteli so prečkati potok in čistino ter nato oditi proti goram. Nemci so pričeli na partizane divje streljati iz oklopnikov, ki so jih imeli tam skrite. Ker bi lahko vse pobili, če bi se umikali čez travnik, je bil dan ukaz, da se partizani vrnejo nazaj v Udin boršt v zavetje gozda in noči. Nekaj partizanov je padlo ob potoku, med njimi tudi Stane Bečan-Fajfca. Tudi Stane Žagar je bil ranjen v desno nogo in Samčev Janez iz Dupelj v roko. Staneta Žagarja so vlekli za seboj v strmo drčo in se spet zbrali v gozdu. Na srečo je takoj nastala temna noč. Nemci so partizane iskali, toda ponoči so bili partizani na boljšem, ker so dobro poznali gozd. Partizani so se posvetovali. Sklenili so, da se razdelijo v dve skupini. Določili so vodje skupin. Franc Štefe je odšel s svojim delom čete proti zahodu. Vodja drugega dela skupine, Franc Šiška, pa je svojo skupino odpeljal proti Kranju. Staneta Žagarja so skrili pod velik kup vejevja. V roki je imel ročno bombo, ki naj bi jo sprožil, če bi ga našli Nemci. Ostali so v temni noči hodili in se plazili naprej po gozdu ter nekajkrat skoraj trčili ob Nemce. Toda Nemci so bili ponoči plašni in niso reagirali. Slišali so jih šepetati in govoriti ter kašljati čisto blizu. Noč je bila zelo dolga, toda proti jutru so vendar prišli do ceste Kranj—Kokrica—Naklo. Na cesti je stražil nemški vojak. Šiška je stopil na cesto ter vojaku v nemščini rekel, naj molči, če hoče še živeti. Vojak se je odkašljal in umaknil. Partizani so prečkali cesto Naklo—Kokrica in se umaknili v gozd za Savo na Okroglem.

Šiška me je prišel vprašati, če se je že kdo javil od prve skupine. Naročil mi je, naj jim povem, če bodo prišli, da se bodo naslednji dan umaknili v Ljubensko gmajno. Dal sem mu nekaj hlebov kruha, nato pa ga je vzela noč.

Nedelja, 20. aprila 1942, je bil lep sončen dan. Dopoldne je prišel po vasi naravnost k nam deček, star

kakih 15 let. Oblečen je bil še kar čedno, v obraz je bil ožgan od sonca in dima. Ko me je zagledal, se je malo obotavljaj, nato pa me je naravnost vprašal, če sem Markušev Francelj. Ko sem mu potrdil, mi je povedal, da ga pošilja Stane Žagar ml. Povedal mi je, da je Žagar ranjen in da so v votlini nad Savo partizani. Dal sem mu mleko in kruh, kar je z veliko slastjo pojedel. Prosil me je, če bi lahko za partizane, ki jih je v votlini trinajst, prinesel nekaj hrane. Ta fant je bil Mlakarjev Stanko iz Šenčurja. Dal sem mu še kruha, ki ga je skrtil pod suknjič, nato pa je odšel počasi nazaj v gozd.

Mama mi je pripravila nekaj mesa, skuhalo veliko skledo fižola, velik lonec bele kave in pripravila nekaj hlebov kruha. Tudi Podakarjev Miha mi je dal nekaj štruc kruha. Tako otovorjen sem v mraku odšel ves vznemirjen v gozd. V votlini ni bilo še nikoli toliko gostov. Sedeli so v dveh vrstah po celi dolžini votline, in bilo je kar precej tesno. Tukaj sem našel stare znance, partizane, ki sem jih že večkrat prevažal s čolnom čez Savo: Alojza Hrovata, Gradovega iz Podbrezj, Pavlinovega, Smukova fanta iz Kranja, Zupanca in druge. Hrano, ki sem jo jim prinesel, so lepo tovariško porazdelili med seboj. Vsak je dobil velik kos kruha in meso, nato pa kavo. Fižol bodo jedli kasneje, so rekli. Gradov Ivan je tožil, da ima težave z želodcem. Partizanom sem povedal, da je bil pri meni Franc Šiška in mi povedal, kam je namenjena njegova skupina. Lojze Štefe me je prosil, naj jim drugi dan prinesem še nekaj hrane, nato pa bodo odšli naprej v Karavanke. Nadalje mi je rekel, naj bi po njihovem odhodu iz votline odšel po Staneta Žagarja, ki je skrit v Dupljah, in mu preskrbel zdravnika, ker je ranjen v peto.

Naslednji dan smo doma razrezovali krompir za seme. Ves dan sem bil nemiren in komaj sem čakal večera. Mama mi je pripravila kavo, fižol in kruh za partizane. Nihče v vasi, razen nas Markuševih, ni ve-

del, kako veliko odgovornost sem nosil ta dan na sebi. Zvečer sem spet nesel hrano v votlino. Splazil sem se v jamo in na moje veliko začudenje je bil tam tudi že Žagarjev Stane. Zelo sva bila vesela snidenja. Stane je pripovedoval, kako je vso noč od nedelje na ponedeljek hodil in taval, da je prišel k svojim tovarišem. Povedal mi je, da ga je pozno popoldne prišel obvezat njegov prijatelj Kernov Pavel z Dobrave. Po Kerna so šli popoldan prav na tisto mesto, kjer sva ga pričakovala pred štirinajstimi dnevi. Pavel Kern je Žagarja obvezal, nato pa je še podnevi odšel. Opozarjal sem fante, da je zelo nevarno zapuščati votlino podnevi, ker bi to lahko opazil tudi kdo, ki jih ne sme odkriti. Žagar mi je tedaj povedal, da bodo fantje ostali v votlini še eno noč in drugi dan, nato pa bodo odšli drugam. Tovariši so mi rekli, naj v vasi pokažem hišo, kjer so ljudje za Nemce, da bi tam vzeli nekaj hrane. Povedal sem jim, da je Okroglo zelo zavedna vas in da nimamo nemčurjev. Kljub temu sta dva partizana odšla z menoj, da bi v vasi nekje dobila še kaj hrane. V votlini sem pustil veliko posodo za kavo, lonec, v katerem sem prinesel fižol, pa sem vtaknil v nahrbtnik. Poslovil sem se od Žagarja in drugih, ne vedoč, da za vedno.

Šli smo proti vasi. Najprej po polju, nato za mejami in pred vasjo smo se poslovili. Odšel sem po vrtovih domov v svojo uto. Pred uto sem v kup hoje skril nahrbtnik z loncem. Nato sem šel spat. Nisem mogel zaspati. Na drugem koncu vasi so lajali psi. Stopil sem k vratom in oprezoval v noč. Nato so lajali psi tudi po vasi. Ko bi tedaj vedel, kaj se pripravlja, bi bil še vedno lahko preprečil strašno tragedijo v okrogelski jami.

Nič hudega sluteče partizane so prav tedaj začeli načrtno obkoljevati Nemci. Izdajalec Pavel Kern, Žagarjev prijatelj, je odšel iz votline naravnost na Bled, na sedež gestapa, povedat, da se v votlini za Savo združujejo partizani. Partizana, ki sta šla z menoj iz

votline, sta na cesti v vas ustavila Drinovca, ki se je vračal iz Naklega. Zahtevala sta, naj jima odpre hišo ter jima da nekaj hrane. Drinovec jima je odprl in rekel, naj si sama vzameta, kar potrebujeta. Zapovedala sta mu, da ne sme do jutra nikomur povedati, da sta bila v hiši, nato pa sta odšla nazaj v jamo za Savo, ravno še takrat, ko je bila pot odprta in Nemci še niso sklenili obroča.

To noč sem spal zelo nemirno. Malo pred svitanjem sem zaslišal streljanje iz pušk. Planil sem pokonci in se oblekel. Prisluškoval sem v noč in zdelo se mi je, da prihaja streljanje nekje od Polic pri glavni cesti. Nato je bilo spet vse tiho. Ponovno sem legel in malo zadremal, ko me je vrglo iz postelje brnenje avtomobila. Stopil sem k oknu ute. Od gornjega konca vasi je pripeljal siv osebni avto. Na koncu vasi se je ustavil in obrnil ter se spet ustavil ravno za našo hišo. Za silo oblečen sem stekel skozi vrata na vrt ter se ulegel za hruško in opazoval, kaj se bo zgodilo. Videl sem, da sta dva Nemca v uniformi prišla na sosedovo, Poglajnovno dvorišče. Trkala sta, nato so se vrata odprla, nekaj so govorili, potem pa je sosedov Francelj prišel na naše dvorišče. Videl sem, kako je moj brat Joža vzel iz lope kramp in lopato, potem pa sta oba odšla hitro po vasi. Kaj se je zgodilo, mi še vedno ni bilo jasno. Nenaadoma je v gozdu spet začelo pokati. To pot sem natanko vedel, da streljajo v gozdu pri votlini. Misli so mi hitro delovale, stekel sem nazaj k uti. Iz kupa hoje sem na hitro potegnil nahrbtnik, v katerem sem imel lonec. Pogledal sem po vasi in ko nisem videl nikjer Nemcev, sem brž odnesel nahrbtnik v kuhinjo. Poklical sem sestro Vero in ji ukazal, naj takoj umije posodo, v kateri sem ponoči nesel hrano partizanom v votlino. Potem pa sem začel misliti tudi nase. Brat Joža se je kmalu vrnil domov in povedal, da je moral v Preskah pomagati težkim kamionom, da so mogli po klancu na Okroglo. Povedal je, da je v gozdu polno Nemcev. Hitro sem se najedel, vzel s seboj

nekaj denarja, se oblekel in povedal materi, da grem z doma in da me verjetno ne bo več domov. Za vsak primer me lahko iščejo v Čirčah ali v Rakovici pri sorodnikih. Hitro sem se odpeljal s kolesom proti Kranju. Srečaval sem nemške vojake, ki so korakali na Okroglo. Nihče me na poti ni oviral. Čez dan sem se zadrževal na stričevem travniku pri Kranju in poslušal grmenje eksplozij na Okroglem. Razmišljal sem, kaj mi je storiti, da bi pomagal partizanom v jami. Ničesar pametnega mi ni prišlo na misel. Popoldan sem se napotil k Španovim, svojim sorodnikom v Čirčah. Imel nisem nobenega obstanka. Najedel sem se, pa spet proti večeru odšel v Kranj. Pred gimnazijo v Kranju sem srečal Vrtačnikovega Saša iz Naklega. Ustavil sem ga in vprašal, kaj je novega. Povedal mi je, da so partizani pred votlino ubili nekaj Nemcev, drugače pa Nemci držijo obroč okoli votline in da se nihče več ne more rešiti. Vprašal sem ga, kaj naj sedaj storim. Rekel mi je, da zaradi tega Nemci lahko uničijo vso vas. Obrnil sem kolo in se odpeljal proti Besnici v Rakovico k teti Jeri. Med potjo so me prehitvale kolone nemških kamionov, ki so vlekli za sabo topove. Teta Jera v Rakovici je dobro vedela, zakaj sem prišel. Svetovala mi je, naj se takoj vrnem domov. Povedal sem ji, da sedaj ne morem več domov in jo prosil, naj mi dovoli, da nekaj dni ostanem pri njej v Rakovici. Obžagal jim bom sadno drevje na vrtu ter na ta način lahko opravičil svojo odsotnost z doma, če bo to morda potrebno. Vzel sem lestev in takoj odšel na vrt delat.

Malo pred mrakom so Nemci iz besniške strani pričeli streljati s topovi čez Savo. Granate so se s treskom razletavale po pečevju, vmes pa so v presledkih regljale strojnice. Meni je bilo nepopisno hudo. Vedel sem, da so tam partizani in vedel sem tudi, da za njih ni rešitve. V mraku so Nemci prižgali reflektorje ter osvetlili votlino in okolico. Zvečer se je vrnil domov stric Prinček. Ukazal mi je, naj grem takoj nazaj.

Nisem ga ubogal. Teta Jera me je zaščitila, in tako sem ostal pri Prinčku to strašno, dolgo noč. Vso noč sem se premetaval po postelji ter mislil, kako bi se dalo rešiti fante v jami. Vsako misel sem moral takoj zavreči, kajti sredstev za rešitev tedaj ni bilo. Precej zjutraj sem znova odšel delat na sadni vrt. Zjutraj so Nemci spet pričeli streljati s topovi na partizane. Toda to ni dolgo trajalo. Nastala je tišina.

Popoldne so prišli ljudje in povedali, da so iz votline metali čez pečevje mrtve partizane. Čakal sem, kaj se bo zgodilo. Proti večeru je prišla po mene sestra Vera. Povedala mi je, da je Joža moral z drugimi vaščani nositi iz votline mrtve partizane. Povedala mi je tudi, da je nekaj še živih in od plina omamljenih. Joža je nosil tudi Žagarjevega Staneta, ki je bil ustreljen v brado tako, da mu je krogla prišla ven na vrhu glave. Sestra mi je rekla, naj grem sedaj hitro domov, ker vaščani že sprašujejo, kje sem.

Boril sem se sam s seboj. Če grem domov, me lahko ujamejo Nemci. Če ostanem tukaj, bodo osumljeni vsi domači. Sklenil sem, da grem domov. Če bo potrebno, še vedno lahko pobegnem. In ujeti partizani? Kaj, če bi kdo povedal, da sem jim prinašal hrano? Zavrgel sem to misel in se počasi s kolesom odpeljal proti domu. Spotoma sem imel zoprno občutek, da me vsi ljudje, ki jih srečujem, gledajo, da vedo za mojo veliko skrivnost.

Na Okroglem so me sosede spraševali, kje sem bil. Povedal sem jim, da sem v Rakovici čistil in obžagoval sadno drevje. Nihče mi ni oporekal. Prvo noč sem prespal doma na peči, nato pa sem bil vse dni na polju daleč od vasi, tako da sem bil vedno pripravljen na beg, če bi bilo potrebno.

Nič posebnega se potem ni več zgodilo. Življenje je teklo svojo pot. Ažmanov Lojze me je nekoč vprašal, če kaj več vem o tragediji v jami. Rekel sem mu, da se o tem ne sme govoriti. Ljudje na Okroglem so molčali. Marsikdo je vedel, da sem bil soudeležen pri

dogodkih v votlini, toda nihče ni spraševal. Vsakdo je tedaj imel dovolj opraviti sam s seboj.

Minilo je nekaj časa in spet so prišli partizani. Tedaj so iskali krivca za tragedijo, ki se je zgodila v votlini. Iskali so izdajalca. Obdolžen je bil Janko Drinovc z Okroglega. Nisem mogel verjeti, da bi on naredil tako gnusno dejanje. Zagotavljal sem tovarišem, da je Drinovc gotovo nedolžen in jih prosil, naj počakajo z izvršitvijo obsodbe, dokler se stvari ne razčistijo. Ubogali so me in stvar je bila preložena. Z anonimnim pismom sem opozoril Drinovca, kako hude stvari je osumljen. Svetoval sem mu, naj se za določen čas nekam umakne, da se stvari razčistijo, ker bo sicer lahko kaznovan za dejanje, ki ga ni zakrivil.

Nekaj časa po tragediji na Okroglem so se partizani skoraj izogibali vasi. Prihajali so poredkoma. Nič več ni bilo starih partizanov, ki so sem tako radi zahajali. Še vedno pa sem prevažal posamezne partizane čez Savo, še vedno sem zbiral hrano po vasi, toda partizani so se umaknili v višje kraje, kjer so se počutili mnogo bolj varne.

In potem aretacija, razburljivi strašni dan, 26. julij 1942. Sedaj smo v ječi in na kratko sem prehodil v mislih dolgo pot od prihoda Nemcev do danes. Razmislil sem skoraj vse, kar sem v tem času doživel. V mislih sem se dotaknil vseh važnejših dogodkov, ki so se zgodili v tem času. Z mnogimi partizani sem imel opravka, marsikaj smo storili. Sedaj je najvažnejši boj za golo življenje, boj za moj lastni obstanek in za obstanek nas vseh Markuševih. V tem boju pa je treba ohraniti dostojanstvo, obvarovati je treba skrivnosti, katere bodo od nas hoteli izsiliti Nemci. Mnogi naši ljudje bodo izgovarjali naša imena s spoštovanjem, če bomo vzdržali tudi to hudo preizkušnjo.

Igraj previdno, fant, če hočeš, da ne zaigraš. Tako sem si pozno v noč zamislil zagovor. Zadovoljen sam

s seboj, sem proti jutru, omamljen od smradu, vendarle zaspal.

Sanjalo se mi je, da me gonijo Nemci, jaz bežim, saj sem svoboden. Toda jutro me je spet opomnilo na kruto stvarnost. Za zajtrk dobimo ozko rezino kruha ter slano juho, ki le slabo tekne.

Ob devetih dopoldne zarožljajo ključiči v vratih. Čujem, kako nekdo kliče ime Križnar. Vrata se odpro in s praga me pokliče paznik. Joža že stoji na hodniku. Mlad gestapovec v civilu naju pozorno gleda, nekaj nama govori, kar pa ne razumem. Šele s kretnjami nama dopove, da greva z njim, da morava odpasati pas pri hlačah, do morava z rokami držati hlače in da bo na naju streljal, če bi poskušala pobegniti.

Hlače drživa z rokami, ko krenemo po cesti proti farovžu. Povaljana in nepočesana, sam ne vem, kakšna sva videti. Rad bi srečal koga od znanih. Po ulicah je vse polno ljudi, toda spoznal nisem nobenega.

Prišli smo v bivše župnišče. Tu je sedež gestapa. Vse je v steklu. Po hodnikih stojijo zofe, tapecirani stoli, ne vem za koga. V veži postojimo za kratek čas. Nato pride drug gestapovec. Odpelje naju v klet. Odpre mi majhna vratca, potisne me v ozko, majhno, komaj kvadratni meter veliko celico. Joža stlači v sosednjo celico, vrata zapahne in odide.

Oster smrad po seču udarja v nos. Ogledam si celico. To so celice preurejene iz stranišč. Debelo železje brani vsak poskus pobega. Takšno je torej bivališče mnogih, ki se jim tu odloča življenjska usoda.

Usedem se na stol in se poglobim v razmišljanje. Na drugi strani prezidka se isto godi tudi Jožu. Večkrat ga čujem, kako globoko vzdihuje. Rad bi mu pomagal, rad bi z njim govoril, rad bi ga bodril, toda ne upam si, bojim se, da kdo prisluškuje. Ko se le prepričam, da ni nikogar, ki bi prisluškoval razgovoru, ga vprašam, kako mu je.

Stopim na stol in isto stori tudi Joža. »Kaj ti je?« »Ah, hudo,« odgovarja. »V nekaj dneh bomo napra-

vili konec nekje za cesto, tako kot so napravili že nešteti. Ležali bomo nekje za cesto ustreljeni kot talci. Vsi trije. Mati, jaz in tudi ti.«

»Kaj ima vendar mati pri tem in kaj imaš ti? Saj nisi ničesar storil. Kaj ti pride na misel. Mi smo vsi nedolžni. Zakaj bi nas vendar streljali?« silim v njega. Govorim prepričevalno, da sam sebi verjamem, kar govorim, čeprav se mi zdi, da ima Joža prav.

Z Jožem se šepetaje pogovoriva, kakšen naj bo zagovor. Kratek in jasen, tak, da si ga bo lahko zapomniti. Najin razgovor zaključiva z mislijo strica iz Lipnice, ki je večkrat dejal: »Bolje je, da trpi en sam, kakor mnogi; tisti, ki so svobodni, se bodo vedno s hvaležnostjo spominjali onih, ki so jih obvarovali nesreče.«

Prvi dan nisva dobila ničesar jesti. Smrad nama je hrana. Toda tudi tega se človek privadi. Za pod nama služi lesena mreža, pod katero je luža seča in sveže strnjena kri.

Počasi je minil dan. Noč je tiho legla na zemljo. Paznik mi je vzel iz celice stol, legel sem na gola tla, na les. Zvil sem se v klobčič, roke sem si položil pod zglavje, duševna utrujenost in smrad sta me zazibala v trden sen. Zbudil sem se, ko je bil že velik dan. Paznik se je vrnil. Podal mi je spet v celico stol in me šele sedaj vprašal, če želim v stranišče. Nekaj korakov hoje mi de dobro, čeprav se oprijemljem zidu.

Opoldne dobim prvič spet hrano, tekne mi in jem s slastjo.

Približno ob tretji uri popoldne se paznik vrne. Iz celice vzame Joža in ga odvede na zasliševanje. Sedim in čakam ter razmišljam, kako je sedaj z Jožem, ali bo zdržal. Čas gre neizmerno počasi naprej.

Na dvorišču nekdo divje vozi v krogu motor. Motor brni, po malem dežuje. Po hodniku hodijo ljudje. Slišim korake, meni pa se vse dozdeva, da čujem Joža, kako kriči, ker ga tepejo. Minila je ura, minili sta dve, za mene je to strašna mora. Živci se natezajo do kraja.

Končno slišim korake. Prisluhnem. Joža se vrača, gre z navadnim korakom, niti ječi ne. Paznik ga zapre v celico. Vrata moje celice se odpro. »Heraus, auf!« Greva po stopnicah navzgor, po komandi grem levo, desno. Obrnem se ter stopim v veliko sobo. Za mizo sedi čokat moški v rjavi uniformi. Poleg njega sedi za pisalnim strojem mlado, čedno dekle. Dekle me gleda z velikimi, vprašujočimi očmi.

Tolmač, prav tisti, ki nas je aretiral, me cinično gleda. »No, ali boš danes govoril, junge Mann?«

Prične se zasliševanje: ime, priimek, poklic itd. Ponove se vse obtožbe, s katerimi so me obremenjevali že v nedeljo. »Priznaj! Ali ima smisel, da tajiš? Mi vemo vse, saj so tudi sosede povedali. Kaj bi tajil? Povej še ti o njih, pa bomo vas izpustili in zaprli sosede.« Vrstilo se je vprašanje za vprašanjem. Na vse odgovarjam kratko in zanikam obtožbe.

»Nočeš priznati? Saj je vendar že brat vse povedal, kaj boš tajil. Dobro, imamo pa tudi druga sredstva.« Iz sosednje sobe prineso velike rdeče plakate, polože jih na mizo tako, da se je videla dolga kolona imen. Berem: Bistrica 50 ustreljenih; berem, gledam: Birkenbau (Hrušica) 50 ustreljenih. Erschossen, erschossen. »Dobro. V katerih organizacijah si bil? Govori!« »Nikjer nisem bil do sedaj,« mu skoraj po pravici odgovarjam.

»Tvoj oče je bil prostozidar, to vemo. Kaj si ti? Si komunist? Da, saj vemo, jabolko ne pade daleč od drevesa. Zakaj si spal na vrtu v uti? Zakaj sta bili tam potrebni dve postelji? Govori, kaj si delal ponoči?« Odgovarjam, da smo imeli v uti spravljeno orodje in druge reči, zato je bilo potrebno, da nekdo spi tam, da ne bi bili okradeni.

»Dobro, nočeš govoriti. V redu. Mi znamo tudi drugače priti stvari do dna.« Iz sosednje sobe prinese tolmač dolgo bikovko. Zvija jo v roki. »Tako, sedaj bomo pa začeli na ta način.« Udarci so boleči, pekoči, a zver v človeški podobi uživa, ko me tepe. Ne vem,

morda mi je v tem trenutku prišla na misel odrešilna misel. Zdelo se mi je, da dekle, ki je pisala na stroj, sočustvuje z menoj. Gledala me je z velikimi očmi, tako kot takrat, ko so me prignali v sobo. Solze so mi zalile oči. Ah, saj ženska ima mehkejšo srce, morda se me usmili ona, na koncu pa kaj, saj mi je tudi res hudo. Če hlinim žalost, nič ne de, saj sem tudi res nesrečen. Skozi solze gledam velike vprašujoče oči ženske. Gleda me, dozdeva se mi, da mi bo ona pomagala. In res. Rahlo poboža moža poleg sebe po roki, porine mu v usta piškot. Moškemu se poteze na obrazu raznežijo in že slišim glas: »Der junge Mann ist ganz unschuldig, der junge Mann hat nichts getan.« Nisem povsem razumel smisla teh besed, toda vedel sem, da govori v moj prid.

Mož na stolu zamahne z roko. Tolmač podvoji svoj napor, da me prepriča, naj govorim resnico. Še zadnji poskus, nato pa jezno vrže bikovko vstran. »Ne priznate ničesar. V redu, sodili vam bomo zato tem strožje. Za vas ni več rešitve. Ali ste razumeli?« Pri-kimal sem. »Dobro, podpišite zapisnik!« Podpisal sem, sicer sam nisem vedel, kaj. Vedel in zavedal sem se samo tega, da sem igro za sedaj dobil, da bom sam okušal gorje in nesrečo, da pa bodo drugi lahko mirno nadaljevali, kar smo mi prekinili.

Odvedejo me nazaj v celico, še prej pa vržem hvalen pogled tujki, ki me spet gleda s tistimi velikimi očmi.

Proti večeru naju oba z Jožem odpelje mlad gestapovec — Hrvat — nazaj v sodne prostore. V celici me sprejmejo prijazni sojetniki. Vprašanja padajo vse križem, jaz sem kar malo preveč korajžen, zato me kmalu opozori mlad Dalmatinec, Beović po imenu, naj bom bolj oprezen.

Drugi dan tudi že izvem, da so v sosednji celici zaprti mati, Vera in Mirko. Glad se mi oglašja vse bolj. Hrana je zelo pičla. Naslednje jutro me pokliče paznik, dobrodušen Korošec. »Križnar, hočete piti kavo?« Kaj

naj sedaj to pomeni, si mislim. Bil sem previden. Mislim sem, da mi hočejo dati nekaj piti, kar bi jim omogočilo, da me uspešneje zaslišujejo. »Ne, hvala, nisem lačen,« sem rekel. V tem pa se oglasi iz sosednje celice mama. »Kar vzemi, prinesla je Majdičeva mama,« mi pravi. Nato sem z velikim veseljem popil kavo.

Dnevi v kranjskem zaporu hitro minevajo. Teta iz Rakovice in teta iz Čirč prinašata izmenoma vsak dan hrano za nas. Vse, kar dobimo, pa naj bo že karkoli, si tovariško delimo med seboj. Iz zapora sem po nekem tovarišu poslal nekaj pisem s prošnjo, naj se pobrigajo, če bi se nas dalo kako osvoboditi. Tovariši so mi povedali, da se vsi sorodniki in znanci trudijo, kako bi nas nekako dobili domov. Vinko Bedenka baje govori, da bomo čez nekaj dni že doma, čemur pa le malo verjamem.

Podnevi pogosto sedim na oknu. Noge pomolim ven na sonce; pogled mi uhaja na Šmarjetno goro. Rad bi kaj napravil, toda tu je gosta mreža. Na oknu se izmenjavamo. Zdaj eden, zdaj drugi se tako poglablja v svoje skrite misli. Iz dolgočasja lovimo bolhe, obujamo spomine na nekdaj dni.

Najljubši mi je razgovor z Antonom Beovićem. Po rodu je iz Dalmacije, že dalj časa pa živi pri nas v Žireh. Tam ima, kot pripoveduje, majhno gostilnico, ki mu je dobro nesla. Doma v Žireh je pustil ženo, ki je tudi Dalmatinka. Ima jo zelo rad, saj jo omenja ob vsaki priložnosti. Ko se bolje spoznava, mi pove, da je žena že v sedmem mesecu nosečnosti. Zelo ga skrbi, kaj bo z njo, če se njemu kaj pripeti. On je že četrti mesec v zaporu. Kaj bo, če njega ubijejo? Kako bo ona, kaj bo počela brez njega? Izpod slamarice potegne šop papirjev — sami plakati z imeni ustreljenih talcev. Bereva imena v stolpcih, imena ustreljenih v Bistrici, Križah in na Hrušici.

Povečini so to mladi ljudje, v cvetu mladosti. Vsi so padli za domovino. Beović razlaga: »Glej, koliko žena je brez mož, koliko mater objokuje svoje sinove, hčere,

koliko otrok je brez očeta.« Da, vse to kliče po maščevanju. Koliko nesreče in gorja je prinesla na svet ta vojna. Od vseh jetnikov v celici sva midva najbolj prizadeta, ker sva edina v celici res politična jetnika. Sinu Dalmacije se širijo grudi, globoko diha: »Kaj bo z mojo ženo in kaj z detetom?« Stiska pesti, da mu pokajo v členkih. Razumem ga, gledam ga. Grizel bi, lomil bi zid, toda ne more. Ko mi govori o svoji ženi, se mu poteze na licu omehčajo, postane otroško nežen.

»Veš, dvakrat je že bila pri meni tu v Kranju. Prišla je prav iz Žirov, to je daleč. Enkrat je niso pustili k meni. Zadnjič, ko je bila tukaj, se je je usmiliti paznik. Ta paznik je zelo dober človek. Saj,« nadaljuje, »žena je le žena. Pomisli, s takim bremenom in tako dolga pot in še za mene je prinesla mesa, kruha in slanine. Veš, samo videl sem jo. Vidim jo še danes. Stala je pred menoj visoka, ponosna, no, saj si predstavljaš ženo v šestem mesecu nosečnosti. Ni mi potožila o sebi. Samo, da se mi porneš, moj dragi, je rekla. Od tedaj so minili že štirje tedni. Naši fantje so požgali poštni avto. Sedaj bi morala hoditi do mene peš ali pa z vozom; a kaj, ko voz trese in to za tako ženo ni dobro.« Sam le slabo razumem te stvari, toda Beović tako živo pripoveduje, da ga res skušam razumeti.

Včasih se Beović razživi. Postane vesel, da se mu kar čudim. Pripoveduje mi o Dalmaciji, o mladih letih, o raznih doživljajih, nato preideva na dekleta. Lepo je živeti svoboden in mlad. Leta minejo, človek se postara. Treba je misliti na družino, pride žena in nato otroci. Tu Beović zastane, leže vznak na slamarico, gleda v strop, obraz mu je trd. Dvigne se in mi trdo reče: »Franc, če bova padla, bosta v spominski knjigi slovenskega naroda zapisani dve imeni več.«

»Upam, da se motiš, mislim, da tega ne bo.« »Da, Franc, ti imaš upanje, ti si še mlad.« Prijateljstvo med nama se je po takih pogovorih še stopnjevalo.

Z domačimi se večkrat vidim na hodniku pri umivanju. V njihovi sobi je tudi družina iz Kovorja. Mati, stari oče, skoraj slep, in snaha z dvema majhnima otrokoma, ki sta komaj zagledala luč sveta, pa sta že preganjana in v zaporu. V Kovorju so jim zažgali kajžo, njih pa odgnali z doma. Med tednom so pripeljali v zapor tudi Loinovo družino iz Kranja. Mati in hči sta v ženski sobi, mož pa je v naši celici. V ženski celici je tudi nekaj družin iz Šenčurja. Kaže, da bo vse družine doletela ista usoda — selitev iz domovine.

Sobota je. Minil bo že teden, odkar smo pregnani z doma. Večer je. Z ulice se sliši bučno igranje muzike. Godba igra marš, Nemci spet praznujejo svoje zmage.

Sledi nedelja, dopoldan je. Občutki so mučni. Na tak dan se človek še bolj spomni na to, kje je. Okrog enajste ure pride mlad gestapovec. Po vrsti gre po sobah in kliče imena. Slišim, da v sosednji sobi kliče tudi našo mater, Vero in Mirka. Pri nas v sobi pokliče samo Loina. Nastala je negotovost, kaj bo sedaj. Paznik nam kasneje objasni, da gredo žene in možje, ki jih je klical gestapovec, naprej v Šentvid. Ob eni uri popoldne paznik odpre vse celice. Tudi mene izpusti na hodnik s pripombo, da se lahko poslovim od matere in ostalih.

Z Beovićem se spogledava. »Franc, pojdi, poslovi se od matere,« pravi Beović. Odšel sem na hodnik. Vse je že pripravljeno. Mati, Vera in Mirko so tu. Mirko me zagleda in pride bliže k meni. »Franc, pri vas ostanem,« pravi trmasto. Mati ga prosi: »Mirko, pojdi z nama!« Toda on noče, samo joka. Tudi meni se nekaj nabira v grlu, toda molčim. »Mirko, pojdi z mamo in Vero! Pojdi, moraš ostati živ, maščuj naju z bratom in poskrbi za naš rod, da ne izumre!« Mirko me uboga in pripravljen je, da gre. Stopim k materi, ki joka. Tudi jaz bi, pa me je sram. Mati mi da na glavo klobuk. Vrnem ji ga. »Ne bo mi več potreben.« »Zakaj?« »Gremo v klavnico, mati.« »Naj bo, če je že

tako,« pravi mati. Stisk roke, poljub, iztrgam se materi iz rok, podam roko še sestri. Pozdravljeni, ne morem več vzdržati. Bežim stran od njih. Debele solze se mi ulijejo po razžarjenih licih, bežim nazaj v celico. Slišim Joža, kako divja in joka na hodniku. Slovo od doma je bilo lažje kakor sedaj od svojih. Končano je. Kdaj se spet vidimo, ako se sploh še kdaj bomo? Tovariši v celici me gledajo sočutno.

Kot po navadi, sem se tudi ta dan kar hitro vživel v svoj položaj. Je pač tako, da je nekaj moralo priti in če ni drugače, naj bodo vsaj eni stran od morije, ki je po vsem videzu čakala nas ostale.

Minevali so dnevi in nekega dne so privedli v celico tudi Boštjanovega Ivana iz Rakovice. On mi je prvi povedal, kako se je po našem odhodu odigrala tragedija na Okroglem. Nemci so hoteli zažgati našo hišo. Pripeljali so že bencin, toda sosed, Poglajnov oče, prek 70 let star, je padel na kolena pred šefom gestapa in ga prosil, naj se usmili njegove hiše, ki bi z našo vred prav gotovo tudi zgorela. Nemci so pri nas doma pobrali prav vse, kar je bilo le kaj vrednega. Čoln so razbili na drobne kose.

Njega, Ivana, je izdal neki Kump, h kateremu je hodil na zvezo. Organizacija je precej razbita, toda stvari se vseeno dobro odvijajo. Dalje mi je Ivan tudi povedal, da so že govorili, da sva z bratom bila ustreljena na Bistrici. Ljudje so hodili gledat mrtve, pa so rekli, da naju ne morejo prepoznati, ker so nekateri ležali z obrazi na zemlji.

Teti iz Rakovice in iz Čirč nama še vedno vsak dan izmenično nosita hrano. Danes sem bil slučajno na hodniku. Pogledal sem skozi okno in glej, tam je stala teta iz Čirč. Še bolj se mi je zdela majhna, kot je bila prej. Stala je s košaro v roki, pa se je že pojavil neki gestapovec, ki jo je nagnal ven.

Nekega zgodnjega jutra me prebudi paznik. »Na-pravi se, greš ven!« mi ponavlja v koroškem narečju.

Brž se oblečem, niti nimam časa zavezati si čevlje. Hitim ven, kjer čaka mlad gestapovec. Usedemo se v avto, ki pelje mene in še enega fanta na gestapo. Ustavimo se na dvorišču župnišča. Tukaj nam dajo lopate in kramp, pa hajdi na delo. Kopljemo odvodni jarek.

Opoldne, ko čakam na kosilo, se malo razgledam po veži. In glej, tukaj opazim razne stvari, ki so mi tako zelo znane. Tukaj je Verino kolo, tam kladivo, klešče, kuhinjski pribor, tam naprej vise prašiči, kokoši, tam spet eno tele. Da, to je naše. Kuharica, Slovenka, mi pri kosilu zaupno pove, da so to pripeljali z Okroglega.

Kuharici se smilim, zato mi postreže, kar se le da. Prvič sem se spet počteno najedel, pa tudi s seboj mi je dala, tako da sem celo tovariše razveselil.

Po skrivnih kanalih sem izvedel, da se trudijo za naju vsi sorodniki. Posebno se bori za naju Ivka. Nekega dne sem slučajno na hodniku. Slišim znan glas. Poženem se na okno. In res. Na dvorišču vidim Ivko, ki ravno odhaja, in z njo je še eno dekcle. Uide mi krik »Ivka!« toda nisem je več videl. Zdrsnil sem na pod.

Še večkrat grem na delo v župnišče, na komando gestapa. Delo ni preveč težko, toda skušnjava za beg je velika. Ogledujem si dolino Kokre. Kako rad bi napravil nekaj drznih skokov, pa bi našel ali svobodo ali pa hitro smrt. Včasih me želja po begu skoraj premaga. Tovariš, ki dela z menoj, me nezaupljivo gleda. Morda je uganil moje misli. In kaj bo potem z Jožem, če jaz pobegnem? Potem ga čaka gotova smrt. Ne, ne smem, sam ne bom pobegnil. Če bi mogla oba, da, potem bi res upal veliko žrtvovati za svobodo. Sam sebi se zdim kot ptič s porezanimi krili.

Spet je sobota. Delam na gestapu. Lep sončen dan je. Len sem. Opiram se na lopato in topo buljim v tla. Ljudje hitijo iz tovarn domov. Na mostu jih je vse polno. Na hodniku gledam žalostne prizore — užete

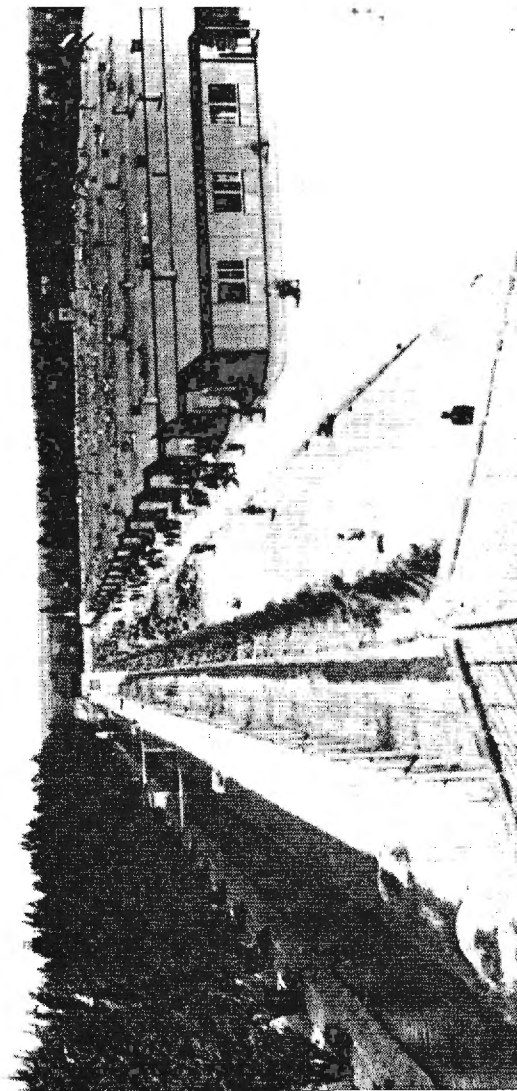
partizane in nedolžne ljudi zaslišujejo in pretepajo do nezavesti. Razbite glave, krvavi hrbti, ljudje izmučeni do smrti, vse to me dela utrujenega. Spominja me na grozne pripovedke iz grofovskih časov.

Iz zvonika se oglasijo zvonovi. Meni se dozdeva, da celo pritrkava. Tako slovesno, pa vendar tožeče mi prihajajo na uho zvoki zvonov. Iz zamišljenosti me prebudi neki glas. Nekdo me kliče: »Križnar Franc.« Grem v vežo. Tu me čaka gestapovec, ki nas je aretiral. »Hitro vzemi stvari, gremo! Schnell!« Oblečem si suknjič, nato pa v vežo. Tu stojita poleg gestapovca dva moža. Oba sta že starejša, poraščena in močno pretepena. To sta Kump iz Kranja in Šlosar iz Primškovega. Gestapovec mi pokaže dva kovčka. »Nosi te kovčke in za nami!« Korakamo proti sodnji. Gestapovec se nezaupno ozira nazaj. Zvonovi pa zvonijo in po njihovem taktu usmerim svoj korak.

Pred sodnijo stoji avtobus, okrog njega pa stražijo policisti. Puške držijo pripravljene na strel. Sedaj mi je vse jasno. Pred nami je pot v Begunje. Kovčke postavim poleg avtobusa, nato hitim v celico. Tukaj je že vse prazno. Poberem svoje stvari, nato pa na hodnik, v vrsto. Tam je že tudi Joža, Beović, mnogo naših tovarišev, pa tudi precej žensk. Preberejo še enkrat naša imena, nato nas obstopi kordon policistov s puškami v rokah. Posedemo v avtobus, ženske ob oknih, moški v sredini. Joža sedi pred menoj. Za menoj sedijo policisti z brzostrelkami v rokah. Poleg mene je Ručigajeva mama iz Kranja. Tudi ona se pelje v Begunje. Korajžna je; ubili so ji že dva sina, a ona se dobro drži.

Vsi smo resni. Nekateri tudi jokajo ali pa si na tihem brišejo solze. Ljudje, ki se namenoma sprehajajo okrog nas, nas sočutno ogledujejo. Marsikdo bi nam rad stisnil roko v pozdrav, morda rekel bodrilno besedo, toda mrki obrazi policistov jim to branijo.

Tudi nekaj žena se plaho vrti okrog avtobusa. Bleda, suha žena z dvema otrokoma se skuša približati oknu,

Pogled na dachauske barake

kjer jo gleda mlad mož. Vsi trije, otroka in žena, se jokajo. Morda otroka niti ne vesta, zakaj jokata. Eden caplja za materjo, drugega nosi mati v naročju. Žena se približa oknu. Hoče se posloviti od moža. Policist s puškinim kopitom surovo sune ženo v hrbet. Žena z otrokoma še bolj obupano zajoka in zbeži.

Okrog nas se zbira čedalje več ljudi. Žene, katerim ne dajo, da bi se poslovile od mož in sinov, jokajo. Zvonovi pa zvonijo slovesno in ubrano. Sonce sije, mladi ljudje se sprehajajo, mi pa počasi drsimo v žrelo smrti, v Begunje.

Peljemo se po gladki cesti na Gorenjsko. Še en pogled na Okroglo, na moj domači kraj. Peljemo se mimo Podbrezjij. Molčimo. Nihče ne govori. Ko zaobrnemo z glavne ceste v Begunje, me Joža pokliče in reče: »Franc, moli, da bi se stvar srečno končala.« »Moli za sebe, pa tudi za mene, če hočeš, jaz ne bom,« mu odvrnem.

Premišljujem, kaj bo z nama. Ne vem. Prisluškujem svoji notranjosti. Ta mi govori: »Franc, vajina pot bo dolga in težavna. Mnogo trpljenja, ponižanja in muk bosta prestala, toda še se povrneta nazaj v svoj dom.« Verjamem temu glasu in isto govorim tudi Jožu.

Begunje. Že se vidi zidovje, osivelo od starosti. Nad zidovjem, dalje od vrta, se dviga grič s cerkvijo sv. Petra. Torej tukaj, za tem zidovjem, se je odločala usoda mnogih mojih tovarišev, ki so za vedno zapustili ta svet.

Pred glavnimi vrati v grad nas ustavijo. Otroci z velikimi metlami pometajo cesto. Izstopamo iz avtobusa. Postavimo se po dva in dva, nato stopamo v notranjost dvorišča. Vrata se za nami treskoma zapro. Okrog nas je zid in policisti s puškami v rokah in s šlemi na glavah.

Čakamo na kopanje in dezinfekcijo. Gledam na velika zamrežena okna visoko v zidu. Včasih se mi dozdeva, da je v mrtvo tišino, ki vlada v gradu, v tem zidovju, hušnila človeška senca, ki nas opazuje skozi

okno. Čudno je res, v tem zidovju je približno osemsto ljudi, pa ni čuti nobenega glasu.

Za rokav me pocuka Beović. »Franc, ali se spominjaš mojih besed? Vidiš. In kaj pride sedaj? Bomo vzdržali?« V kopalnici se slečemo do golega. Obleka gre v paro, ker v taborišče mora vsakdo stopiti čist. Umivamo se pod toplo prho in tukaj prvič vidim strašno pretepeno ljudi. Kump iz Kranja ima razbit hrbet, velike krvave podplutbe in velike kraste dokazujejo udarce.

Nato nas porazdelijo po sobah. Jaz sem dodeljen v sobo št. 11. Z menoj je tudi Beović. Joža že odhaja v neko drugo sobo. Tako sem na koncu ostal sam. Zadnji odhajamo po mrzlem hodniku visoko v tretje nadstropje. Porinejo nas na desno, v veliko sobo. Za nami zarožljajo ključi. Vrata so se zaprla in za nas se pričinja novo poglavje v taborišču talcev, v Begunjah.

ŽIVLJENJE V BEGUNJAH

Čuden vonj po ljudeh in hladnem zidovju sili v naju, ko stopiva v sobo. Čudim se, kako more v tako majhnem prostoru živeti toliko ljudi. Z Beovičem sva torej v novem okolju. Jetniki naju obstopijo. Vsak skuša zvedeti, kaj se dogaja zunaj. Bledi, shujšani, skoraj zeleni obrazi, oči globoko vdrite in kalne. Na obrazih bereš strah, strah pred smrtjo. Vprašanja so zelo oprezna. K meni stopi Beović: »Franc, igraj previdno! Tukaj se igra na življenje in smrt! Premisli, kaj komu rečeš. Nekateri ljudje na kosteh tovarišev podlo rešujejo svoja življenja.«

Vprašujem, zakaj so zaprti, pa je vsakdo tako nedolžen, da res ne veš, zakaj so sploh tu. Tudi sam lažem, hlinim se, saj vendar tudi jaz branim sebe in svoje življenje. Med jetniki najdem tudi znance. Največ jih je iz Gorij, pa tudi Hruščani so tukaj. Hitro si pridobim zaupne prijatelje, ki mi odkrivajo tajnosti begunjskega življenja.

Naša soba je na severni strani, okna pa so obrnjena proti cerkvi svetega Petra. Pod nami se razteza velik grajski sadni vrt.

Opazujem početje ljudi v sobi. Večina leži na podu. Roke tiščijo pod glavo in gledajo nekam v strop. Nekateri razmišljajo, drugi poskušajo spat. Posebno značilne so nervozne kretnje ljudi. Nekateri v drema-vici izgovarjajo čudne besede. Nekomu se sanja, da dobro jè, da je med svojimi. Tako je minilo popoldne. Pričenja se pohod na večerjo. Najprej korakajo k večerji spodnja nadstropja, nato pride vrsta tudi na nas. Pomikamo se po hodniku po dva in dva; pred kuhinjo se razvrstimo v vrsto po eden. Delijo nam žlice, nato

pa sedemo za mizo. Jesti začnemo na povelje. Manj kot pol litra zeljne vode, to je večerja in še popiti jo je treba z naglico. Nahraniti se mora še mnogo ljudi. Vračamo se po stopnicah nazaj v nadstropje. Jaz sem še močan. Krepko korakam, toda drugi, posebno stari jetniki, zaostajajo, slabi so že. »Dobro. Počakaj malo. Tudi ti boš opešal,« me nekdo opomni. Na hodnikih je videti, kot da je obsedno stanje: policisti, dvojna straža z brzostrelkami v rokah, na glavah šlemi. To je videti strašno; zdi se mi, kot da bo vsak čas počilo.

Naslednje dneve se je tudi pri meni že začel oglašati glad. Zjutraj pol litra grenke kave, pol hlebčka kruha, opoldne pol litra slane zeljne vode in kruhek, zvečer pa spet zelje brez kruha. To je hrana za ves dan. Čudim se, kako more človek ob tem sploh živeti.

Med tovariši posebno vzbujajo mojo pozornost trije Srbi, vojni ujetniki, ki so že dalj časa zaprti v Begunjah. Hudo slabo so oblečeni. Med njimi sta dva zelo pametna možaka, eden pa je še mlad in močno domišljjav. S temi fanti se hitro zblížam. Pripovedujejo mi, da so doma od hrvaško-srbske meje. So pravoslavni, zato so jih ustaši poslali v Nemčijo kot vojne ujetnike. Eden med njimi, že starejši, mi zaupa, da je bil za časa Jugoslavije v vasi župan. Vsi trije so oženjeni, vsi iz ene občine in vsi med sabo v sorodu. Pripovedujejo mi svoje dogodivščine. Po razpadu Jugoslavije so tudi oni pobegnili na svoje domove. Nemci so razpisali splošen popis prebivalstva. Vsi moški so se morali javiti na občino. Od tu so jih poslali v Bosanski Brod. Tam so pravoslavce oddvojili od katolikov in jih postavili za bodečo žico. Čez čas so jih Nemci odgnali na delo v Nemčijo. Bili so tudi v Mariboru, kjer so jim Slovenci veliko pomagali s hrano. V Nemčiji so bili zaposleni na raznih krajih. Letos so bili vsi trije dodeljeni v Avstrijo k nekemu kmetu, ki jih je zelo slabo hranil. »Vse bi še šlo,« pripoveduje Đuro, »toda to strašno domotožje nam ni dalo miru. Nismo mogli ne spat ne jesti. Hrepenenje nas je gnalo domov.«

Končno so se zmenili, da ukradejo nekaj hrane in cigaret in pobegnejo prek Slovenije domov. Pobegnili so neko nedeljo. Hodili so po gozdovih, pri samotnih kmetih so dobivali hrano. Kmetje so jim celo kazali, kje naj gredo, da bodo srečno prišli na varno ozemlje. Mejo so prešli nad Tržičem. Na slovenski strani jim je zmanjkalo hrane in tobaka. Kaj pa sedaj? »Ko smo v gozdu srečali voznika, je pustil vole in voz ter zbežal pred nami. Na travniku smo hoteli do kosca, toda tisti, ki je kosil, je takoj zbežal, ko nas je zagledal. Čudili smo se, kaj naj to pomeni, saj vendar nismo tako strašni. V neki samotni hiši v planini nam je stara žena pojasnila, da je v gozdu polno partizanov ter naj se pazimo, da nas ne ujamejo Nemci. Žena nam je dala mleka in kruha ter nam želela srečno pot.«

Nevarnost je bila velika, toda vseeno so nadaljevali pot, dokler jim ni zmanjkalo hrane in cigaret. Takrat pa je Đuro pričel omahovati. Ostala dva sta silila naprej. Samo da pridejo do pravoslavnih vasi, potem bo laže.

Ker je Đuro klonil in ni mogel več naprej, so sklenili, da se javijo Nemcem. Iz Škofje Loke so jih privedli v Begunje. Tukaj so videli strašne stvari.

Mihajlo, še mlad dečko, simpatičen, črnih las, je včasih kar malo preveč melanholičen in otožen. Zvedel sem, da ima doma ženo in posestvo. Premožen kmet je, ima precej krav, nekaj konj, dosti svinj in perutnine. Doma mu samuje lepa mlada žena Ljubica, katero ima zelo rad. Venomer bi govoril samo o njej. Pravi ji mala črnolaska. Nosi velike dolge kite, malo je bledična in črnih oči z velikimi obrvmi. Ves zamaknjen pripoveduje, kako je ponavadi sedel zvečer z ženo doma in ji gladil njene dolge kite. Žena se mu je predajala in on je bil presrečen. Venomer mi govori o tej svoji črni Ljubici, tako da mi je znana že vsaka njena vrlina.

In kaj dela sedaj sama? Morda so tudi njej storili ustaši silo? Prekleti. In če ne bo ostala zvesta? Vprašam ga, kaj bi storil v primeru, da mu žena ne bi ostala zvesta. »Ubil bi njo in sebe,« mi odgovarja. »Nimam otrok,« pripoveduje dalje, »toda kaj bo z nami, ali smrt tukaj v Begunjah ali pa vrnitev v Nemčijo, kjer ni nič bolje.«

Pogovor zaide tudi na druga področja. Pripoveduje, da so se doma dobro imeli; zemlja bogato obrodi in na svobodi je lepo živeti.

Ko smo si postali bolj zaupni, mi povedo, kaj so doživeli v Begunjah 27. in 28. julija, to je v dneh, ko sem bil aretiran.

V nedeljo popoldne so iz celic vzeli veliko število jetnikov. Odpeljali so jih v bunker. V ponedeljek zjutraj so jih z avtobusi zgodaj odpeljali neznano kam. Okrog sedme ure so prišli spet v sobe gestapovci. Izbrali so šest zdravih mož. Odvedli so jih na dvorišče. Tu so dobili lopate in krampe. Na vrtu pod kostanji so morali kopati veliko pravokotno jamo. Niso jim povedali zakaj. Toda uganili so sami. Jama je postajala vse globlja, širša in daljša. Čim bolj je sonce tonilo na zahod, tem bolj so jih policisti priganjali k delu.

Že proti večeru so pripeljali na dvorišče dva kamiona, pokrita z zelenjem. Kamiona so zapeljali k izkopanim jamam. Gruča gestapovcev in policistov je bila besna. »Hitro!« so kričali. Povzpeli so se na kamione. Odgrnili so zelenje in nudil se jim je strašen prizor. Kamiona sta bila polna vse vprek namestanih ustreljenih tovarišev.

Med grozo in kriki gestapovcev so zlagali trupla v tilnik ustreljenih talcev v jamo. Delo je šlo počasi od rok, saj mrtvih niso mogli kar metati. Toda gestapovci so besneli, kričali in jih pretepali.

Naslednji dan, 28. julija, se je ponovilo isto. Kopali so še večjo jamo in popoldne so spet pripeljali nove ustreljene. Petdeset trupel tovarišev, katere so pred

dnevi še videli žive, z njimi govorili, delili trpljenje. Na obrazih jim je še videti trpek izraz spoznanja — da je smrt blizu.

Trupla so zmetali v jamo, ki je bila kmalu polna do vrha. Kaj sedaj? Mlad gestapovec iztrga nekomu iz rok lopato. Besno skače s čevlji po mrtvih truplih in z lopato seka in izravna roke in noge, ki štrlijo kvišku. Grozen prizor. Nihče se ne more ubraniti strašnih občutkov. Gestapovec pa kriči: »Delajte! Sicer vas na mestu pobijemo.«

Tako mi pripovedujejo Srbi in na ta način se poglabljam v skrivnosti Begunj. Tudi sam opazujem življenje in nehanje okoli sebe. Noči so nemirne, ljudje slabo spijo, strašno vzdušje vlada v prostoru. Ležimo na golih deskah. Pod glavo si položimo roke in tako prespimo noč. Tudi jaz slabo spim. Poslušam druge, kako vzdihujejo. Eden v spanju kriči, drugi kliče na pomoč. Slišijo se goreče prošnje ljudi, ki si žele svobode in rešitve. Mora pritiska na možgane, le proti jutru se vse nekako umiri. Jutranji hlad in izmučeni živci človeka uspravajo.

Z Beovićem se večkrat pogovarjava. Ni več tisti veseli človek, ni več optimist, kot je bil. Postal je otožen. Pravi, da ima zle slutnje in slabe upe za bodočnost. Ponavadi ga najdem kje v kotu, kjer sedi in si podpira glavo z dlanmi. Poraščen je in njegovo čelo je nagubano, le malo ga zanima ostala okolica.

Nekega dne ga pokliče stražar: »Beović Anton!« Hitro odide. Vrne se čez kaki dve uri. Njegov obraz je mrtvaško blede. »Kaj ti je, Beović?« silim v njega. Imel je obisk. Prišla je žena iz Žirov. Z njo je bila neka nemška baronesa, vplivna ženska. Ta se baje pozna z Javorjem, to je s komandantom taborišča. Morda mu bo rešila življenje. V pisarni so mu pokazali njegov spis. »In pomisli, Franc, kaj je bilo! Življenje mi je že viselo na nitki.« Tisti ženski se je zlagal, da ima na ruski fronti kar dva brata. No, in ženska mu je rekla, da ga bo rešila, ker nima smisla,

da bi sedel tukaj, ko pa sta njegova dva brata na fronti. Tako je Beovića obsijala nada in srečna misel na rešitev. »Ako bom svoboden, se bom spomnil tudi na tebe,« mi pravi.

Žena mu je prinesla malo prigrizka. Nekaj da tudi meni, kar mi res odlično tekne, saj je to prva hrana, ki sem jo užil v Begunjah zraven jetniške. Ko pojem košček slanine, se počutim mnogo bolj odločnega in močnega.

Strah pred streljanjem vzbuja ljudem vse mogoče misli in upe na rešitev. Ljudje si želijo samo ven iz Begunj.

Tako so nekega večera odbrali dvajset ljudi, povedni kriminalcev, za transport. Ljudje so veseli, čeprav nič ne vedo, kam bodo šli in kaj bo z njimi. Iz naše sobe odhajata dva. Eden je že starejši, drugi pa je mlad, sedemnajstleten Hrvat. Oba se zelo veselita odhoda iz Begunj. Res, skoraj zavidamo jim. Pravijo, da gredo v taborišče Mauthausen. Nihče pa ne ve, kje je to taborišče in kaj pomeni njegovo ime. Nekateri dobro znajo nemško in pravijo, da pomeni to ime »zadnja hiša«.

Begunje so napolnjene z jetniki, toda vsak dan še dovažajo nove žrtve. Pripeljali so ljudi iz Kamnika in Bohinja. Vsi novi jetniki prinašajo v Begunje strašne vesti o požganih vaseh in ubitih — ustreljenih ljudeh. V dneh, ko prihajajo take vesti, zamre v taborišču vsaka sled dobrega razpoloženja, ljudje sedijo mrko po kotih, niti se ne pogovarjajo, vsak zase tuhta in misli, kaj bo. Tovariši, ki so že dalj časa tu, pripovedujejo pretresljive stvari. Pred streljanjem ponavadi v Begunjah tudi policisti postanejo nervozni. Običajno dobijo povelje z Bleda že zvečer. Gestapovski avto pripelje akte s spiskom ljudi, ki jih je treba ustreliti. Komandant taborišča Javor, ki je v obraz tak kot tele, ki kaže bele zobe, hodi s spremstvom od sobe do sobe. Vrata se odpirajo. Sobni starešina z belim trakom na rokavu zavpije: »Achtung!« Jetniki se postavijo

v vrsto in mirno čakajo. Službujoči policist nato v spremstvu drugih do zob oboroženih policistov pride v sobo in bere imena ljudi, obsojenih na smrt. Strašna mora pritiska v sobo. Imena se nizajo za imeni, a ljudje samo odgovarjajo: »Tukaj, tukaj.« Tako zastaja človeku srce, ko čakaš, ali ne prideš tudi ti na vrsto. Enkrat so samo iz sobe, v kateri je bilo več kot štirideset jetnikov, odpeljali na streljanje 25 ljudi. Ko je branje končano, zapove policist sobnemu starešini, naj odbrani poberejo svoje stvari in naj se odpravijo v »šefcimer«.

Tako so odhajali v smrt naši tovariši. Nekateri junaško, ne da bi pokazali bolečino, z zavestjo, da ni druge izbire kot umreti. Kratko slovo od tovarišev, stisk roke in ljudje odhajajo za vedno. Ponoči se sliši iz bunkerjev petje, morda tudi jok, toda zora prinaša konec trpljenja — smrt.

Zanimivo je opazovati v teh mučnih dneh razpoloženje tovarišev. Ljudje, ki so v času zatišja običajno razpoloženi, so v dneh, ko pričakujejo smrt, resni in ob zvonjenju opoldne ali zvečer prično moliti. Toda taka je samo manjšina. Drugi se nekako vdajajo v usodo, kar bo, pač bo.

Taboriščni komandant Javor je prinesel v sobo za nekatere veselo vest. Povedal je namreč, da bodo vsi, ki imajo družine v Šentvidu, poslani najprej k družinam in nato naprej v Nemčijo. Res čudno je, kako se more človek vživeti v to dejstvo, zapustiti z družino svoj dom in rodni kraj, pa se poleg tega še veseliti. Tudi jaz imam malo upanja, da se z Jožem morda rešiva Begunj ter odideva za materjo. Moje veselje je bilo prezgodno. Mlad študent iz Kranja mi na stranišču pove, da odhaja iz Begunj v Šentvid 90 ljudi, da pa naju ni med njimi.

Prvi Gorjani odhajajo k svojim družinam. Veseli so, saj bodo spet med svojimi, pa čeprav v tujini. Tudi jaz naročam pozdrave za naše, toda trpko mi je pri duši, ko ostajam še naprej v Begunjah. Tako so odšli

tudi zadnji možje iz Begunj, ki so imeli družine v Šentvidu. Ostalo nas je samo še nekaj in kaj bo z nami? Med nami je tudi pek iz Gorij, »Kokanja«. Mlad mož je. V Šentvidu ima ženo z dvema majhnima otrokoma.

Hudo mi je, toda ko vidim, da sem sam, si pač mislim, da mi ni hudega v primeri z drugimi, ki imajo družine. Postal sem zamišljen. Tuhtam, kaj mi je storiti. Včasih pridem do zaključka, da za naju z bratom ni rešitve. Skoraj jezim se nase, ker nisem izkoristil priložnosti za pobeg. Med fanti, ki so jih pripeljali izpod Kamniških planin, si najdem dobrega tovariša, mladega pleskarja. Pripovedujejo mi, da je njegov brat v gozdu videl partizane, zato so potem njega aretirali in pripeljali v Begunje. Vse dneve se pogovarjava, sediva na razmajani postelji in sanjariva. Ko ga bolje spoznam, preideva tudi na politiko in na vprašanje naše rešitve. Vprašam ga, kaj bi storil v slučaju, da bi grozilo streljanje. Odkrito mi pove, da bi iskal rešitve v begu. Skupaj iščeva odgovor, kako pobegniti.

Rešitev na postavljeno vprašanje mi je nehote odkril mlad dečko, Franc Likar. Ta dečko je doma nekje od Škofje Loke. Je nezakonski sin. Nemci so ga zaprli kot brezdomca. Star je 16 let in debel kot polh. Je zelo zabaven, v dobro voljo spravlja celo našo sobo. Rad stika po vseh kotih. Opazujem ga, kako pri vratih leze nekam v notranjost zidu. Utrne se mi srečna misel, kaj, če se da od tod priti na podstrešje? Franca naženem od vratih, sam pa ponoči, ko vse spi, zlezem skozi odprtino na podstrešje. S tem se je že našla ena možnost za beg. Naslednji dan, ko gremo na stranišče, opazujem streho in velika javorova drevesa, ki rastejo na severni strani gradu. Prišel sem do zaključka, da bi se dalo s podstrešja priti na streho, od tam pa bi se mogel po drevesih spustiti na zemljo.

Spet je nastalo mučno razpoloženje. Pripeljali so nekaj ujetih partizanov izpod Krvavca — sami mladi

fantje, zagoreli od sonca. V Podnartu so partizani zažgali železniško postajo. Streljali bodo, gre spet vest od celice do celice. S pleskarjem sediva zvečer na postelji na golih deskah in strmiva v strop. »No, ali si našel rešitev za beg?« vpraša tovariš. Gledam ga. »Sem.« »In ti?« »Si res našel?« »Da, sem.« »Govori, vidiš, morda bo nama kmalu potrebno.« Razložim mu svojo zamisel. Gleda najprej mene in potem skozi okno; da, to bi se dalo izvesti. Zamišljava si deževno temno noč. Vse spi. Po zidu skoza vratca bi se splazila na podstrešje, od tu na streho, po strehi do javorov, ki rastejo ob severni strani poslopja, po drevju bi se spustila na tla, preskočila zid in bila bi na svobodi. Ker je sedaj lepo vreme, je zaenkrat najin načrt le težko izvedljiv, zato ga prihraniva za prihodnost.

V zvoniku nasproti gradu pritrkava. Nedelja je. Tega mi sploh ne bi vedeli — toda zvonovi nam povedo. Po južini ležem na pod, roke si položim pod glavo in zadremļjem. Nenadoma krik »achtung!« Skočim pokonci, stemni se mi pred očmi, padem na tla. Tovariši me dvignejo, močijo z vodo in mi dopovedujejo, da imam obisk. S stražarjem sem odšel na dvorišče. Tukaj me pozdravita Šmajdova Francka iz Žirovnice in Vinko z Okroglega. Vesel sem prvega obiska v Begunjah. Francka mi pove, da so naši še vedno v Šentvidu. Tolaži me, da bomo vsi kmalu doma. Da mi tudi paket in še za Joža enega. Policisti nestrpno kričijo »hitro, hitro«. Tako odide z obljubo, da bo drugo nedeljo spet prišla, če bo le mogoče.

V sobi so vsi lačni, zato dobljeni paket tovariško razdelimo med seboj. Razjezim se pa, ko nekateri hočejo, da odprem paket, ki je namenjen Jožu. Tega pošļjem njemu.

Dnevi hitijo. Svoj srečni dan je dočakal tudi Beović, ko so ga poklicali v pisarno. Ves nasmejan se je vrnil. Pobral je svoje stvari, poslovil se je od vseh, posebno prisrčno pa od mene, in že hitel domov v naročje svoje žene. Tako sem ostal sedaj še bolj sam.

Saj imam družbo in prijatelje, toda Beović je bil prvi in tudi najbolj iskren od vseh.

Ozračje v Begunjah, ki je polagoma postajalo znosnejše, se je spet zaostrovalo. V Otočah so zažgali železniško postajo. Ponoči je velik ognjen sij kazal delo partizanov. Tudi na Jelovici ponoči često žari. Takrat so policisti zelo nemirni. Ob tem pa se pojavljajo slabe slutnje tudi za nas.

Iz Bohinja so pripeljali neko dopoldne kar dva avtobusa moških. Tudi v našo sobo so prišli nekateri. Med njimi tudi brata, ki imata v spodnjih sobah očeta in še enega brata. Tako so kar štirje iz ene družine v Begunjah. Ko opazujem te novodošle ljudi, mi vzbudi posebno pozornost eden od obeh bratov. Mlad je še. Morda še nima dvajset let. Vedno je zamišļjen in potr. Nima teka za jed in sploh je apatičen za vse, kar se dogaja v sobi. Ko mi nestrpno čakamo kosilo, leži on vznak na podu in sanjari.

Poskušam se mu približati. Zanima me njegova zamišļjenost. Pogovarjava se. Vidim, da ga nekaj teži. Ko se zblížava, postane zaupljivejši. Jezik se mu razveže. Razlaga mi, da ima doma v Bohinju lepo dekle, ki jo ima zelo zelo rad. Stara je šele osemnajst let. Snažna je, pametna in dobra gospodinja bo; tudi ona ima njega zelo rada. Spoznal jo je, kot pravi, pred letom dni. Je iz sosednje vasi. Njen oče je dober, toda zelo strog. Fantje iz njene vasi so mu močno nasprotovali, toda on je bil vztrajen. Hodil je pod okno svoje deklice. Zgodilo se je tudi, da je moral bežati.

»Ali veš, kaj je ljubezen?« me vpraša in me gleda v oči. Sam ne vem, kaj naj mu odgovorim. V teh stvarih sem še otrok. »Ne razumem te, pa le čutim s teboj,« mu odgovarjam. »Veš, skoraj želim si, da bi imel za sabo nekoga, ki morda še niti jokati ne more, in ki bo nekoč, ko mene ne bo več, rekel: 'Imel sem očeta.'« Tudi meni je v tem trenutku postalo nekako težko, čeprav do takrat nisem imel te želje, ali pa sem jo morda čutil samo podzavestno.

Postala sva kar smešno otročja; raznežil sem se kot dotlej še nikoli. No, tudi tovarišu je postalo mehko. Pripoveduje mi, kako je bilo lepo, ko sta z dekletom hodila v planine. In ko sta bila zadnjič skupaj pred tednom dni, je bila tako potrta in žalostna. »Rotila me je, naj pazim, da se mi kaj ne pripeti,« se spomni. Spremljal jo je po cesti domov. Prišla sta do mosta nad Savo Bohinjko. Postala sta. Govorila sta in gledala v globino reke. Ko je sonce zahajalo, sta se ločila, še prej pa mu je rekla: »Vedi, dragi, ako se tebi kaj zgodi, bom prišla na ta most in se vrgla v reko, da končam življenje.« Ko sta se razšla, sta se še večkrat ozrla nazaj drug za drugim. Mahala mu je z robčkom v pozdrav.

Čez dva dni, zgodaj zjutraj, so prišli Nemci. Obkolili so vas in odpeljali v Begunje vse moške. Kaj bo sedaj, če dekle izpolni svojo obljubo? Ko so prišle ženske na obisk iz Bohinja, so mu povedale, da ga dekle pozdravlja, izdale pa so mu tudi skrivnost, da je dekle noseča.

Ko se je fant izpovedal, je postal veselejši. Vrnil sem mu voljo do življenja. Vprašujem ga, kaj bo napravil, ko pride domov. Pravi, da se takoj oženi. Meni se to zdi malo čudno. Jaz imam že skoraj devetnajst let, pa še nikdar nisem o tem razmišljal.

Prišla je tretja nedelja v Begunjah. Spet me obiščeta Šmajdova Francka in Vinko. Pripovedujeta mi, da je naša mati s sestro in mlajšim bratom že na poti v Nemčijo. Ta vest me ni presenetila. Tudi za naju delajo prošnjo, da bi odšla za njimi. Dom na Okroglem je prevzel stric Janez iz Lipnice, dokler ne bi ukrenili kaj drugega. Sedaj se mučijo na Okroglem vsi Lipničani, stric, teta, Ivan in Ivka. Vinku naročam, kje naj poiščejo zakopano mast in druge stvari, ki so doma skrite.

Stalno ležanje in slab zrak v sobi nam hočejo policisti nadomestiti s telovadbo na vrtu. Iz vsake sobe posebej vodijo ljudi na dvorišče. Zaslepljeni od sonca

tekamo trudno v krogu, skačemo, vrtimo se, mahamo z rokami, padamo, vmes pa kriče policisti »schnell«.

Iz bunkerjev se često sliši, posebno ponoči in zjutraj, klice na pomoč. Tam zaslišujejo svoje žrtve gestapovci in Javor, ki je baje svoje zločinsko delo že prakticiral na Poljskem. Ta zver v človeški podobi muči žrtev tako, da jo polije z vročo vodo, nato pa posipa s soljo. Ko žrtev dovolj namučí, jo ustrelí.

Noči so še zmeraj vroče, vzdušje je smrdljivo.

Ponoči se dogajajo pretresljive reči. Mladega Jeseničana včasih vrže božjast. Najprej nastaja hropenje, nato nekdo udarja z rokami po tleh, grčanje in stok. Prižgemo luč. Krvave pene silijo Jeseničanu iz ust, oči so široko odprte, prestrašene. Pustimo ga, da se umiri. Prestrašeni legamo ter se počasi umirimo. Mož joka kot otrok.

Begunje se praznijo. Ljudje odhajajo; nekateri v Nemčijo v taborišča, drugi spet domov. Tako so me nekega dne zapustili tudi trije Srbi — vojni ujetniki. Slovo je bilo lepo, prisrčno. Srečni so, ko zapuščajo taborišče smrti. Tudi Bohinjci odhajajo domov. Moj prijatelj je ves srečen. Komaj najde čas, da se pozdraviva, pa že hiti na svobodo.

Iz bunkerja prihajajo v našo sobo novi tovariši. Visok Jeseničan, Matevž po imenu, je drsajoč prišel v našo sobo. Pretepen je tako, da ne more jesti, ne ležati in ne sedeti. Njegova zadnjica je ena sama rana, hrbet je ves podplut od udarcev, zobje se mu majejo in mogel bi mu jih z rokami pobrati iz ust. Ko se spoznava, mi pripoveduje o strašnih stvareh, ki se dogajajo v bunkerju. Pred dnevi je Javor ustrelil enaindvajsetletnega fanta — partizana, še prej ga je polival s kropom in posipal s soljo.

Med ujetimi partizani, ki so jih privedli v našo sobo, je tudi visok, mlad partizan z Dolenjskega. Povedal nam je, da so ga mobilizirali partizani. Z bataljonom je prišel na Gorenjsko. Šli so čez Jelovico, nato so pregazili Savo in bili namenjeni najprej v Karavanke

in nato na Štajersko. Pri Lomu nad Tržičem so zašli v zasedo. Nemci so jih napadli. Ležal je na neki polički in dobil strel v lice. Hudo je krvavel. Tovariši so pobegnili, on pa se je vdal Nemcem. Tepli so ga, nato pa so ga pripeljali v Begunje. Kaj bo storil sedaj? Kaže, da nima močne volje in da ima željo, živeti za vsako ceno. Naslednji dan so ga poklicali na zaslišanje. Po dveh urah se je vrnil ves vesel. Na vprašanje, kaj je, odgovarja, da so mu Nemci dali cigaret. Do sedaj še ni izdal nikogar, pravi pa, da bo povedal, kje so bili na Jelovici pri kmetih, saj potem ga bodo Nemci gotovo pomilostili. S prezirom ga gledamo. Ali je to partizan? S tovariši razmišljamo, kako bi ga odvrnili od njegove namere. Lačen je, to je gotovo. Poskusimo na ta način. Opoldne delijo pakete. Tudi jaz ga dobim. Kot ponavadi delim vsakemu nekaj, namenoma pa prezrem lačnega Dolenjca. Pride bliže. »Ali meni ne daš ničesar?« me vpraša. »Kaj, tebi, da boš z menoj napravil tako, kakor s tistimi kmeti na Jelovici, ki so ti dali jesti?« Potem dam tudi njemu kos kruha. »Ali boš res izdal kmete na Jelovici? Ali te ni sram?« Fant zardi. »Ne bom. Prav imaš.« Od tega dne sem s fantom postal prijatelj. Na zaslišanju se je dobro držal. Ničesar ni izdal.

Lakota. To je stvar, o kateri se v sobi mnogo govori. Vsak, pa še tako resen pogovor, se ponavadi konča ob hrani. Paketi. Ti so razen želje po svobodi najbolj zaželeni v zaporu. Po paketih in hrani se tudi ustvarja razpoloženje pri ljudeh.

Siti so pripravljani tudi na neumnosti. V sobi večasih iz dolgočasje bijemo rihtarja. Pri tem sodelujemo vsi. V tej igri se najbolj odlikujeta Franc Likar in Ludvik Bradeško. Ta dva si dajeta revanšo. Bijeta drug drugega, ostali pa ju gledamo. Bradeško ima ranjeno eno roko, z drugo pa mlati Franca. Franc je majhen, pa kar s silo celega telesa udarja nasprotnika. Nasmejemo se do onemoglosti. Zvečer, ko pride obhodna patrولا, pa mali Franc sleče hlače in policistom po-

Obnemogli jetnik

kaže vso rdečo zadnjico. Takrat se smejejo tudi policisti.

Bradeško je visok, ponosen človek. Ranjeno roko nosi privezано na ruti. V ustih žveči cigarnik, obrača ga iz enega kota ust v drugega. Po cele dneve zamišljeno hodi po sobi, grbanči čelo in premišljuje. Postala sva si dobra prijatelja. Doma je iz okolice Ljubljane. Pripoveduje mi podrobnosti o boju na Okroglem. Po prihodu Nemcev je takoj odšel v partizane. Sodeloval je v prvih bojih na Rašici. Nemci so na njegovo glavo razpisali veliko nagrado. Pozimi 1942. leta so ga Italijani v Ljubljani ujeli in ga nato predali Nemcem. Nemci so ga privedli v Begunje. Tu je bil obsojen na smrt in čakal je na izvršitev sodbe.

V drugi polovici meseca aprila, datuma se točno ne spominja, so ga nekega dne z avtom odpeljali na Okroglo. Mislil je, da to pomeni zanj konec. V gozdu nad vasjo so ga policisti preoblekli v nemško uniformo. Spustili so ga po vrvi čez previsno steno, prej po so mu še naročili, naj oblegane partizane v votlini pozove k predaji. Če bo prišel nazaj iz votline živ, ga bodo pomilostili, izpuščen bo na svobodo.

Brez vprašanja na pristanek so ga nato spustili prek pečine. Brž ko je stopil na skalno poličko, so partizani nanj užgali z ognjem iz pušk. Ranjenega v levo roko in v stegno so ga Nemci potegnili nazaj iz votline. Odpeljali so ga na Golnik v bolnišnico. Od tam so ga premestili v Begunje, nato pa poslali v Ljubljano na zdravljenje. In sedaj, julija, so ga ponovno pripeljali nazaj v Begunje. Kaj bo z njim, sam ne ve.

Opazujem ljudi. To mi je sedaj najkratkočasnejša stvar. Iz kranjskih zaporov so pripeljali nove jetnike. Med njimi tudi Janeza iz Vodice. Fant je še mlad in ni bil še nikjer po svetu. Nedelja je. V zvoniku nasproti taborišča zvoní. Janez pa sedi v kotu in joka. »Janez, kaj ti je?« Janez med jokom pripoveduje, kako mu je hudo: »Vidiš, sedajle se je končala v cerkvi maša. Naši gredo domov. Kmalu bo kosilo, jaz pa sem tukaj

lačen.« Tudi sam se zamislim nazaj v lepe dni na svobodi. Toda preveč se zavedam stvarnosti. Ne vdam se iluzijam. Res, lepo je bilo nekoč, ko sem zahajal v gozd ob Savi, a prišli bodo še lepši časi, samo če jih bomo doživeli.

V sobo so privedli dva nova človeka. Starejšega moža — zgaranega družinskega očeta ter mladega fanta. Starejši sovražno gleda mlajšega, ki je popolnoma hladnokrven. Starejši pripoveduje, da ima posestvo in dom pod Grintovcem, kamor je mlajši fant privedel četo partizanov. Kmet jim je dal jesti. Ko so odšli, se je fant ločil od partizanov. Kmetje, ki so bili sovražno razpoloženi do partizanov, so klateža ujeli in ga predali Nemcem. Izdal je, da so bili pri kmetu partizani. Nemci so prišli, požgali dom in odvedli vso njegovo enajstčlansko družino.

Nekega dne se mi je posrečilo vriniti se v skupino, ki se vozi na Bled lupit krompir za policijo. Peljemo se proti Lescam. Po polju se že pozna dih jeseni. Ljudje žanjejo koruzo, pospravljajo otavo. Sadno drevje je polno zrelega plodu. Na Bledu lupimo krompir v hotelu tik ob jezeru. Bled je poln vojske. Kamioni drviyo na vse strani, policija prihaja in odhaja na hajke za partizani.

V sobe prihaja večkrat tudi namestnik komandanta taborišča, mali Guck. To je majhen človeček, živahno mežikajočih oči. Nekega dne se ustavi pred menoj. Tolmača vpraša, zakaj sem zaprt in od kje sem doma. Tolmač prevede moj odgovor. Povem mu, da sem zaprt zaradi vožnje s čolnom prek Save. Guck pomežikne in odide. Čez nekaj dni se vrne. Spet me sprašuje po vzroku, zakaj sem zaprt. Potem mi veli, naj se pripravim, da grem v sobo za delavce. Pripravim se torej, da po dolgem času zapustim sobo št. 11. Guck se je vrnil in med nekaterimi drugimi je odpeljal tudi mene v spodnje prostore, v sobo št. 3. Tu se po dolgem času spet veselo pozdraviva z Jožem.

Soba je mnogo bolj prijazna kot so zgornje. Tu so tudi lepo postlane železne postelje. V sobi je okrog deset ljudi. Večinoma so vsi že starejši jetniki, ki vedo o Begunjah marsikaj. Starešina sobe je Kuralt iz Predoselj. Dalje so tu bratje Pukšiči z Jesenic, Bučar, Sušnik, Trelic in Bukovnik.

Tukaj je marsikaj drugače kot v zgornjih prostorih. Ljudje so vsaj videti kot ljudje. Problema s hrano ni, ker so vsi siti; tudi jaz se tukaj prvič do sitega najem. V sobi sedim dva dni. Drugi so odšli na delo, tako da jim skoraj zavidam, ker so na soncu.

Moje prvo delo v Begunjah je kovanje jarkov na dvorišču. Delam in opazujem dogajanja okrog sebe. Pod večer pripeljejo večje število ujetih partizanov. Skozi okno opazujem, kako jih gonijo po dvorišču. Brajo jih, suvajo s kopiti v hrbet. Ljudje so raztrgani, pretepeni, krvavi. Nekateri so bos, razmršenih las in med njimi sta tudi dve dekleti z dolgimi kitami. Posebno dekleti ponosno korakata v bunker. Policist Fajfar pripoveduje, da so jih ujeli v Udnem borštu. Pravi, da je bilo tudi mnogo mrtvih.

Naslednjega dne odhajam na delo v Novo vas. Tukaj razbijamo s težkimi kladivi španske jezdece iz betona in zasipamo jarke, ki jih je izkopala še jugoslovanska vojska za obrambo pred tanki. Delo je zelo naporno. Napravijo se mi krvavi žulji, toda treba je vzdržati. Hrana je še kar dobra, vsaj v primerjavi s tisto v kaznilnici. Dopoldne dobimo tudi pol hlebčka kruha za malico. Jaz pa rajši naberem po tleh hruške, ki jih je vse polno. Najem se hrušk, kruh pa nesem v sobo in ga nato pošljem tovarišem v sobo št. 11.

Ljudje okrog Begunj so zelo dobri za nas. Vsak dan nam nosijo k cesti cigarete in kruh. To oddajam jetnikom, ki ne odhajajo na delo. Tako pomagam svojim starim kolegom s hrano, pa tudi cigarete jim nosim skrivaj, kar je posebno všeč Ludviku Bradešku, ki mu, strastnemu kadilcu, ni več treba žvečiti prazen cigarnik.

Na delu nas stražijo menjaje, vsak dan po en policist. Januš je že starejši Dunajčan. Za družbo ima starega psa, ki mu dobro pristaja, ker je prav tako len in čemeran kakor on. Vedno kriči nanj. Pes pa le slabo sliši, zato ga pretepa. Drugi policist je še starejši. Temu je ime Lozar. Tudi on je Dunajčan. Je dobrodušen star možakar z naduho. Hodi približno tako kot staro kljuse. Tudi on ima psa, ki mu je v lastnostih popolnoma podoben. Tretji policist je Fajfar. Ta je še mlad, debelušen možakar, zelo bistrega duha, vedno vesel. Zanima ga vse, kar se dogaja okrog njega. Je pa tudi najbolj neveren. Celo slovenščino se uči. Ima psa, ki je zares zdresiran po vojaško, spet prava podoba svojega gospodarja.

Naju z Jožem imajo radi. Mislim, da nama je uspelo napraviti vtis nepokvarjenosti. Joža kličejo z imenom »grosse« Križnar, mene pa nazivajo »kleine« Križnar.

Nekega dne naju obiše sestrična Ivka. Pove nama, da so mami pisali, da sva še v Begunjah, a ona tega ne verjame, ker misli, da sva že ubita. Zato napiševa nekaj besed na karto, ki jo bo Ivka poslala mami v dokaz, da sva res še pri življenju. Tudi Šiška — stari partizan naju pozdravlja in se zanima za naju. Ivka nama svetuje, naj pogledava, če je moč pobegniti. Z Jožem postaja nekako težko, živci so mu precej odpovedali, živi kar v nekakšni omotici, vedno je slabe volje. Zvečer na postelji ga skušam pripraviti do tega, da se odločiva za beg, toda Joža o tem noče nič slišati. Grozim mu, da bom pobegnil sam, ko bo prva priložnost, toda še isti trenutek vem, da tega ne bom storil.

Na vrtu obiramo jabolka, včasih se nam pridružijo tudi dekleta. Sadno drevje je polno, dela je dovolj. Jaz po svoji navadi kakor doma tudi tukaj plezam na visoka drevesa. Jabolka obiramo na visoki stari jablani. Pod menoj na lestvi je Kokanja. Vzpenjam se še više v vrhove. Sklanjam se. Na strani imam polno

torbo jabolk. Teža je prevelika. Čutim, da padam. Grabim z roko za drugo vejo, ki je pa ni. Samo čakam in skrčen padam. Padem najprej na noge, nato na zadnjico, potem pa z vso močjo udarim na hrbet. Obležim. Do mene priteče pes. Grize me po laseh in ušesih. Prihite ljudje. Mislijo, da sem si zlomil rebra. Toda ne dvignejo me. Cel sem še vedno, hrbet me pa strašansko boli. Tudi leva roka mi oteka. Odidem v sobo. Ležim, toda imel sem srečo. Padel sem osem metrov visoko, a kosti so še cele.

Te dni govorijo, da pride na Gorenjsko gauleiter Rainer. Kaj bo nam prinesla njegova proklamacija? Obetajo nam boljše čase, milost. Bomo videli, kaj bo. Morda bo nastopila kratka doba premirja, potem pa bo še bolj zagrmelo. Ljudje, ki jim v župnišču tehtam krompir, mi šepetajo same lepe reči, češ da bomo pomiloščeni itd. Prinašajo nam kruha, mesa, cigaret in tudi žganja, ki ga le malo pijem. No, tudi jaz gledam, da jim dajem dobro mero, ko izdajam krompir. Večkrat dobim obiske. Obišče me Ivka, s katero je bil zadnjič Molov France, prav tako pa pridejo tudi iz Zvirč in drugi sorodniki.

V župnišču vsak dan zakurim sobo, policistom namestim postelje, pečem krompir, hranim pse in tako teče čas hitreje naprej. Zdravje se mi je povrnilo, roka je spet cela. Tudi hrbet se je poravnal. Vreme postaja vse bolj pusto, jesensko. Zjutraj se vlačijo po dolini megla. Tako so se približali Vsi sveti.

Te dneve smo nekako otožni. Vsak se pogloblja v svoje misli. Spomini hite nazaj v minule dni, ki se ne vračajo. V mislih pretehtavamo, kakšna bo bodočnost. Zvonovi otožno jokajo z zvonika. Danes so Vsi sveti, tako me opomni Bučar. Tudi moje misli hitijo nazaj, spominjam se rajnkega očeta in mnogih tovarišev, ki jih je uničila vojna vihra. Spominjam se tovarišev, ki so padli nad vasjo. Spomini mi uhajajo k Stanetu Žagarju in k vsem drugim mladim ljudem, ki sem jih

poznal in ki so dali življenje za svoje ideale, za svobodo.

Spominjam se svoje mladosti. Žalost sem vedno mrzil. Še kot dečko sem ponavadi ta dan ostajal doma za pečjo, ko so drugi odhajali v cerkev in na grobove. Doma sem premišljeval, kako kratko je človeško življenje.

Tudi danes premišljuje o svoji bodočnosti, ki je tako meglena. Ne vem niti za dan naprej, kaj bo z menoj in z ostalimi. V duhu vidim nepregledne vrste tistih, ki so živeli in nato zapustili ta svet. Zvonovi pa zvonijo, jočejo iz lin in mehčajo naša že tako mehka srca.

Misli spet hitijo tja dol v skrite kraje za vasjo. V duhu se srečujem z vsakim znanim fantom posebej. Rad bi vedel, če je kdo okrasil njihove grobove. Ko sem bil še doma, sem na grob, ki je bil pust, brez cvetja, zasadil velik brezov križ. Nanesel sem zelenja, divjih lilij in drugega cvetja. Grob je bil v dveh dneh opustošen, cvetje razmetano, križ odnesen.

Nekaj dni po Vseh svetih sta naju obiskala Ivka in Ažmanov Lojze. Lojze hodi ob palici. Tam nekje na Blegašu je dobil strel v nogo, ko je vozil Nemce na hajko. Vesel sem obiska, toda ko mi Lojze očita, da sem jaz kriv, da je pri nas doma tako in da je zaradi mene morala mati po svetu, mi postane hudo. Skoraj zajokal sem.

Od tega dne je ležala na meni zavest krivde, čeprav sem se je skušal ubraniti. Čutim se odgovornega za tragedijo, ki se je z aretacijo začela za našo družino in za katero ne vem, kako se bo končala.

Nekega poznojesenskega večera naju opozori Januš, naj drugi dan zjutraj ostaneva v sobi, ker bova šla z njim v Kranj. In res se peljemo zjutraj proti Kranju. Spet gledava s kamiona znane kraje. Pri Sv. Duhu naložimo na avto zelje v glavah, nato pa se peljemo v Škofjo Loko. Od tu se vračamo skozi Kranj na Gorenjsko. Na cesti proti Naklemu srečamo Drinovče-

vega Nandeta. Zakričiva mu v pozdrav. Spozna naju, maha nama, toda avto drvi naprej. Tako sva imela priložnost še enkrat videti s ceste domačo vas.

Transporti ljudi prihajajo v Begunje in odhajajo na vse strani: v Kraut, Innsbruck itd. Konec novembra so pripeljali transport hudo izmučenih ljudi. Ko so s postaje prispeli z avtom, so jih morali nositi v gornjo sobo. Šele po nekaj dneh izvemo podrobnosti o teh mučeniških. To je deseterica, ki je že v avgustu odšla s transportom v Mauthausen. Ljudje so onemogli, zdravnik pripoveduje, da imajo na nogah velike rane. Pohlevni so kot ovčke. Vsi so strašno požrešni, vsi imajo grižo, tako da je obupno hoditi v njihovo sobo. Ljudje so doživeli strahote nemškega koncentracijskega taborišča, toda pod smrtno kaznijo jim je prepovedano govoriti o razmerah v taborišču.

Na splošno sem se v Begunjah precej udomačil. Vsi policisti me že poznajo, tako da mi je marsikaj dovoljeno, kar drugim ni. Zahajam tudi v bolniško sobo. Tu ležijo povečini samo pretepeni in ranjeni partizani. Tja nosim cigarete in hrano. Z bolniki se pogovarjam, prinašam jim novice, katerih so zelo željni.

V ambulanti najdem Lavička iz Tržiča. Ta mi pripoveduje, kakšna nesreča je zadela partizane v Udnem borštu, kjer je bil tudi on ujet. Pove mi, da je ob tej priložnosti padel Ukančev Janez iz Dupelj, moj stari znanec iz prvih dni partizanstva. Vse partizane, ujeete v Udnem borštu, so položili na tla, potem pa so jih z dolgimi palicami topli do onemoglosti.

Med ljudmi v ambulanti je tudi mlad mož doma nekje od Kamnika, ki je tako strašno pretepen po zadnjici, da že štiri tedne ne more sedeti. Poleg njega sedi ali leži mlad fant z Dolenjske — pravi velikan. Star je šele 18 let, pa je kot Martin Krpan. Pripoveduje mi, kako je bil v leteči patrolji ranjen in kako se je zdravil, kako je odšel dalje čez Savo na Štajersko. Pri Litiji so se spopadli z Nemci, razbili njihove proviantske kolone, nato pa jedli med kar z rokami.

Na koncu so ga pri Litiji ranjenega ujeli. Čudno, ti fantje se ne bojijo smrti, streljanja. V sebi imajo neko posebno zavest, nekaj, kar jih brani pred mislijo, da bi sploh bilo mogoče pobiti jih.

Tudi v naši sobi imamo nove ljudi, ker so nekateri izmed nas odšli naprej. Mlad fant iz Šenčurja, Stane Cotman, mi je posebno všeč. Miren je. Vedno sedi nekje ob strani, ni mu dosti za družbo in kot takšen mi je simpatičen. Razgovarjava se in pove mi, da je partizan. Ujet je bil v Šenčurju, ko je bil skrit pri svojem dekletu. V Udnem borštu je odnesel celo kožo. Bil je skrit v potoku. Zdi se mu celo, da ga je neki policist videl, a mu je prizanesel. V sobi imamo med drugimi tudi dva brata. Doma sta iz bližine Kamnika. Pred nekaj tedni so ju poslali iz Begunj, naj gresta iskat partizane. Odšla sta, sicer pa nista našla partizanov, ampak sta baje izdala nekaj kmetov, ki so jih potem privedli Nemci z njima vred nazaj v Begunje. Takšne ljudi preziramo in tudi nimajo pravega občanka v sobi.

Iz Kamnika je prišel tudi mlad fant, Peterlin se piše. Zelo rad mu govorim o naši vasi. Pogovor nanesse tudi na naš vrt in cerkev, ki stoji poleg vrta. Peterlin me zamišljeno gleda in molči. Na koncu se zasmeji: »Franc, ali veš, da jaz tebe in tvojo vas poznam?« Razlaga mi dalje: »V jeseni leta 1941 je naš moravški vod šel v Poljansko dolino. Od Kranja smo zavili na levo. Šli smo po polju, prečkali smo železniško progo in nato počivali poleg neke cekvice v lepem sadovnjaku. Tu je nekaj naših odšlo na zvezo, ostali pa smo se najedli dobrih hrušk. Čez nekaj časa je po vrtu pritekel k nam mlad dečko, bos, v srajci in ves skuštran. Ta nas je potem vodil k Savi, kjer smo se prepeljali na drugo stran in nato nadaljevali pot v Poljansko dolino. No in ta fant si bil ti.« V duhu sem sledil pripovedovanju in vse je bilo tako, kot je govoril. Spomnil sem se res tiste čudovite jesenske

mesečne noči 1941, ko sem prepeljal del moravške čete čez Savo.

Fantu tajim, da bi bil to jaz, toda zavedam se, da mi ne verjame. Od tega časa postajam tudi jaz pre-vidnejši. V Begunjah je mnogo ljudi in človek ne pozna vseh.

Nekega jutra naju oba z Jožem dodelijo na delo na športnem igrišču v Radovljici. Tukaj imam sedaj prvič priložnost gledati in govoriti z ljudmi, ki so preživeli koncentracijsko taborišče Mauthausen.

Med njimi najdem tudi Janeza z rdečim nosom in mladega Hrvata, s katerim smo bili skupaj še v sobi št. 11 in kateremu smo pred odhodom v Mauthausen tako zavidali, ker je lahko zapustil Begunje. Fantje pripovedujejo strašne stvari, vsi pa so mnenja, da bi v taborišču ne mogli zdržati niti mesec dni.

Na igrišču nakladamo zemljo na vagončke in jo prevažamo na drugo stran igrišča, kjer je nižina. Na kosilo hodimo v Radovljico, v gostilno. Dopoldne nam neka natararica, ki je ne bom pozabil, prinaša čaj in malo kruha za malico. Ko gremo po cesti, skačejo fantje za ogorki cigaret, da je še mene sram. Ljudje so, sam ne vem kako, izgubili svoje dostojanstvo. Povečini sploh nimajo več sramu in postali so živalsko požrešni.

Tudi za naju z Jožem je tukaj lepa priložnost za obiske. Ljudje so brž izvedeli, da hodiva delat in kmalu naju je prišla obiskat teta iz Lipnice, pa tudi Šmajdovi, Katarina in Johanca. Prinesli so nama jesti in piti, tako smo vsi dobre volje, celo policist. Teta iz Lipnice pripoveduje, da se sliši, da bo k nam na dom prišel neki Nемеc — kolonist. Vse te novice so dokaj grenke, toda obljublajo nama tudi, da bova do božiča zagotovo rešena.

Ker delava na »športplacu«, so naju nekega dne premestili v sobo št. 7, k siromakom, ki so prišli iz Mauthausna. Tukaj imam še le priložnost videti, kakšni reveži so to. V sobi je tudi posoda za potrebo, ker si

drugače pač ni mogoče zamišljati, kaj bi bilo, ker imajo vsi grižo.

Ker so oslabei, dobivajo dodatek kruha ter pol litra mleka na dan. Jedo kar v kosih in sploh ne žvečijo. Res, ti ljudje so na pol divji. Ponoči ni nobenega miru, vsak trenutek je posoda za potrebo zasedena. Med njimi so tudi posebneži, izprijenci že na prvi pogled. Mlad pripravnik za meniški stan po imenu Salopir, doma nekje od Novega mesta, bil je, vsaj tako pripoveduje, v Kandiji v samostanu, je zelo nesramen. Vsi ga imajo za lopova. Pripoveduje razne gnusne stvari, ki so se dogajale, kot pravi, v samostanu. Meni se zdi ogaben in res ne vem, če je sploh pri zdravi pameti. Tudi drugi pripovedujejo, kako je v Mauthausnu bil do kraja izčrpan in je prosil esesovca, naj ga ubije, pa mu niso ugodili, kar bi v vsakem primeru slehernemu drugemu. Njegova zunanost se že nekako maliči v čisto nenaravno kreaturo. Ušesa mu štrlijo vstran, menda pa ima tudi seksualna nagnjenja do svojega spola.

Nekega dne me spet obiše Ivka. Policista Januša vpraša, če sme podariti vsakemu po dvajset mark denarja. Januš ji ugodí, toda ker ni imela drobiža, ji je vzel denar in rekel, da bo menjal v Radovljici, potem pa bo dal nama. Ker smo bili nepredvidni, so to videli drugi, med njimi tudi Salopir. V Radovljici sva od Januša res dobila vsak po dvajset mark, toda to naju je drago stalo.

Nedelja je. Sedimo v sobi. Dolgočasim se. Nekateri pišejo pisma. Kako? Kje so dobili pisma, saj je v Begunjah prepovedano pisati. Fante opominjam, naj bodo oprezni. Bil je čas, ko je človek v Begunjah izgubil glavo za eno samo pismo. Ta igra je nevarna. Jaz nisem še nikoli pisal. Poiskal sem si druge kanale za zvezo.

Nekomu je bil ukraden kruh. Kdo je to storil? Krivca poskušamo najti med tovariši. Sum je padel na Salopirja. Salopir je, po govorjenju nekaterih, ponoči

grizel prepečenec pod odejo. Na njegovem ležišču so našli drobtinice kruha. Salopir trdovratno taji, celo joče. Stvar uredimo tako, da bomo javili komandantu taborišča prvega, ki ga najdemo pri kraji. Čez noč namenoma položimo na omarico kruh, ki seveda izgine. Dokazano je, da je kradel Salopir. Jaz molčim, ne vem, kaj naj naredim. Drugi grozijo, da bodo Salopirja javili komandi, ki v takih primerih postopa strogo.

Zvečer se je Salopir javil na raport komandi taborišča. Odšel je, nismo pa od tega pričakovali kaj posebnega. Rekel je, da bo prosil za premestitev v drugo sobo, ker med nami ne more več živeti. Kasno zvečer se je vrnil v sobo. Nihče se ni menil zanj.

V ponedeljek zjutraj čakamo kot ponavadi poziv na delo. Toda čudno, ura je sedem, ura je pol osmih, pa še ni nikogar, da nas povede ven. Končno pride v sobo policist Fajfar in nas pozove, naj gremo z njim. Pelje nas v sobo št. 11, ki je sedaj prazna. Ko pridemo v sobo, gredo tik za nami še policisti. »Hände hoch!« krikne Fajfar. Dvignemo roke. K meni stopi Fajfar: »Hast du einen Brief?« Odgovarjam mu, da ne. »Dobro je zate, ako nimaš,« mi še reče. Policisti preiskujejo ostale zapornike, pri katerih najdejo cele šope pisem, bijejo jih in klofutajo. Tudi mene preiskuje policist. V žepu najde 20 mark, prav tako tudi pri Jožu. Fajfar pokliče Joža. »Prinesi nož, katerega imaš skritega v sobi!« mu zapove.

Salopir se smeji in kaže velike zdrave zobe. Naše tovariše, pri katerih so dobili pisma, pa vodijo v bunker, kjer naj se spokore za svoje grehe. Srečen sem, ker pri meni niso našli pisem. Ljudi pretepajo in zaslišujejo. Tudi natararico iz Radovljice so privedli v Begunje. Vse je izdal nesrečni Salopir.

Zvečer pride pome mlad gestapovec. Vodi me po hodniku k pisarni. Tu stojita Januš in komandant zaporov. Gestapovec, ki zna slovensko, me vpraša, kje sem dobil 20 mark. Lažem mu, da sem jih dobil v nogavicah, ki mi jih je prinesla sestrična. Policist

Januš je nervozen. Posluša tolmača, ko prevaja komandantu moje besede. Gleda me in skoraj ne more verjeti, da ga zagovarjam, da ga nočem izdati. Komandant me vpraša, kdo je bil navzoč pri obisku, ko sem dobil marke. Pokažem mu tolmača. Sprašuje me, zakaj bi rabil denar. Lažem jim, da želim, da mi kupijo nemško-slovenski slovar. S tem je bila stvar začasno urejena. Januš me pogleda z namigom: »Dobro si naredil.« Odvedejo me nazaj v sobo. Isti večer premestijo tudi Salopirja v drugo sobo.

Drugi večer me spet poišče mladi gestapovec. Srdit je. »No, zakaj lažeš? Ali boš povedal po pravici, kje si dobil marke?« Delam se čisto nevednega, toda on mi pove popolnoma jasno, da jim je Salopir izdal, da sem marke prejel od Januša. Moral sem priznati, toda še prej sem rekel mlademu gestapovcu, da človeka, ki je meni storil dobro, ne bom nikdar izdal. Stvar se je tako uredila, da je vse taborišče vedelo za ta primer in policisti so me od tega časa imeli še rajši.

Bližal se je božič. Mraz je vsak dan hujši. V zgornjih sobah zaprti partizani so prekleti od policije. Vse dneve in noči stoji tam dvojna straža. Vrata so zapahnjena z več zapahi. Kadar gredo ujetniki na potrebo, stojijo pred njimi policisti z brzostrelkami v rokah. Ljudje v tej sobi so na mrazu, peči ne kurijo, oblečeni so le na pol, hrano nosijo v sobo. Le včasih, kadar se komandantu zahoče, jih peljejo v mrazu na dvorišče, kjer jih gonijo, da tečejo, padajo, se dvigajo, delajo žabje skoke, se vrtijo v krogu, valjajo v snegu, prezebajo in podobno.

Iz sobe št. 7 sva z Jožem premeščena v sobo št. 15. Tu so spet stari tovariši, s katerimi se poznamo že od prej. Tukaj je tudi Salopir, ki je za nagrado za izdajstvo prestavljen v skupino, ki hodi delat na Bled. Toda tudi Salopir ni dolgo užival nagrade, kajti policisti so ga sami kaznovali, ker jo je pač njihovemu stanovskemu tovarišu mislil zagosti. Odšel je iz sobe,

preklet od sojetnikov, prav tako pa tudi od gospodarjev, katerim je zvesto služil.

Skupina v Radovljici je prenehala z delom. Sedimo v sobi in gledamo skozi okno na debelo plast snega, ki že pokriva vso naravo. Za nekaj ur gremo na delo: kidamo sneg po dvorišču, lupimo repo za kisanje ter opravljamo razna druga lažja dela.

Pri tem delu se družimo z ženskami, bivšimi kaznjenkami v Begunjah. Mlado, devetnajstletno dekle mi pripoveduje zanimivo zgodbo svojega življenja. Kot deklica je verjela obljubam fantov, rodila je, otroka pa je umorila, postala je detemorilka; zaprli so jo in nič kaj lepega ne zna povedati o bivših sestrah, ki so skrbele za jetnice.

Drugo dekle, ali bolje žena, je mlada Ruža. Ne velika, bledična, črnih las in oči, lepa, skladnih oblik, vedno otožna, skoraj nikdar se ne smeji. Ta žena je doma iz Črne gore. Bila je mlada, sicer nerada pripoveduje, imela je fanta, ki ji je na častno besedo obljubil, da jo vzame za ženo. Toda bila je razočarana. Fant je našel drugo. Na dan poroke je vzela revolver, počakala je ljubčka pred cerkvijo in ko je mladi mož z nevesto prišel iz cerkve, ga je poklicala. Ustrelila ga je rekoč: »Ako ne boš moj, te ne bo imela nobena druga.« Potem so jo zaprli. Zanj je življenje zamrlo; ni več moškega, ki bi ji mogel ogreti njeno mrzlo, razočarano srce.

Božični prazniki so tu. Pričakujemo jih največ zaradi paketov, ki so jih ljudje iz bližnje okolice pripeljali cele vozove. Tudi svojci in znanci so jih nanosili mnogo svojim dragim, ki čakajo v Begunjah na sodbo. Pred vhodnimi vrati se jih je nabralo cele skladovnice.

Sveti večer je prišel tiho, neopazno, skrivnostno. Skupina, ki dela na Bledu, je prinesla zvečer majhno drevesce — smreko. Okrasili so ga z belo vato in rdečimi papirčki; tudi nekaj piškotov se je našlo in celo svečke gorijo na njem. Večina je dobila pakete.

V sobi vlada praznično razpoloženje, ker so se vsi do sitega najedli. Za večerjo smo dobili po četrto hlebčka kruha s suhimi hruškami, nekaj kaše, pomešane s krvjo, ter čaja. Ljudje so veseli, saj so siti in brez skrbi, toda bojim se, da bo naše veselje kratko.

Misli mi uhajajo domov. Prvi božič zdoma, tako blizu, pa vendar tako daleč, da z Jožem ne moreva tja. Vsako leto smo se otroci zbrali na ta dan doma. In letos? Dom zapuščen, naši dragi so daleč v tujini, in midva z Jožem še čakava na sodbo za zaprtimi vrati. In kakšen božič praznujejo mati, Vera in Mirko? Otožen sem, čeprav me tovariši silijo v družbo. Zamisljen sem in nerazpoložen.

Zgodaj zvečer slišimo od nekod nekaj strelav, toda nas se to ne tiče. Nocoj je sveti večer. Fantje pejejo domače pesmi, celo Hej Slovani, toda nocoj se za to nihče ne zmeni. Tudi iz stražarnice odmevajo veseli glasovi. Naši stražarji se zabavajo. Oglašča se harmonika, vmes ženski kriki. Čez noč zapade nov sneg. V debelih kosmih pada na zemljo.

Sveti Štefan je, sneg še vedno pada. Po dvorišču pa gonijo in bijejo partizane iz gornje sobe. V samih srajcah, bosih, razoglati in brez rokavic tekajo po dvorišču, padajo na povelje, rijejo z rokami po zmrzlem snegu, policisti jih tepejo s poleni in palicami. Strašen pogled. Gledamo ob oknu in ne moremo doumeti, kaj se je spet zgodilo. Pri oknu stoji tudi Stane, bled je in nemiren. Spogledava se. Stane me prime za roko: »Pojdi z menoj.« Greva in se usedeva na posteljo. Stane pogleda okrog sebe, nato pa reče: »Franc, ali boš odkrit in iskren?« »Da, bom, govori!« mu pravim.

»Vidiš, Franc, kaj delajo s temi partizani. Tudi jaz sem partizan. Imel sem srečo, da sem bil nekomu simpatičen. Zaradi tega sem danes tukaj in ne med onimi tam v snegu. Imam srečo, da delam na Bledu, kjer imam še eno prednost. Tam imam možnost pobegniti. Vidiš, stvari se zaostrujejo. V kratkem bo prišel čas,

ko bodo spet začeli v Begunjah streljati in takrat bom morda tudi jaz med talci. Reci mi odkrito, kaj bi storil ti, če bi bil na mojem mestu?»

Hudo mi je. Misel na beg mi je vedno pred očmi. Toda brat Joža se še vedno obotavlja. In sedaj naj rečem Stanetu, da ne mislim na beg? Stanetu hote lažem; pravim mu, da ni strahu za streljanje, ker je to že minilo. Toda mislim drugače. Bežal bi. Da, če bi bil sam tako kot Stane, ki nima nikogar, nad katerim bi se potem Nemci maščevali. Bežal bi ob prvi priložnosti. Stanetu torej lažem. Svetujem mu, naj bo miren. Stane me žalostno gleda in razočaran odide od mene.

Nisem mogel drugače. Sram me je bilo, zato sem ga poklical nazaj. Iskreno sem mu povedal, da sem mu lagal, da bi pobegnil prvi dan, ko bi bila priložnost, če bi bil na njegovem mestu. Povedal sem mu tudi, da sam že dolgo časa čakam na beg, samo da ni prave možnosti za to, posebno zaradi tega ne, ker Joža s tem predlogom ni zadovoljen.

Stane je postal vesel in še bolj prijateljski. Priznal mi je, da se že dolgo pripravljajo na beg on, Zajc in Jaka, da pa ga je današnji prizor, ko so mučili partizane, tako prevzel, da bo čimprej pobegnil, samo če bo še čas. Sedaj sva si s Stanetom na jasnem. A za ta podvig je potrebno, da se midva z Jožem vrineva v skupino, ki dela na Bledu. Od tam bi laže pobegnili.

Po praznikih je dela konec. Tudi blejska skupina ostaja doma. Ne vemo zakaj, širijo pa se zlovešče vesti. Nekateri pravijo, da je minulo zatišje in da bo spet nastopila krvava doba streljanja.

Nekega dne me vendar pokliče policaj Lozar. »Alo, Franc! Gremo v župnišče čistit sobo, peč krompir.« Lozar me gleda in končno pove, da so njegovega tovariša Januša partizani iz zasede na sveti večer ustrelili. Njegov pes žalostno postopa po veži. Pripravim kovček ustreljenega policista, v njegovem stanovanju poberem stvari in ponese kovček na pošto z vsemi spomini, ki spremljajo človeka, poslanega da

ubija naš narod. Spominu na ljubo moram napisati, da je bil Januš vendarle človek, res v službi nacizma, nikdar pa ni, vsaj v moji navzočnosti, pokazal krvočnoosti, kot večina ljudi, ki so bili pri nemški policiji.

Pripovedovanje policajca Lozarja pa je šele odkrilo skrivnostno razburjenje in jezo med policisti v zadnjih dneh. Iz govorjenja policistov in iz tega, kar smo zvedeli od civilistov, smo skleпали, da Begunje čakajo novi krvavi časi. Po vsem tem smo prišli do zaključka, da je edino pametno čimprej pobegniti iz njih.

S pomočjo Stanetovega priporočila me res vzamejo v skupino, ki z avtom dovažja drva izpod Triglava. Ledeno mrzlo jutro je, ko se peljemo prek Lesc, Jesevic do Mojstrane. Tu zavijemo na levo proti Peričniku. Krasen je pogled na triglavsko pogorje v vzhajajočem soncu.

Naslednji dan gre z nami že tudi Joža. Tako smo torej trije. Joža, jaz in še mlad fant iz Trbovelj. Z nami je za stražo mlad gestapovec — Slovenec in nemški šofer. Gestapovec je prestrašen. Boji se partizanov. V gozdu pri Peričniku nas kratko in malo pusti, sam pa odide v vas, dokler mi ne naložimo kamiona. Skušnjava za beg je tukaj zelo velika, toda morava se pokoravati želji drugih, ki se tudi pripravljajo, da skupaj zbežimo.

V Mojstrani se ustavimo sredi vasi. Gestapovec išče cigarete. Tačas pošljem neko deklico, naj pokliče v mlinu Mlinarjevega Joža. Joža kar brž pride. Pozdraviva se. Vprašam ga, kaj naj storim. Ali naj bežim? Joža mi svetuje, naj še malo počakam, morda se stvar drugače reši.

Zvečer nas v Begunjah preseneti vest, da so čez dan odpeljali neznano kam okrog trideset ujetnikov, vključenih po dva in dva. Ta vest je pospešila našo odločitvev. Zvečer se zmenimo s Stanetom, da drugo jutro zapustimo Begunje v trdni veri, da se nazaj nikdar več ne vrnemo.

Sicer imata Zajc in Stane še nekaj pomislekov, toda vseeno pristaneta, da gremo. Načrt je takle: izpred Park hotela, kjer se sestanemo, zbežimo proti kamnolomu v Straži. V najslabšem primeru se zberemo šele tamkaj. Od tam dalje gremo skupaj naprej na Jelovico, kjer bi jaz v Lipnici poiskal zvezo.

Sklep je storjen. Domenimo se tudi, da vsak vzame s seboj kar najbolj toplo obleko, ker jo bomo potrebovali.

Zjutraj ob petih že dobimo zajtrk — kavo, potem se vkrčamo na avto. Do Lesc se peljemo skupaj s Stanetom in Zajcem, nato pa nadaljujemo pot naprej pod Triglav. Jutro je hladno. Zebe nas v noge, toda zavest, da zadnjič odhajamo iz Begunj, je močnejša od mraza. Gozdovi in gore so pokriti s snegom, oči željno gledajo to krasoto. Triglav žari v vzhajajočem soncu. Nikdar ne bom pozabil tega pogleda.

Naložili smo drva. Peljemo jih prvič na Bled. Med vožnjo ogledujemo teren. Ko prihajamo na Bled, iščem primeren prehod na Jelovico. Vse je lepo v redu. Tudi vreme je sončno. V vili Marič drva razložimo. Gospodinja nam postreže z žganjem. Nato žagamo drva in nestrpno pričakujemo večer. Medtem pa me pride iskat gestapovec. Ukaže mi, naj grem z njim. Pripoveduje mi, da ima v stanovanju žensko, Nemko. Zanj mora nekaj nakupiti, ker drugače ženska ni zadovoljna. Greva po Bledu po trgovinah. Nakupuje kruh in druge stvari, ki mu jih jaz nosim. Žalostno je tu. Slovenske govornice skoraj ni slišati, samo Nemci se šopirijo vsepovsod. V mraku se vrneva nazaj v Park hotel. Gestapovec mi ukaže, naj mu nanosim drva v pisarne, potem pa naj do šestih skličem vse ljudi za odvoz nazaj v Begunje.

Poiščem Staneta. Nosi drva. »No, Stane, gremo, naš čas je vendar prišel.« Stane me gleda. »Dobro,« pravi, »če gre Zajc, grem tudi jaz.« Ker se že mračni, grem, da poiščem Zajca.

Prvič po šestih mesecih korakam prost, sam, brez straže po Bledu in vdihavam svež zrak. Korakam v jasno zvezdnato noč. Na koncu garaž se srečava z Zajcem. »Kam greš, Franc?« me vpraša. »Grem, kakor smo domenjeni. Danes pobegnemo,« mu šepetam. »Kaj, ali misliš zares?« »Da. Sedaj je čas.« Zajc me prične prepričevati: »Kaj pa boš potem? Ali se zavedaš, da bo treba v partizane?« »Da, zavedam se in morda bolj kot ti.«

Zajc se ne da pregovoriti. Na koncu mi vedno poočita, da mi je on dal možnost, da sem sploh prišel na Bled. »Slišiš,« pravi dalje, »jaz imam v načrtu, da z nami vred pobegne še več ljudi. Ne smeš biti egoist.« Moram privoliti, da počakamo še nekaj dni, čeprav me grabi jeza in bi najraje videl, da bi z Jožem kar sama pobegnila.

V garaži pri topli peči čakamo na odhod v Begunje. Vroče je. V meni divja vihar. Rad bi zapustil vse te ljudi in sam odšel tja, kamor me žene srce, toda Zajc me opazuje. Dvignem se in odidem na zrak. Za menoj pride Stane. »Franc, kaj ti je?« Potožim mu, da me boli glava. Toda kdo bi mi verjel.

Avto nas odpelje nazaj v Begunje. Vrata se za nami zaprejo, tako kot že nešteto krat. Preklinjam sebe in druge, ki so tako prekleto neodločni.

V nedeljo dopoldan s Stanetom leživa na postelji. Govoriva in delava načrte za ponedeljek. Jutri pobegnemo, pa čeprav tudi sami, brez drugih. Vse je zm件eno, dokončno.

Medtem zaškriplje v vratih ključ. Stražar zakliče moje ime. Javim se. »Kleine Križnar, poberite svoje stvari, greste v kuhinjo.« »Zakaj?« prestrašeno vprašujem. »Po nalogu komandanta taborišča.« Prosim ga, naj me pustijo na starem mestu. Čudi se, zakaj. »Vsakdo je vesel, če lahko pride v kuhinjo, kjer je vsega dovolj, ti se pa braniš.« »Du bist dumm,« pravi policist.

Nič ni pomagalo. Poberem svoje stvari in odidem v sobo št. 2. Med novimi tovariši sem znan, toda meni

je strašno hudo. Misel, da sem stal že na pragu svobode, ki pa je zdaj spet daleč od mene, je strašna.

Zvečer že odhajam v kuhinjo na delo. Dobim bel predpasnik in delim žlice. Tukaj sedaj vidim vse jetnike, ki so zaprti v Begunjah. V dolgih vrstah prihajajo izmučeni na večerjo. Med njimi najdem tudi znanca, toda starih jetnikov je le malo. Večina je odšla v taborišče, nekateri domov, druge pa so preselelili v večna taborišča smrti.

Po večerji pomivam posodo. Grenko se spominjam svoje napake. V postelji se zagrizem z zobmi v zglavje. Zakolnem se, da nikdar več ne bom poslušal drugih, ampak da si bom v bodoče sam brez drugih krojil svojo usodo.

Ko navadni jetniki povečerjajo, pridejo na vrsto tudi tisti, ki so v bunkerjih, obsojeni na smrt ali pa čakajo na zasliševanje. Nosim pladenj s porcijami, za menoj pa hodi policist, ki odpira vrata. Vstopim v celico in podam pladenj. Pred menoj stoji blede človek, vkleknjen v verige na rokah in nogah. Gleda me. Uide mu vzklík.

»Ti si tu?« Toda za nama je policist. Habe, moj znanec, je že od pomladi leta 1942 tukaj. Ta znani trpin, partizan, ki so ga mučili na vse načine, a ni klonil. Bled in ponosno vzravnan je. Roke vkleknjene v verige, roke bele kot papir, toda še vedno neuklonljivega duha. Ujeli so ga baje pred sedmimi meseci nekje pri Kranju. Nemci vedo, da bi jim lahko mnogo povedal. Zato ga skušajo na vse načine pripraviti do tega, da bi govoril. Ves čas svojega jetništva je vkleknjen v verige. Sam je preživel vse te mesece v bunkerju. Pretepali so ga in mučili, toda on noče povedati niti svojega pravega imena. Na vsa vprašanja, kako se piše, od kje je doma, kje je njegova mati in družina, odgovarja z eno samo besedo: Habe. Nemci so besni. Z deseterico ljudi, obsojenih na smrt, so ga že odvedli v Drago na streljanje. Privezali so ga za kol. Rekli so mu, naj sporoči materi svojo zadnjo

željo, ker je sedaj prišel čas smrti. Toda on ni rekel ničesar, samo debele solze so mu baje pritekale po licu. Deseterico so pred njegovimi očmi ustrelili, njega pa odvezali od kola in živega vrnili v Begunje. Odpeljali so ga v Celovec, da ga tam posebej zaslišijo. Spet je bil na pragu smrti, in ni klonil. Na koncu so ga vrnili v Begunje misleč, da se bo našel človek, ki ga bo poznal, da bi na ta način razrešili uganko, kdo je in odkrili skrivnosti, ki jih tako trdovratno drži v sebi.

Bunker je hladen in vlažen. Kar mraz me trese, ko v mraku nosim pladenj in podajam hrano nesrečnim jetnikom. V celici poleg Habeta je prav tako vkleknjen mlad fant. Policaj mi pojasni, da je to Komerdaj iz Stražišča. Celo to mi pove, da je zaradi njega dosti ljudi zaprtih. Bil je pravi bandit, nato gestapovec, sedaj pa je jetnik in čaka na sodbo.

Čas mi mineva ob pomivanju posode in delitvi hrane. Na vse načine čistimo žlice, ki vedno bolj rjavijo. Najbolj sitne so ženske, ki nas tožarijo policistom, da slabo pomivamo posodo in da so žlice rjaste. Policisti nas nato silijo, da žlice čistimo z glino, kar pa razje glazuro in železo, potem pa še hitreje rjave. Policaj Fajfar me sprašuje, kako se kaj počutim v kuhinji. Potožim mu in ga prosim, naj me vrnejo na zrak. Sicer mi obljubi, toda pravi, da ne verjame, da bi mi sedaj Guck ugodil.

Joža hodi še vedno na Bled. Pravi, da ga je obiskala Ivka in rekla, naj bom jaz pripravljen na zagovor, ker so me najbrž zaradi tega premestili v kuhinjo, ker me mislijo ponovno zasliševati.

Kaže, da je šlo moje upanje po vodi. Usidral sem se v kuhinji. Šalijo se, da mi pristoji bel predpasnik. Pravijo, da sem dovolj pripraven za to delo.

Zima je vse ostrejša. Sneg pada cele dneve v gostih kosmih. Dopoldne spet drgnemo porcije in žlice, mrki smo in togotni na ženske, ki so največ krive, da moramo vse dneve prezebat na hodniku in drgniti

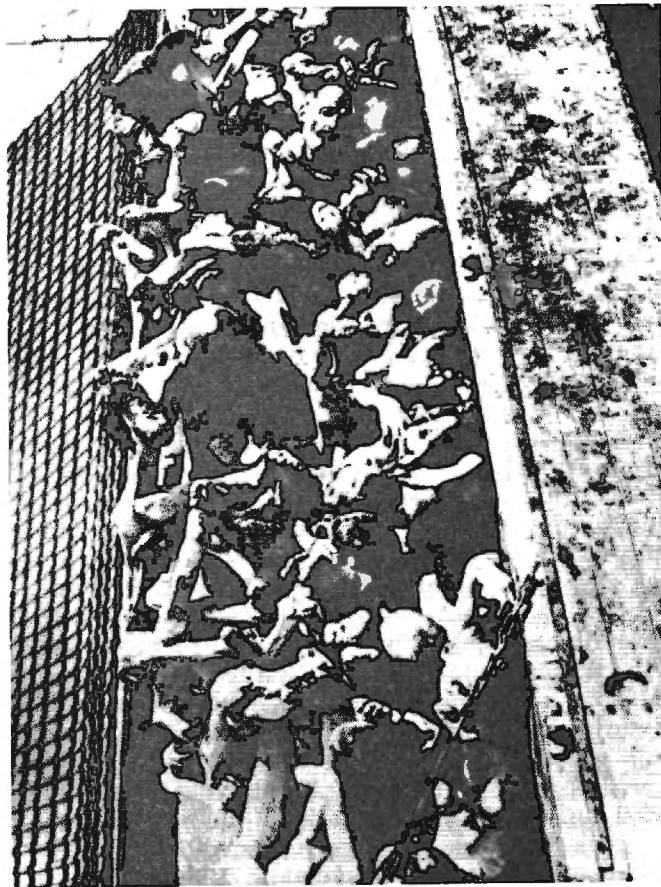
s peskom te žlice in porcije. Naše delo se nadaljuje tudi popoldne po kosilu.

Po hodniku pride policist. V roki drži list papirja. »Križnar naprej!« Grem z njim. Pred vrati kaznilnice me čakata Ivka in teta iz Rakovice. Obe nosita kovčke in nahrbtnike. Stopimo v sobo za obiske. Sedaj pristopi tudi Guck: »No, Križnar, wo ist dein Bruder?« Pojasnim mu, da je na Bledu. Teta in Ivka mi povesta, da greva z Jožem, kakor so bili obveščeni, drugi dan naprej v Nemčijo na delo. Prinesli sta nama kovčke, nekaj hrane, perila in druge stvari. Teta pred Guckom razklada prinesene stvari. Izmoti tudi škatlico paste za čevlje. Guck vrne škatlo. »Tega ne bosta rabila,« pripomni.

Še pozdrav s teto in Ivko in ločimo se. Onidve odideta z zagotovitvijo, da bodo za naju skrbeli, kolikor se bo največ dalo, a jaz z mračno slutnjo, da se nam ne obeta nič dobrega.

Po slabo prespani noči se zbudim zgodaj zjutraj. 16. januar 1943. leta. Temno je še, ko hitimo s tovariši v kuhinjo. Delimo zajtrk. Nekateri tovariši že vedo za moj odhod, pa se kar na hitrico poslavljamo in drug drugemu želimo srečo. Ko opravimo z zajtrkom, nosijo ženske na pladnjih hrano v sobo, kjer so zaprti ujeti partizani. Naredil se je že svetel dan, ko nesem hrano v sobo št. 15. Tukaj so moji stari znanci, tudi Stane in Zajc. Stane je žalosten. Pristopi k meni: »Franc, oprostite mi.« Jezen sem nanje. Sovražim jih. Zaradi njih sem zdaj na tem, da zapuščam domovino, da me pošiljajo nekam, od koder ne vem, ali je vrnitev. Tudi Zajc pristopi k meni. Nesrečen je in sram ga je, saj je on največ kriv za to. »No, Stane, ali boste sedaj pametni? Ali boste izkoristili prvo priložnost,« jih povprašam. »Če gremo danes iz Begunj, se ne bomo več vrnili,« pravi Stane. Prisrčno se poslovimo.

Odpravim se v sobo št. 1. Tukaj je zbranih že okrog 20 tovarišev, ki so določeni za naš transport. Med njimi je tudi Joža.

Vsakodnevni prizor v Dachauu

Vsi smo nervozni. Muči nas negotovost, kam gremo. Pogovarjamo se potihoma. Oziramo se skozi okno, zunaj sneži. Okrog devete ure nam prinesejo v sobo jerbas zavojev. Vsak dobi hlebček kruha, nekaj margarine, marmelade in po dve jabolki. To je torej naša popotnica, s tem nas odpravijo v tujino.

Nato se je vse hitro zvrstilo. Z Bleda je pripeljal zaprt avto. Odvedli so nas na hodnik. Tu smo oddali svoje stvari. Policisti nas po dva in dva vklenejo s posebnimi lisicami. Mene vklenejo s starim možakom iz Poljanske doline. Usedemo se v avto. Vsak korak in pregib roke me opomnita, da sem vkljenjen, da sem brez moči. Peljemo se na Bled na postajo. V čakalnici čakamo na vlak. Civilisti nas sočutno gledajo, toda ne morejo nam pomagati.

Čakanja je konec, stopimo na peron. V daljavi zapiska vlak. Naši občutki so mešani. Naženejo nas v poseben, rezerviran vagon. Na listku, nalepljenem na oknu, berem, da gre v München. V vagonu je prijetno toplo. Za nami ostaja Blejsko jezero, peljemo se naprej. Ogledujem tovariše. Lisice so tesno pričvrščene; nekdo poleg jih skuša nekoliko zrahljati, toda če lisico popravljaš, se samo še bolj zadrigne. Gledam znamko, ki je vtisnjena vanje: »Special Berlin«.

V kupeju je mrka tišina. Vse molči. Gestapovsko spremstvo se je oddaljilo v sosednji oddelek. Vsak po svoje premišljuje. Vlak drvi skozi sneg, prihajamo v predor. Milo se mi stori. Torej sedaj zapuščamo zadnji košček slovenske zemlje. V Beljaku gledamo iz vagona prve ruske ujetnike, kako z velikimi lopatami kidajo sneg. Stražijo jih vojaki z dolgimi puškami.

Ko zapuščamo Beljak, postajam brezbrizen. Misel, ki me je tu vznemirjala, kako bi pobegnul, se je sedaj stišala. Vdajam se v to, kar pač bo. Pogovarjam se s človekom, s katerim sem skupaj vkljenjen. Pripoveduje mi, da je doma s Črnega vrha. Doma ima majhno kmetijo, ženo in otroke. Svojo družino je le s težavo preživljal. Z menoj postane čisto očetovski. Ponudi

mi, naj ležem, naj položim glavo v njegovo naročje. To sem tudi storil.

V spanju se mi dozdeva, da je zrak strahotno smrdljiv. Duši me in sanjam. Zdi se mi, da vlak ob vsakem obratu kolesa kriči: »Dachau, Dachau«. Prebudim se in s tovarišem menjava vlogi. Sedaj on spi. Slišim, kako v spanju izgovarja imena svojih otrok in žene. Vlak drvi naprej. Zanima me pokrajina. Na vseh postajah vidim polno ljudi. Vojna se pozna vsepovsod. Mladi ljudje, invalidi z berglami postopajo po postajah.

V vagonu nastaja vendar neko razpoloženje. Pričnjam pogovor. Nekdo pripoveduje, da je v taborišču hudo samo pol leta, nato pa se človek privadi in življenje gre naprej. Drugi se spet vdajamo iluzijam, da bo spomladi že konec vojne. Tovariš Meglič iz Loma pa meni, da je povsod po svetu bolje kot pa je sedaj, v tej zimi, na vzhodni fronti.

Zrak v vagonu postaja neznosen. Zaprti smo kot sardine. Nekateri bi morali na stranišče. Toda gestapovci jih ne pustijo. Protestiramo, prosimo in končno nam dovolijo, da gremo eden po eden na stranišče. Tudi glad se oglašja. Jemo z velikim tekom.

Salzburg. Lepa postaja. Ljudje nas ogledujejo; za kratek čas postanemo, nato pa spet drvimo naprej. Prej gorata pokrajina se spreminja, prehajamo na valovito Bavarsko ravan. Drvimo mimo velikih jezer, vreme postaja lepše, snega skoraj ni več. Nastaja prvi mrak, prižgo se motne modre luči, vlak zmanjšuje hitrost, naši stražarji oblačijo plašče, pripravljajo se za izstop. Skozi okna se že vidi predmestje Münchna. Slabotne želje nekaterih tovarišev, ki so upali, da gremo na delo v Nemčijo, so se razblinile. Izstopimo iz vagona. Hlad je precejšen, otrpli smo od mraza. Na kolodvoru je polno ljudi. Skrbno nas vodijo po pločniku, pred nami in za nami straža. Vodijo nas na drugi konec kolodvora. Na veliki deski zagledam napis z lučmi »Dachau«. Približujemo se deski. Zdi se mi, da

se nam tudi deska sama približuje. Obstojimo in čakamo. Nad nami se boči steklena streha, ves kolodvor je pod streho. Po pločnikih brzijo vagončki na električni pogon, ki prevažajo tovor.

Zvočniki oznanjajo prihod in odhod vlakov. »Achtung, achtung!« Zvočnik oznanja tudi odhod vlaka v Dachau. Vstopimo v vagon II. razreda. Še nekaj postaj in obstali smo v Dachauu.

Iz vagona nas sedaj gonijo vse drugače, kakor pa so postopali z nami prej. Morda se počutijo sedaj močnejše. Gestapovci se smejejo, ko dospe avto. Los, schnell, brž. Sedaj greste v sanatorij Dachau. Vozimo se mimo velikih hiš in kasarn, bodočnosti naproti.

V KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU DACHAU

Obstojimo pred velikimi vrati in izstopimo iz avta. Tedaj nas že obstopi nova straža. Razvrstimo se, skrbno nas štejejo in kličejo po imenih. Pri vratih vidim može v zebrastih oblekah. Prvi hip pomislim, da so v spodnjih srajcah. Ves zbeغان opazim okrog sebe žično ograjo, razsvetljeno s številnimi lučmi. Pred glavnimi vrati nas sprejme mož v zebrastru obleki. Veleva nam naprej. Vsi snamemo klobuke in kape ter krenemo naprej v taborišče. Esesovci kričijo na nas in nas bijejo po zadnjicah. Nato nas peljejo v veliko kopalnico. Tu nas še enkrat preštejejo, nato pa ostanemo sami.

Po klopeh in na podu ležijo ljudje, podobni nam. Poskušamo se z njimi pogovarjati, toda ne razumemo njihovega jezika. Vendar se kljub temu sporazumemo. Tudi oni so prišli šele danes v koncentracijsko taborišče. Večina so Poljaki, Čehi in Rusi. Visok človek, po videzu kapo kopalnice, nas vpraša po narodnosti. Ko mu odgovorimo, da smo Jugoslovani, nam prinese od nekje kotel juhe. Kapo pravi, da je iz Salzburga, v taborišču pa je že dve leti. Slovence pohvali. Pravi, da so Slovenci v taborišču na dobrem glasu. Z nami je prijazen, surov pa je do Rusov, odganja jih od kotla, ki ga je prinesel za nas. Da nam tudi prve nasvete, kako se je v taborišču treba vesti.

Dolga vožnja, doživetja tega dne, vse to nas je utrudilo. Polegli smo na gole deske in trdno zaspali.

Zgodaj zjutraj nas prebudi iz sna kričanje: »Aufstehen!« Začudeno gledamo, kaj naj to pomeni in čakamo, kaj bo. V kopalnico prihajajo starejši jetniki.

Gledajo nas in se nam smejejo. Izgledajo dobro in na vprašanje, kje delajo, povejo, da so v kuhinji.

Kmalu zatem nas med kričanjem in priganjanjem odženejo v sprejemno pisarno. Slečemo se do golega. Vsak dobi listek z imenom in številko. Stojimo v dolgi vrsti pred vpisom v »Register koncentracijskega taborišča Dachau«. Pazljivo poslušam in skušam uganiti povelja, ki jih dajejo esesovci in kapoji. Oddam vso obleko. Obdržati smemo samo pasove, robce in jestvine. Vse ostale naše stvari pa zmečejo v papirnate vreče. Tukaj se prvič srečam s Slovencem — jetnikom, ki je v taborišču že leto dni. To je mlad Mariborčan. Podarim mu kos kruha. Pripoveduje nam grozne stvari o življenju v Dachauu.

Nato grem naprej. V vrsti čakamo na striženje las. Nisem se še dobro zavedel, moje lepe frizure že ni bilo več. Postrijejo nam vse dlake po telesu. Potem gremo na kopanje in dezinfekcijo. Z jedko tekočino obrizgajo vse nove jetnike. Ljudje, mokri od razkužila, se sklajnajo in ne morejo skriti bolečin, ki jih to povzroča. Skopamo se pod prijetno prho, nato pa v največji naglici in med kričanjem spet čakamo v vrsti kot ovce na obleko. Mraz preletava gola telesa, da drhtimo. Od nekje so pripodili mlade fante, povsem gole. Rusi so. Kapo teče za njimi in jih brca v zadnjico. Dobim srajco, spodnje hlače do kolen, dolge hlače, bluzo do komolca, lesene čevlje in čepico. Na proteste, da so nam obleke premajhne, dobimo klobute. Ko smo za silo oblečeni in ostriženi, se sami med seboj več ne poznamo.

Spodijo nas na dvorišče. Tukaj sedaj prvič vidim obširni appellplatz, kjer vsak dan dvakrat preštevajo jetnike. Na dvorišču je mrzlo.

Gledam okrog sebe in iščem Jožo. Kličem ga. Stoji poleg mene ves spremenjen, tako da ga niti spoznal nisem več. Oblečen je nekam čudno. Vse mu je prekratko; hlače so mu malo nad kolena, rokavi do komolca, bluza je brez gumbov.

Po dolgem čakanju na dvorišču nas vendar odpeljejo naprej v taborišče. V sprejemnem bloku bolnišnice se spet do golega slečemo. Najprej nas tehtajo, nato pa površen zdravniški pregled. Joža po zdravniškem pregledu ni ostal med nami, ampak so ga iz neznanega vzroka zadržali. Tako sva se z Jožem že prvi dan v Dachauu ločila.

Skozi meglo skuša prodreti sonce. Na obeh straneh taboriščne ceste rastejo topoli, vsi so v ivju. Ob cesti so dolge barake. Korakamo. Leseni čevlji udarjajo po zmrznjeni zemlji: klop, klop. Srečujemo razcapane, mršave jetnike z velikimi garjami na obrazu. Pred barako št. 15 se ustavimo. Tu je prehodni blok. Sprejme nas množica ljudi. Ne morem se znajti. Tukaj najdem tovariše, za katere sem bil prepričan, da so že dolgo na svobodi. Pozdravljam se z nekaterimi, ki so že davno odšli iz Begunj v taborišča Kraut, Innsbruck itd. Starešina bloka in pisar breata in klofutata vse, ki se nam skušajo preveč približati.

Po kratkem čakanju nas razporedijo po sobah. Dodeljen sem v sobo št. 3. Blokovni starešina nam še prej pojasni taboriščni red. Glavna stvar v taborišču je pokorščina.

V sobi, v katero sem dodeljen, je množica taboriščnikov. Največ je Poljakov, nekaj Čehov, Francozov in vrag si ga vedi, kaj so še vse ti ljudje. Tudi tukaj najdem tovariše iz Begunj, ki me kaj hitro seznanijo z vsem, kar mora človek vedeti v taborišču.

Novinci dobimo opoldne prvo kosilo, ki sestoji iz smrdljive korenjeve juhe in krompirja. Naše kosilo spremlja dvesto parov lačnih oči. Po kosilu mi tovariši pripovedujejo, da so prišli šele teden dni pred nami v Dachau, nekateri iz Innsbrucka, drugi pa iz Krauta. V Innsbrucku so morali fantje dan za dnem delati tudi pri — 25° pod ničlo. Kopali so jarke za protiletalsko obrambo. V taborišču so za vsak najmanjši prekršek dobivali po petindvajset udarcev na

zadnjico. V kopalnici so jih gestapovci polivali najprej s toplo, nato pa nenadoma z ledeno mrzlo vodo. Dosti jetnikov je zaradi tega umrlo.

Tudi v Krautu je komandant taborišča postopal z ljudmi nečloveško. Za en izgubljen gumb so jetnike gonili dve uri po dvorišču. Domišljavi komandant je za božič nagnal ljudi, da so tekali okoli barake, nato pa jim je ukazal, da morajo splezati na drevesa in od tam opravljati veliko potrebo.

Tovariši mi nadalje pripovedujejo, da so lačni sojetniki včasih tudi veliki kradljivci. Vse, česar nimaš pri sebi, ti ukradejo. Najteže je za kadilce, ker cigarete v taborišču skoraj ni dobiti. V bloku št. 15 ostaneš štirinajst dni, nato pa greš dalje v delovne bloke. Tu človeka v dveh tednih naučijo discipline in taboriščnih pravil, nato ga pošljejo naprej na delo po raznih delovnih komandah ali pa na transporte, ki vsak teden odhajajo na razne strani v druga taborišča.

Dan v baraki se prične s sledečim redom: vstajanje ob peti uri zjutraj. Na klic »Aufstehen!« se soba spremeni v mravljišče. Vse križem skačemo iz postelj, ki so kar v tri nadstropja, na pod. Oblečemo samo hlače, nato hitimo v umivalnico na umivanje. Goli do pasu se hitro umivamo z mrzlo vodo, nato pa hitro oblačimo druge dele obleke. Novinci smo še počasni, zato po nas padajo udarci z vseh strani. Vse to se odvija zelo hitro. Nismo se še oblekli, ko že delijo grenko črno kavo. Izpiješ kavo, pomiješ posodo, obrišeš jo in že kriči sobni starešina zbor in štetje. Med vrati nastane velika gneča. Sobni starešina s svojimi pomagači rine in tolče ljudi, da bi kar najhitreje izpraznil sobo. Za hitro izpraznenje sobe uporabljajo vodo, ki jo pljuskujejo po ljudeh.

Nebo je zjutraj ponavadi popolnoma jasno. Zgodnje jutro je temno, na nebu migetajo zvezde, vidi se veliki voz, ozvezdje medveda, na zahodu pa ugaša sij zahajajočega meseca. Postavljamo se v vrste po deset

in deset. Mraz je, zato cepetamo z nogami na mestu. Blokovni in sobni starešina brčata tiste, ki se ne znajo dovolj spretno postaviti v vrsto. Na zunanji strani ulice je velik hrup. Sliši se enakomerna komanda: »Links, links und rechts!« Celo veliko taborišče se odpravlja na dnevno štetje. Sliši se hod tisočev in tisočev parov nog.

Tudi naš blok — barako — štejejo nekolikokrat. Povelje se glasi: »Mirno, kape dol!« nato štejejo, pa spet: »Kape gor, na mestu voljno!« Po končanem štetju, ko se številke ujemajo, stojimo še kako uro na mrazu, nato se vsi premraženi zapodimo v barako. V baraki je na sredi sobe peč, toda ta je le za gospodo, kakor imenujemo personal bloka.

Ko se malo ogrejemo, se že oglasi povelje: »Pregled zaradi uši!« V sobi so na straneh ob stenah postavljene omarice, v katerih imamo po trije ali štirje shranjeno posodo za hrano, brisačo, vilice, žlico, lonček za vodo, nož in servieto. Čez noč obešamo v omarico tudi obleko. Omarice so lepo po vrsti od ena do petdeset. Po teh številkah in spisku, ki ga imajo, nas kličejo na kontrolo.

Ob oknu sedi tričlanska komisija, ki nas, uboge grešnike, pregleduje. Slečemo se do golega in s perilom v roki čakamo v vrsti na pregled. Kontrolorji so zelo natančni, tako da stvar le počasi napreduje. Dopoldan se potem ponavadi zgovarjamo o vseh mogočih stvareh. Vsak razgovor pa preide in dobi končno obliko v pogovoru o svobodi in jedi.

Okrog enajste ure prinesejo v sobo kotle s hrano. Hrano razvažajo na velikem vozu Rusi. Ko se voz približa baraki, vozniki kričijo: »Kostträger, heraus!« Jetniki, ki so v baraki določeni za nošenje hrane, gredo do ceste, kjer prevzemajo kotle. Nošenje kotlov do sobe spremljajo lačne oči nas vseh. Hrano dele po spisku, spet tako, kakor so ljudje razporejeni po omaricah. Ponavadi je hrana na vrhu kotla redkejša in mastnejša, na dnu kotla pa gostejša. Zaradi tega

poskušajo nekateri požrešneži dobiti hrano iz dna kotla. Sobni starešina deli z veliko zajemalko hrano, redko korenjevo ali zeljno juho. Ponavadi nekdo drug deli krompir, tako da dobiš poleg juhe še po tri zanikrne krompirje. Med delitvijo hrane pride včasih do prepira. Takrat sobni starešina enostavno udarja z zajemalko po glavah tistih, katere pač najprej doseže. Ljudje so hudo lačni, zato večina poje krompir kar z olupki vred. Tudi meni hrana tekne, imam neverjeten apetit.

Po kosilu pomivamo posodo, brišemo omarice, urejamo malenkosti, nato nas spet poženejo na dvorišče, da sobo poribajo in prezračijo.

Popoldne nam sobni starešina razlaga postave, ki vladajo v taborišču. Naš tolmač prevaja, tako da ga razumemo. Zvečer spet sledi čakanje na štetje, prihod esesovskega komandanta, »kape dol«, »kape gor«, in nato čakamo naprej. Noči so jasne, ravno je polna luna. Mesec sijje z neba, od švicarske meje se včasih sliši bobnenje eksplozij.

Po apelu se vračamo v sobe. Pred vrati sezuvamo lesene cikle in boski vstopamo v sobo. Za večerjo je ponavadi kos kruha (tristo gramov) in redka juha, zeljna ali otrobova. Ob devetih se odpravljamo spat. Slečemo se, ker v posteljo smeš samo v srajci in spodnjih hlačah. Sobni starešina zvečer pregleduje omarice. Gorje ti, če v omarici ni vse čisto. Krožniki, porcije, noži in vse ostalo leti takemu nesrečniku v glavo. Zgodilo se je, da so nekateri novinci pustili kavo v lončkih. V takem slučaju zlivajo lastniku kavo kar za vrat. Še huje pa se godi tistim, ki gredo spat v nogavicah ali puloverju in jih zaloti starešina. Takega človeka odvedejo v kopalnico, kjer ga polivajo z ledeno mrzlo vodo.

Tudi pri delitvi hrane se delajo velike nepravilnosti. Nemci in Poljaki, ki držijo komando v sobi, imajo tudi pri hrani prednost. Mi, Jugoslovani, smo nekako zapostavljeni. Kadar v vrsti čakamo na delitev hrane,

vedno pogleda Nemec, ki deli krompir, koga ima pred seboj. Kadar ima Poljaka ali Nemca, mu da lepe in zdrave krompirje, nam pa le, kar je njim ostalo. To stanje nas močno boče v oči. Nemec s črnim »vinklom« — znamenjem, ki ga označuje po taboriščnih pravilih za lenuha, deli krompir. Neki Francoz mu pravi, da mu je dal premalo. Nemec ga udari v obraz. Tega nam je že preveč. Tovariš Meglič, ki zna nemški, zabrusi Nemcu, da se hrana ne deli pošteno. Nemec divja in hoče planiti na Megliča. Toda jaz mu ne dam. Kličem ostale naše ljudi, da se postavimo v bran Nemcu. Nekaj naših fantov je priskočilo na pomoč. Skušamo pomiriti nasprotnika. Nemec, videč da je v manjšini in da smo mi korajžni ljudje, odhiti ven, da obvesti starešino sobe o punku. Čez kratek čas se vrne, toda starešina je pameten. Uvidel je, da imamo mi prav in od tedaj naprej se je stanje v sobi popravilo. Drugi dan reže po naročilu starešine kruh Meglič. Tako smo torej Slovenci izbojevali v sobi prvo zmago.

Ko smo že nekaj dni v taborišču, dobimo tiskane številke, ki jih prišijemo na desno stran hlač in na levo stran bluže. Prejel sem številko 42597. Vsak ima torej svojo številko, s katero je registriran v koncentracijskem taborišču. Postali smo številke, prenehali smo biti ljudje. Pod številko prišijemo rdeč trikotnik, ki pomeni po dachausko »Der politische Gefangene«. Mi, Jugoslovani, natisnemo na trikot še črko J, ki pomeni, da smo Jugoslovani. Poljaki imajo na trikotu P, Čehi H, Italijani I, Francozi F itd. Nemci nimajo oznake, kar pomeni, da so edino oni čiste rase.

Vsak blok ima svojega esesovca, ki je neomejen gospodar nad ljudmi, ki so mu zaupani. Kadar pride na blok takšen vodja, se vse mrzlično pripravlja. Čistimo omarice, pribor, ribamo sobe. Ponavadi zarine esesovec glavo najprej v omarice. Gorje, ako je mož slabo razpoložen. Žlice, porcije in noži, vse leti križem po sobi in po naših glavah.

V Dachau prihajajo iz Begunj novi transporti po dvajset ljudi. Med njimi je mnogo znanih tovarišev. Značilno je, da pri vstopu v taborišče večina jetnikov ne najde pravega načina, kako se vživeti v pekel, v morje ljudi, ki živijo tukaj. Zelo me zanimajo novice, ki jih prinašajo novodošli ljudje iz domovine. Med ostalimi sem najbolj vesel tiste, ki mi jih pove Magušar. Stane Cotman, Zajc in še neki tovariš so še istega dne, ko so nas odgnali v Dachau, pobegnili iz Begunj. Vesel sem, da se je vsaj fantom posrečil beg, če se že meni ni. Stari jetniki širijo po taborišču včasih neverjetne, a vendar mikavne novice. Pravijo, da bodo na spomlad poslali večino ljudi na kmečka dela, nekateri pravijo, da celo v gozdove, in to me veseli, ker bi od tam lažje pobegnili.

V sobo se je nateplo mnogo novincev, tako da je velika gneča. Na postelji spimo po dva skupaj. Povsod je gneča. Nabralo se je največ Poljakov, ki so precej predrzni, ker so v taborišču v večini.

Nasproti našega bloka je ruski blok. Skozi okno opazujem izmučene in oslabele ljudi. Med njimi so tudi še pravi otroci. Kaže, da so strastni kadilci. Po deset skupaj si delijo po bratovsko en sam čik. Skušam se z njimi sporazumeti, toda od tega me odvrnejo Poljaki, ki me naženejo od okna, češ da je prepovedano, pogovarjati se z Rusi. Ker se jim upiram, me polijejo z mrzlo vodo.

Opazujem ljudi okrog sebe in prihajam do zaključka, da so največji siromaki kadilci, ki trpijo poleg lakote še zaradi kajenja. Starejši možakar, pravi velikan, doma z Jamnika, je strasten kadilec. Smili se mi. Vidim, da je zrasel sredi gozda, da se ne more vživeti v množico ljudi, ki so tukaj zbrani z vseh vetrov sveta. Drugi pripovedujejo, da je služil na Jamniku za hlapca, garal je na Jelovici sredi gozdov, mnogo lesa je šlo prek njegovih rok. Morda je živel srečno, dokler se ni pričela vojna. Prišli so Nemci in ga odgnali z doma v sužnost. Odgnali in odtrgali so ga

od zelenih gozdov Jelovice. Človek kot je on, se ne more navaditi na novo okolje, počuti se do kraja nesrečen. Vidim ga, kako v kotu zavzeto vleče čik, tuda ne ve, morda ne zna biti dovolj previden, pa so ga Poljaki zatožili starešini. Udarci padajo, polivajo ga z vodo, toda človek ne zna bežati. Starešina ga vsega mokrega odvede pred barako, kjer mora na mrazu stati uro ali še dlje. To so vsakdanje prigode. Na dan dobimo po 300 gramov kruha, toda strastni kadilci menjajo kruh za cigarete. Tudi nesrečni Jamničan, čeprav rabi njegovo telo več hrane, menjava kruh za cigarete. Pri tem poslu so Rusi mojstri. Človeku ponudijo prek okna dve cigareti za dnevni obrok kruha. Ko velikan da prek okna kruh, Rusi pograbijo kruh in zbežijo, ne da bi dali zanj cigareti. Žalostni so ti prizori, zadnji kos kruha za cigarete!

Dnevi se leno vlečejo naprej v običajnih opravilih, ki so tako enolična. Zvečer včasih zatulijo sirene, ki oznanjajo nevarnost zračnega napada. Zvoki siren lepo zvenijo v mesečne svetle noči. Nešteti reflektorji razsvetljujejo nebo. Nestrpnost pričakujemo napad letal na München. Stari jetniki pravijo, da letala do sedaj še nikdar niso napadala Münchna.

V taborišču so se pojavile uši. Nedelja je. Pobrali so nam vse odeje iz spalnice in jih odpeljali v dezinfekcijo. Proti večeru nam starešina zapove, naj se slečemo do golega. Obleke zvežemo z vrvicami v sveženj. Nato oddamo tudi obleko. Popolnoma goli čakamo pri odprtih oknih, da se obleka očisti. Mraza je — 25°, zato drgetamo, stiskamo se drug k drugemu. Mraz je neusmiljen. Slovenci smo složni, stiskamo se v kotu. Toda drugi se prerivajo in kričijo. Starešina nas poliva z ledeno mrzlo vodo. Voda zmrzuje kar na ljudeh.

Ta noč je bila strašna in dolga. V drgetu teles se grejemo z lastno toploto. Če se nagnetemo na gomilo, je spodnjim toplo, zgornji pa zmrzujejo. Vendar je le prišlo jutro. Krvava zarja vzhaja na vzhodu, ko

pripeljejo voz z našimi oblekami. Odprli so spet vsa okna, plin, s katerim so dezinficirali obleko, nam sili v oči in pljuča. Vsa soba je polna dima, jokamo se, dušimo, vendar kaj naj storimo. Padam v nezavest. Popolnoma gol bežim z ostalimi ven. Veter pometa lagersko cesto, skačem in tekam po ulici, da se ogrejem in da si nabereš svežega zraka. Ob enajstih se mi šele posreči dobiti obleko. Posledice tega večera so hude. Ljudje so prehlajeni, dobivajo visoko temperaturo, nekateri že morajo v taboriščno ambulanto. Tudi sam čutim slabost, rahla vročica me trese, toda močna narava se še upira. Iz nosa mi venomer uhaja gost, zelen sluz. Tudi za hrano nimam več takega teka.

Smrt kosi po Dachauu. Tudi tovariš, ki je prišel z našim transportom v Dachau, mlad Ljubljčan, je že izdihnil v bolnišnici kot prva žrtev iz naše skupine. Velikan z Jamnika se še komaj drži na nogah. Njegovi ljudje pripovedujejo, da ga najbolj uničuje to, ker prodaja kruh za cigarete.

Zvečer, ko smo že v postelji, prihiti v sobo blockälteste — blokovni starešina, zoprni Nemec Nickel. V rokah drži tiskovino. Sobni starešina kliče zbor. Vstajamo prestrašeni, kaj bo. V strogi tišini nekaj bere. Vidim, toda ne razumem. Nemci, ki jih je precej med nami, se prijemajo za glave. Strašno so razburjeni.

Naš tolmač prevaja. V taborišču je izbruhnila epidemija tifusa. Bolezen je nalezljiva. Taborišče je od današnjega dne v strogi karanteni. Nihče ne sme oditi iz taborišča na delo, niti ne sme nihče v taborišče, dokler bo razsajala epidemija. Strogo je prepovedano piti vodo. Poudarja se stroga čistoča telesa. Vsak dan naj se opravi najstrožji pregled zaradi uši, ki prenašajo bolezen.

Kot mora je legla na nas strašna vest o epidemiji v taborišču. Bolezen mora v kratkem času in ob razmerah, ki vladajo tu, uničiti celo taborišče. Dozde-

va se mi, da je nad taboriščem raztegnila smrt svoja velika krila. Zamišljeni smo in molčimo. Marsikdo v kratkem ne bo več živ, smrt bo terjala svoje žrtve.

Zaradi tega se še bolj s skrbjo spominjam Joža, ki je že tako nekje v bolnišnici, zakaj, še sam ne vem. Tam je nevarnost okužbe še večja.

Naslednjega dne se je taboriščni red nekoliko spremenil. Zjutraj vstajamo ob 8. uri, jutranje štetje odpade, kontrola uši je strožja, po večerji dobimo črno kavo. Primerov obolenj je vsak dan več, iz revirja prihajajo vesti o množičnem umiranju. Vsak dan umre 50 ali več ljudi. Krematorij gori noč in dan. Gost, rjav dim se vali po taborišču. Dim smrdi po izgorelem mesu in maščobi. Telesa naših tovarišev pa izginjajo v krematoriju, pečejo se v koksu in za ljudmi ostaja le pepel.

Smrt je pričela segati neposredno med nas. Velikan z Jamnika nas je nenadoma zapustil. Umril je na revirju. Ni mogel prenašati suženjstva. Preveč je ljubil gozdove, po katerih se mu je baje tožilo še zadnje ure pred smrtjo. Žalostno je, toda ni mu dano, da bi se njegovo truplo spočilo v domači zemlji. Tudi nekaj drugih tovarišev, s katerimi smo skupaj prišli v Dachau, je že zapustilo ta svet. Premišljujem, bodrim samega sebe in vseeno upam, da bom zdržal.

Iz Begunj prihajajo še vedno novi ljudje z novicami, ki smo jih pričakovali. Nemci so spet začeli z masovnim streljanjem. Tudi moj dobri prijatelj Silvo, Ljubljčan, je bil ustreljen. Premišljujem, kaj je bolje, ali da sem odnesel kožo v Dachau ali da bi ostal v domovini in tam končal. V takem razmišljanju se jezim na vse, ki so mi preperečili, da nisem pobegnil iz Begunj.

V dolgočasju nam minevajo dnevi, v katerih se tako kot žarek sonca prileže novica, pa naj pride že od koderkoli. Ljudje, ki prihajajo v taborišče, pripovedujejo, da Nemci bežijo z vzhoda; padel je baje Harkov in nemška vojska je v razsulu. Z nekaterimi se celo sporečemo zaradi napovedi prehitrega konca našemu

trpljenju. So ljudje, ki verjamejo, da bomo za veliko noč že rešeni in doma.

Nekega dne nas odvedejo na slikanje v taboriščni fotoatelj. Tu nas slikajo z vseh strani, vzamejo nam tudi prstne odtise in to je spet vzrok za razna ugi-banja.

Po dolgem čakanju nam končno tudi dovolijo pisati svojim domačim. Dobimo tiskana pisma, na katerih je oznaka »Koncentracijsko taborišče Dachau«. Pisati smemo le v nemščini, a le toliko, da smo zdravi, da nam je dobro in da nam lahko pošljejo kake stvari za jesti. Sedaj se prične mrzlično štetje dni, kdaj bodo domači dobili pisma in kdaj lahko pričakujemo pakete.

Zvečer, kadar pri večerji delimo kruh na štiri dele, je mučno. Le redkokdaj se posreči kruh razrezati tako, da dobi vsak res čisto enak del. To delo opravlja Dobre iz Kovorja; kosi so enaki, toda tu je za še tako majhno rezino kruha zavist. »Vzemite,« pravi Dobre. Vsak gleda od strani in vsak zagradi svoj del. Njemu ostane tisto, kar smo pustili drugi. Tisti, ki reže, se mora vedno zadovoljiti s tistim, kar ostane. Ljudje povečini skušajo ohraniti košček kruha od večerje za zajtrk. Toda premaga jih lakota. Še v postelji, ko večina že spi, se prebudijo in pojedjo kruh, katerega imajo v mislih neprestano pred očmi.

Poskušam gospodariti sam s seboj. Vsak večer pustim košček kruha, pa čeprav majhnega, za zajtrk. Zjutraj, ko se spomnim, da imam še malo kruha, se nekako laže dvignem.

Poleg mene na postelji spi že starejši možakar, doma iz okolice Dražgoš. Po poklicu je čevljar in ima precej številno družino. V postelji se tesno stiskava drug k drugemu, ker naju zebe. Pravi, da mu pri meni prija, ker sem topel, njega pa precej rado zebe, ker je že star. Ko se tako ogrejeva, šepetaje pričneva pogovor.

Najini nazori so močno različni. On je bogaboječ mož, jaz pa pravo nasprotje, pa se kljub temu dobro

razumeva. Hudo se boji komunizma, ker mu je pač propaganda zmešala glavo.

Pripoveduje mi o svojem življenju. Oženil se je še mlad. Z ženo sta trdo delala. Vsako leto se jima je rodil otrok. Živeli so slabo. Dvakrat na dan so jedli nezabeljene žgance. Ob pomenku me prevzame hrepenenje po domačem kraju. Tudi možakar ima v takih trenutkih solzne oči in le jecljaje govori.

Ob dopoldnevih, ko nimamo dela, se ponavadi naslonim z glavo na stol in se potapljam v sanjarjenje. Misli mi uhajajo domov, na življenje, ki sem ga preživel. Grenko se spominjam našega odhoda z doma. Družina je razbita in razgnana po svetu. Misli mi uhajajo k materi, Veri in Mirku, za katere niti ne vem, kje so, kako mati prenaša zimo in tujino. Hudo mi je tudi za Joža. Zelo me skrbi, ali je sploh živ. Iz bolnišnice ne morem dobiti nobenih vesti, ker je zaradi karantene nemogoče priti tja.

Iz Maribora so pripeljali velik transport, kar čez sto ljudi. Med njimi je prava senzacija debeluhar, ki tehta prek 130 kilogramov. Ljudje ga z zanimanjem opazujejo, saj je to v Dachau nekaj posebnega. Stari jetniki mu obetajo kratko življenjsko dobo, ker taki ljudje niso predvideni za taborišča. Debeluhar pa se samo smeji in pravi, da bo vzdržal, če bodo le drugi tako. Možakar je doma iz Trbovelj, zaprt pa je zaradi so-delovanja s partizani.

Tako smo si vendarle končno na jasnem. Tisti, ki smo prišli z Gorenjske, smo bili napačno obveščeni. Dokazovali so nam, da je Štajerska nemška, da so Štajerci navdušeni za novi nemški red. Po pripovedovanju tovarišev iz Štajerske pa smo prišli do prepričanja, da je tudi Štajerska složna z drugimi deli naše domovine v boju proti fašizmu.

Meni se je zdravje poslabšalo. Mraz me trese, nimam več pravega teka. Naslanjam se na steno, postal sem apatičen do vsega dogajanja okrog sebe. Hrano jem samo še iz navade, kruha sploh ne morem več

jesti. Prvič se mi je zgodilo, da sem dal drugim svojo juho in krompir. V glavi se mi nekaj meša, vrtoglavičica ali kaj, sam ne vem. Jezik mi postaja prevelik za moja usta, komaj ga še obračam. Tudi govoriti skoraj ne morem več.

Tolažim se z dejstvom, da se bom čez noč spotil, potem pa bo spet dobro. V postelji me kuha vročina, znojim se, blodim, in dozdeva se mi, da prevračam cele gore in hiše. Včasih blodnja popusti in se zavem. Moj tovariš Demšar me tolaži. Prišlo je jutro in le z močno voljo sem lahko vstal. Ves dan se naslanjam po kotih, tepejo me in gonijo ven. Le s težavo jim pojasnim, da sem bolan. Jezik je zoran v velike brazde, kakor praha v jeseni. Iz ust in nosa se mi cedi zelen sluz.

Tovariši me gledajo. Nekateri že govore: »Saj bo tudi njega tako pobralo, kot je že mnoge druge.« Zvečer neznosno čakanje na apelu; naslanjam se na tovariše. Ko je štetje končano, me pisar odvede po dolgi cesti v kopalnico. Tukaj stoji že dolga vrsta podobnih ljudi. Ko pridem pri zdravniku na vrsto, mi izmerijo temperaturo. »Typhus — verdächtig,« pravi zdravnik. Tako sem poslan na revir, kamor sem se najbolj bal priti. Okopljem se še v topli vodi, nato pa me polijejo z mrzlo prho. Tresem se od mraza. Nato mi dajo kratek plašč in natikače. Tako sem prišel tudi jaz na kraj, kjer vsak dan umre mnogo ljudi.

Na posebnem bloku za tifusarje št. 13 me odvedejo v sobo št. 1. Pisar, starejši Čeh, me še dokaj prijazno sprejme. Vpiše me med svoje bolnike. Odkáže mi posteljo v drugem nadstropju. Pod mano že leži mlad Slovenec iz Šentpavla. Podava si roke — dva, ki se ne poznata, a si bosta morda pomagala. Fant je zelo slab in sam mi pravi, da le malo upa, da bi še kdaj okrevал.

Mrzlica se je ponoči še stopnjevala. Poslušam otožne glasove bolnikov. Soba je majhna, toda v njej je približno 40 postelj, ki so vse zasedene z bolniki. Vonj po znojnih telesih je neznosen. Noč prebijem še dokaj

ugodno. Zjutraj prihajajo v sobo sobni starešine sosednjih sob. Razumem le toliko, da prinašajo obvestila, da je v tej sobi umrlo šest, tam spet deset ljudi itd. Groza me obide. Smrt neusmiljeno kosi med jetniki, ne izbira med mladimi in starimi. V nekaj dneh, odkar sem v bolnišnici, so pomrli okoli mene vsi bolniki, ostala sva živa samo še tovariš pod menoj in jaz.

Zjutraj prinašajo strežniki hrano, čaj in kruh, toda jaz se ne dotaknem nobene stvari. Vse mi smrdi in zavidam tovarišu pod menoj, ki ima spet tek. Opoldne dobimo mlečno kašo, ki se je ne dotaknem, za večerjo pa je ponavadi neka mlečna brozga, ki nekaterim celo tekne. Svoj kruh dajem drugim.

Zelo sem oslabil. Ko se z roko potipam po trebuhu, moram priznati, da trebuh ne zasluži več imena, ki ga označuje. Iz ust in nosu se mi še vedno zliვა gnusen zelenkast sluz.

Ponoči se večkrat prebudim. Ko tako v motnem siju svetlobe, ki je modro obarvana, gledam okrog sebe in vidim ljudi, ki umirajo, se mi zdi, kakor da sem že nekje daleč stran od vsega človeškega dogajanja. Zadnji vzdihljaji, kriki na pomoč. Poljaki kličejo na pomoč Matko Čenstohovsko, Španci v svojem jeziku kličejo na pomoč Madono, nekateri škrtajo z zobmi in preklinjajo. V bledem siju svetilke tiho kot sence hitijo strežniki in v takih trenutkih res ne vem, če sem še živ.

Ko se zavem, si manem oči, začuden se razgledujem, kje sem. V takih trenutkih pokličem tovariša pod seboj, ki tudi bedi. Pogovarjava se o vsem mogočem, dokler se spet ne pogreznem v omotico. Kal bolezní neusmiljeno razjeda moje telo. Že štiri dni sem na revirju, pa nisem še prav ničesar zaužil. Tudi na potrebo nisem šel. Ležim kot klada in čakam na konec. Tudi sline v ustih se ne cedijo več, saj se nimajo od kje. Izčrpan sem do kraja. Peti dan sem že brezbrizen za vse, kar se dogaja okrog mene. Ležim in čakam in skoraj sem zadovoljen z mislijo, da se mi bliža konec.

Na tablici, kjer mi merijo vročino, gledam velike, visoke krivulje, ki se vzpenjajo zvečer kar do 40 stopinj. Pred očmi mi stalno bdi temno rdeča zavesa, znak visoke temperature.

Misli mi le počasi delujejo, vendar se zavedam in skušam sam sebi napraviti nekak testament. V mislih preidem svojo mladost. Spominjam se važnejših dogodkov iz svojega življenja. Bil sem živahen, morda kar malo preveč nagajiv dečko. Materi in očetu sem včasih delal skrbi. Nisem hotel študirati, kar je bila njuna želja: trdil sem, da sta mi ljubša polje in prostost. Dalje se spominjam dni, ki sem jih prebil v šoli na Grmu. Tudi tam sem bil uporen in si nisem pustil ukazovati tako, kot so hoteli. Nato je prišla vojna, očetova smrt, delo doma, prvi partizani, nevarna pota, razočaranja in novi podvigi. Nesrečni izgon z doma, prihod v Dachau.

In končno se zavem še sedanjosti. Smrt kosi okoli mene in kmalu bom njena žrtev tudi jaz. In mati in sestra in brata, kaj bodo oni? Ali bodo preživel? No, kaj če umrem? Seveda, ljudje bodo rekli, škoda ga je bilo, mati in drugi bodo morda jokali, toda vse na svetu bo teklo zaradi tega svojo odmerjeno pot naprej. V taborišču se zaradi tega ne bo nič niti za las spremenilo.

Ta dan sem si želel smrti. Z njo sem se popolnoma sprijaznil. Vtem sem se spomnil tudi besed, ki mi jih je rekel pred odhodom v Begunje Beović: »Če bomo padli, bo v zgodovini slovenskega naroda zapisano ime več.«

Pripravljen sem na smrt. Svoboda, katero si tako želim, bo prišla, toda mene ne bo več. Spomnim se trenutka v Kranju, ko smo se poslavljali z mamo in Mirkom. Če ostaneva z Jožem v taborišču smrti, je še vedno Mirko, ki bo ohranil naš rod.

V duhu vidim samega sebe, kako umrem, kako me odpeljejo v krematorij, kako me polagajo v peč in kako se dvigam skozi dim v nov, resnično svoboden

svet. Kar prijetne so mi takšne misli. Toda kaj je to; tako strašno sem žejen. Rad bi pil vodo. Ampak katero vodo! Želim si vedro vode iz studenca Mlinarjevega Petra. Ne vem, zakaj ravno to vodo, toda ko bi jo mogel piti, bi bil pripravljen umreti.

Blodnja postaja medlejša. Opoldne prvič po petih dnevih pojem nekaj mlečne kaše. V želodcu čutim strašno bolečino. Po obedu v blodnji zaspim in sanjam, da pijem vodo prav iz Mlinarjevega studenca.

Iz spanja me prebudi tovariš, ki dela v sosednji sobi kot zdravnikov pomočnik. Vprašuje me, kako je z mojim zdravjem. Odgovarjam mu, da grem h koncu. Vprašujem ga tudi, če je že jutro. Zunaj sije sonce, mi pravi tovariš in me bodri, da je že dosti ljudi, ki so bili videti slabši, ostalo pri življenju. Nato odide. Vame pa se je vrnila volja do življenja. Ničesar si ne želim bolj, kot da ozdravim.

Na barake sije sonce, jaz pa nekako brundam neko pesmico o tem, kako bom čimprej ozdravel in kako bom poskušal doseči domovino. Od tega dne postajam spet stari Franc. Volja do življenja se mi je popolnoma vrnila. Tudi jaz sem pričel, čeprav le s težavo, več jesti. Vročina se mi še vedno vrača, toda zjutraj je ponavadi že kar normalna. Po želodcu in črevesju pa me zvijajo krči, da se valjam po postelji.

Tudi na stranišče že moram, toda seč je krvav. Jest, samo jesti in obdržati se pri življenju, to je sedaj moj glavni namen. Vsak dan potrebujem več hrane, toda minilo je že osem dni, odkar nisem opravil velike potrebe. Večerja je mimo, jaz pa čutim strašne bolečine v trebuhu. Trebuh je napet in trd. Strežnika prosim, naj mi napravi klistir, da bi pregnal blato. Odgovori mi, da šele naslednji dan. Bolečine so strašne in sam ne vem, kako bom zdržal. V sobo na srečo pride moj prijatelj iz sosednje sobe. Poprosim ga, naj mi nekako pomaga. Odide. Ravno malo zadremam, ko se vrne. Reče mi, naj grem z njim. Sklonim se prek stola. »Tako, sedaj pa ti odvezam nedolžnost,« pravi

med smehom. »Kar daj, samo pomagaj,« mu odgovarjam.

V črevo mi nalijejo milnico. Vrnem se v svojo sobo in po kratkem času že moram na stranišče. Tako sem od tega dne dalje pričel okrevati. Zdravje se mi hitro vrača. Jem vse z veliko slastjo. Poleg mene umirajo ljudje, v zadnjih vzdihljajih so, toda ne smem tega gledati, moram jesti in živeti! Naša srca so nekako okamnela, postali smo topi za vsa čustva, ki človeka ob svojem bližnjem zmehčajo. Borimo se za življenje, močnejši ostajajo, slabši odhajajo, tako je geslo. Takšen je zakon, ne vem ali v življenju ali samo v taborišču.

V sobi kosi smrt. Na postelje, ki so še tople od umrlega, prinesejo že druge bolnike. V sobo prinesejo mladega fanta, Slovenca, doma iz Hrastnika. Ima visoko temperaturo. Leži poleg mene in ima tudi grižo, ki je tukaj zelo nevarna. Jaz in tovariš pod menoj ga opominjava, naj bo previden, naj nikar ne pije čaja in kave. Toda on je lahkomišeln in le slabo posluša nasvete zdravnika. Pogovarjamo se. Pripoveduje, da ima doma mater, da je edini sin. Še lansko jesen je pasel krave in z otroki so pekli krompir in kostanj. Spomini na mlada leta so lepi.

Vsak dan prinašajo v sobo pakete in pisma, ki jih nestrpnost pričakujemo. Vsi štejemo dneve, odkar smo pisali domov in ugibamo, kdaj lahko pričakujemo odgovor. Osemnajsti dan po tem, ko sem pisal, dobim odgovor iz Lipnice.

Pisma sem zelo vesel, še bolj pa vesti, da pismu sledi paket, ki mi bo vrnil moči, izgubljene v času bolezni.

Stvari se mi na splošno obračajo na bolje. Dobil sem vest, da je Joža zdrav in živ na bloku 15. Zelo sem vesel vesti od Joža. Takoj mu odpišem, da sem tudi jaz že skoraj zdrav in da pričakujem paket.

Prišel je dan, ko sem dobil prvi paket v Dachau. Vesel sem ga, čeprav so mi zdravniki pobrali vse,

razen sladkorja in nekaj strokov česna. Vse ostalo: prepečenec, mast in drugo so mi vzeli. Jezim se, toda na koncu spoznam, da je to pravilno. Nekateri že starejši jetniki — Čehi — protestirajo zaradi odvzema paketov. Vrnejo jim vse dobrote. Najedo se do sitega, naslednji dan pa v hudih bolečinah umirajo. Čreva, ki so bila načeta od tifusa, niso prenesla hrane, zato so popokala, in človek mora v strašnih mukah brez pomoči umreti.

Joža mi iz 15. bloka prvokrat piše. Prosi me, da mu odpustim njegovo slabost, ker se v Begunjah ni mogel odločiti za skupen beg. Sporoča, da je zdrav in da je vse še dokaj v redu. Tako lepo piše, da niti ne mislim več na tisto, zaradi česar sem se jezil nanj.

Poleg mene je spet prazna postelja. Umrli je Nemeč, že star lageraš. Pogovarjala sva se, ker je znal nekoliko srbsko. Pipovedoval mi je, da bi rad dočakal zlom fašizma. Zaprt je bil že šest let. Umrli je in na njegovo še toplo posteljo je prišel mlad Poljak.

Intelligentni Poljak mi je všeč. Mnogo se pogovarjava. Le slabo in težko razumem njegovo govorjenje, v enem pa se le razumeva, namreč v tem, da oba enako sovraživa Nemce. Mladenič mi pripoveduje, da je zaprt že dve leti in da je v tem času doživel že strašne poboje. Videl je mnoge stvari, ki se jih ne da opisati.

Ta mladenič mi da tudi razna navodila, kako naj se v taborišču obnašam. Pazljivo ga poslušam, ker je treba marsikaj vedeti, če hočeš s pametjo premagovati taboriščni način življenja.

Paketi sedaj prihajajo že bolj pogosto. Tudi tovariš, ki leži pod menoj, ga je dobil. Mati ga mu je gotovo pripravila z željo, da bi mu čimveč koristil. Toda fant jè preveč in drugi dan se že pokažejo posledice. Vročina, ki je že bolj mirovala, se je dvignila. Fant je dobil grižo. Postal je spet apatičen do vsega okrog sebe. Niti za hrano mu ni bilo več dosti. Tako imam sedaj poleg sebe dva rojaka, ki sta mi v opomin, kako

naj se sam ravnam, da se rešim. Mladi Hrastničan je ponoči umrl. Prej pa je še trpel hude bolečine. Na srečo je bil nezavesten, tako da ni mogel slišati, ko so ga preklinjali strežniki, ker jim je kar naprej ponesnažil rjuhe. Tudi tovariš pod menoj je zelo slab. Komaj še govori. Blede se mu, in spominjam se, kako mi je pred dvema dnevnoma govoril, da že čuti na sebi vse dele telesa, kar je znak zdravja.

Mladi Španec, ki je še pred nekaj dnevi stregel meni, je legel. Tifus, ki ga je že prebolel, se mu je povrnil. Za njega, pravijo zdravniki, ni več pomoči. Od bolnikov tifusarjev je prejemal kruh, ki so ga oni že imeli v rokah, in se ponovno okužil. Leži v hudi vročici in kliče Madono. Vse to me muči, da s seboj gospodarim kar najstrožje, čeprav čutim lakoto. Jedel bi rad več, vendar nočem jesti kruha, ki mi ga ponujajo tifusniki.

Nasproti našega bloka je blok št. 15. Tukaj je dosti tovarišev, Slovencev. Nekajkrat zvečer se spravijo skupaj pevci. Tedaj se oglasi v mrzlo noč pesem Triglav moj dom. Mehko odmeva domača pesem v večerni mrak. Pesem Dekle, kdo bo tebe ljubil odmeva otožno, skoraj obžalujoče. Zdravniki in drugo osebje zbirajo cigarete in jih mečejo pevcem na drugo stran dvorišča.

Ležim v postelji. Dvigam se, toda slab sem. Spet padam nazaj na posteljo. Valjam se po njej. Sem utrujen in sam sebi se zdim kot ptič, ki so mu postrigli peruti.

Paketi prihajajo že kar redno. Tudi jaz ga dobim iz Lipnice. Domača hrana, ki mi jo sedaj že dovolijo, mi tekne. Zdi se mi, da je domače vse boljše. Poleg mene leži Španec, ki je prišel na mesto umrlega Poljaka. Je dober tovariš, toda ko vzame iz mojega kozarca žlico marmelade, mu dam kar cel kozarec, ker se hudo bojim ponovne okužbe. Tudi od drugih ljudi, ki so bolni, vzamem kruh, ki mi ga dajejo — sami ga ne morejo jesti — le na ta način, da mi ga strežnik

položi na papir, ko se ga še ni dotaknil bolnik. Tako počasi okrevam.

Nekega dne odnesejo tovariša, ki je bil ves čas moje boleznin pod menoj. Docela je že oslabil. Odnesejo ga na blok 7, kjer ležijo le tisti, za katere pravijo, da ni več rešitve. Žalosten sem, ko vidim, da ostajam sam v sobi, v kateri sem bil priča že tolikim smrtim. Tovariš me trudno pozdravi. Želim mu zdravja. Odmahne mi z roko: »Za mene ga ne bo več.«

Odslej imam za družbo starejšega Španca, ki mi v mešani španščini in nemščini pripoveduje, da je bil vojak v republikanski vojski. Bežal je iz Španije v Francijo. Tam so ga ujeli Nemci in ga vtaknili v koncentracijsko taborišče. Strašno sovraži generala Franca, za katerega pravi, da je kriv nesreče španskega naroda.

Španec, ki je pred dnevi dobil ponovno tifus, je hudo bolan. Strežniki se na vse načine prizadevajo, kako bi ga rešili. Fant leži nekaj časa na hrbtu, nekaj časa se valja po trebuhu. Muči ga griza. Menjavajo mu posteljnino, toda vedno znova se ponesnaži. Od njega prihaja smrad, tako da je že nam neznosno. Oči ima široko odprte. V nekaj dnevih se je docela izsušil. Z dolgimi tankimi prsti grebe po odeji, noč in dan grči neke čudne glasove, ki nas strašno vznemirjajo.

V tem prostoru, nasičenem s smrtjo, mi je postalo neznosno. Dan in noč poslušam umirajoče ljudi. Zvečer ponese mladega Španca na stranišče. Tam leži, in spet se sliši vso noč grčanje in jokanje. Noč za nočjo preživlja tako, čakajoč odrešiteljico — smrt.

Po treh tednih moje boleznin na bloku tifusarjev sem končno določen, da zapustim ta blok in da se preselim v blok 9, ki je določen za ljudi, ki že okrevajo.

Na bloku 9 ležim v prvi sobi. Star Čeh, pisar, mi določil posteljo v drugem nadstropju. Pod menoj leži Slovenec, ki ima odrezano desno roko. Soba je tu mnogo bolj prijazna kakor so drugod. Ljudje so videti zdravi, niso tako prestradani in slabi kakor na drugih

blokih. Slovenec na nasprotni strani me pokliče, ko sliši moje govorjenje. Doma je iz Domžal. Pogovarjava se in na koncu ugotoviva, da je v tej sobi ležal brat Joža, ko je bil bolan. Človek, s katerim se zgovarjam, je v Dachauu že leto dni. Dela v konzervni tovarni, ki je v samem mestu Dachau. Pripoveduje mi o delu v tovarni, kjer delajo sami mesarji. V tovarni, kjer dela on, imajo dovolj jesti. To je edina komanda v Dachauu, ki ne strada.

Pove mi, da je jetnik, ki leži pod menoj, duhovnik. Menda je dravograjski prošt Munda. Nagovarja me, naj ga malo potipam, kakšno mišljenje ima o stvareh, ki se danes dogajajo.

Mož, ki leži pod menoj, me prijazno sprejme, ko se mu predstavim, da sem Slovenec. Je velik, plemenitega obraza in ponašanja. Vprašuje me po novicah v domovini. Pripovedujem mu, kaj se dogaja v Sloveniji in nalašč postavam stvari tako, kakor da so situaciji v marsikaterem primeru krivi domači spori, ki so nastajali zaradi političnih nasprotij in za katere je tudi mnogo kriva duhovščina. Od začetka ne omeni, da je duhovnik. Marsikaj mi prizna, kar jaz razlagam. Nazadnje me vpraša, če vem, kaj je po poklicu. Naredim se nevednega, in sam mi pove, da je dravograjski prošt.

Priznava mi, da so mnogočemu krive domače razprtije in sovražstvo, ki so ga med ljudmi sejali prav duhovniki. Tudi on je mišljenja, da nas edino Rusija lahko reši pogina.

Prošt me sprašuje, kakšne nazore imam o cerkvi. Odkrito mu povem, da le malo verujem, kar se uči in govori. Dalje mi pripoveduje o svojem delu na cerkvenem in političnem področju. Bil je idealist, pravi, in ne politik. Nemci so ga že leta 1941 odvedli v Celovec v zapore, od tam pa kmalu v taborišče Schlossenburg. Delal je v kamnolomu, v kazenski koloni. Pripoveduje mi strašna doživetja. Le malokdo je preživel dalj časa v tem taborišču. Ko

je prišel v taborišče, je tehtal 98 kilogramov. Po dveh mesecih življenja in dela v taborišču pa mu je teža padla na 46 kilogramov. Ne morem verjeti, da lahko človek v nekaj mesecih izgubi skoraj polovico svoje teže.

Iz Schlossenburga so ga na smrt oslabelega privedli z bolniškim transportom v Dachau. Tu si je zastrupil roko. Odrezali so mu srednji prst pri zapestju, toda vnetje je šlo naprej, zato so mu še dvakrat rezali roko. Preživel je tri operacije brez vsake narkoze. Sedaj je že nekaj mesecev v revirju. Roko ima še vedno obvezano. Slab je še, toda vseeno se je popravil in upa, da bo dočakal svobodo.

Postaneva si dobra in odkrita prijatelja. Strežem mu pri jedi, postiljam posteljo, ker sam ne more, pomagam mu na vse načine. Ponavadi sedim pri njem na postelji ogrnjen z deko. Čez dan sonce že prijetno greje skozi okno. Pogovarjava se o domu in pove mi marsikaj zanimivega. Omeni mi, da je naslednji dan pust. Pogovor nanese na stare običaje v domovini, kot so pustne šeme, krofi in podobno, zvečer ko se mladi na zbere ob ognju in uganja vesele burke.

Na predvečer pusta rahlo zaspim. Zbudi me tuljenje siren, ki naznanjajo velik alarm — prihod zavezniških letal. Nestrpno čakamo in prisluškujemo. Iz daljave se sliši prvi glas motorjev, ki se naglo približujejo. Žarometi razsvetlujejo nebo, prve rakete parajo noč. Pričel se je zračni napad na München.

Nebo žari v soju nešteti žarometov in počasi padajočih raket. Letala so dosegla predmestje, topovi grmijo kot v peklu, nebo se iskri od izstrelkov protiletalske obrambe, letala pa prihajajo v skupinah in napadajo.

Nebo je svetlo kot podnevi. Ozračje drhti od eksplozij granat in piskajočih bomb. Zračni pritisk zaziblje tudi našo barako. Omarice se prevračajo, z miz in omaric padajo lončki, odpiramo okna, šipe se razletavajo, s treskom se odpirajo vrata, iz postelj lezemo na

tla. Veter piha po sobi in pisk padajočih bomb strašno odmeva v svetlo noč. Ne menimo se dosti za nevarnost, več nam je za krasen pogled na München. Žareče nebo, pogled na vijoče se rakete, ki padajo na zemljo, brne- nje motorjev, padanje letal, ki so zadeta... Vse to je nepozaben dogodek, ki prinaša smrt in razdejanje našemu skupnemu sovražniku. Napad na München je trajal pozno v noč. Val za valom prihajajo letala z zahoda, mečejo svoj tovor na mesto, nato pa se spet vračajo nazaj.

Šele pozno ponoči nastane tišina, nebo nad Münchnom žari. Želim si, da bi bil ptica, da bi poletel tja, da bi videl, kakšen je München.

Dnevi v bolnišnici mi hitro minevajo med družbo, ki mi ugaja. Z Mundom sva si zelo dobra. Piše mi že drugo pismo domov. Bolezni ne omenjam, ker je prepovedano. Paketi prihajajo bolj pogosto, sicer pa sem tega tudi potreben, ker je hrana v revirju zelo slaba. S tovariši si delimo med seboj vse, tako dobro kot zlo.

Prišel je dan, ko se tudi jaz ločim od revirja in tovarišev. Slovo je kratko, ker smo se pač že navadili, da se spoznamo in spet ločimo. V lahki letni obleki in coklah se spet znajdem na dvorišču. Veter pometa cesto, prah se dviga visoko, meni pa je zelo neprijetno, skoraj se malo opotekam, ko hodim. Slab sem še od ležanja in razočaran. Mislil sem, da se bova po dolgih mesecih dobila z Jožem, toda karantena še vedno vlada in bloki so med seboj strogo ločeni. Odženejo me v blok št. 30, ki stoji prav na koncu taborišča. Za blokom je vrt in zajčje mesto; starešina, ki nas sprejme v tem bloku, je mnogo prijaznejši od drugih, ki sem jih imel priložnost spoznati.

Spet moram opraviti vse formalnosti, kot vpis v sobni register, kontrolo uši in podobno. Razgledujem se po sobi. Iščem novih poznanstev in novih tovarišev. Neprijetno mi je v takem morju ljudi. Soba je nabasana. Tukaj so novinci, ki so prišli v taborišče v času,

ko je razsajala epidemija. Komanda v sobi je poljska, kar pride do izraza na vsakem koraku.

Tudi Slovenci so tu. Predvsem so Štajerci, ki me nekako nezaupljivo ogledujejo. Nekaj je tudi ljudi iz boljše družbe, kakor se sami ponašajo. Imajo precej občutljive nosove. Jaz že iz potrebe jem mnogo česna, toda njim je to odveč. Mislim si, da bodo občutili še drugačne vonje, kot je moj. Tistih, ki niso za moj okus, se izogibam. Raje si poiščem preprosto družbo in ljudi svojega kova. Le težko se navajam v novo življenje, ki teče po starih tirih, od jutranjega štetja, pohajkovanja po dvorišču, kontrole uši, do neskončnega čakanja na kosilo, lačnih oči, rezanja kruha, pripravljanja margarine ob četrtkih. Vse je mučno tudi zato, ker imajo komando v sobi sami poljski duhovniki, ki pa nas Jugoslovane le težko gledajo, ker pravijo, da smo okuženi od komunizma.

Noči so tukaj strašno dolge. Človek si želi spanja, toda ko ležeš v tretje nadstropje, moraš imeti res dober želodec, da vzdržiš. Ker ležijo v sobi na vsaki postelji najmanj trije ljudje, postelje pa so v tri ali celo v štiri nadstropja, je smrad strašen. Ponoči vstajam in odhajam na zrak, ker se drugače ne more živeti. V sobi spi čez 300 ljudi. Starejši so povečini spodaj, mi mlajši pa smo pod stropom. Vsa okna so odprta na stežaj, prav tako tudi vrata. Toda kljub temu se ne da dovolj zračiti. Ljudje spijo nemirno. Vsak čas se slišijo samogovori. Nekateri smrčijo. Takim pomagajo s cmokanjem z usti. Ponavadi na ta način prenehajo vleči dreto. Če pa še to ne pomaga, jih polijejo z mrzlo vodo.

Slab zrak in prehlad, ki se me je prijel, me delata bolnega. Počutim se zelo slabo. Pred očmi mi spet žari rdeča zavesa, tako kot med boleznijo. Bojim se, da se ne bi ponovil tifus. Sam sebe skušam bodriti, toda rdeča zavesa postaja vse hujša. Opoldne kliče pisar jetnike, ki imajo na komandi pakete. Tudi mene pokliče. Dobil sem lep paket suhega prepečenca. Na

papirju ni nobenega naslova, kdo mi ga pošilja, toda prepričan sem, da mi to pošiljajo Matijevčevi. Močno sem vesel, da imamo v domovini ljudi, ki nas še niso pozabili. Sam ne morem verjeti, da je takšen odmev od doma tako močan. Bolezen, ki se mi je vračala, je ob zavesti, da imamo v domovini dobre ljudi, kar pobegnila. Počutim se spet zdrav in močan. Joža pošljem nekaj od paketa, ker mi je znano, da ima Joža smolo. Od doma ni dobil še ničesar.

Na vrtovih okoli barake so že pričeli s prvim pomladanskim delom. Karantene je konec, boj s tifusom je zahteval mnogo žrtev, toda epidemija, pravijo, že pojenjuje. Komande že odhajajo na delo. Opazujem dolge kolone ljudi v zebastih oblačilih, kako jih ženo esesovci. Ljudje korakajo mirno v vrstah. Kadar srečajo esesovca, komandira kapo: »Mützen ab!«, nato »Mützen auf!« To se ponavlja ob vsakem srečanju z vojakom, ki nosi esesovsko uniformo.

Za družbo sem sedaj dobil mladega Aljančiča iz Kovorja, s katerim se pozna že iz Begunj. Vesela sva, ko se najdeva. Fant je bil tudi na revirju. Ima hudo revmo. Bil je tak revež, da sploh ni mogel več hoditi. Sedaj je na okrevanju. Slab je in še vedno ga muči noga. Nekoliko mu pomagam z masiranjem, da je malo bolje. Fant je zelo vesel, če se vsaj kak dan dobro počuti.

Popoldne ponavadi sediva na klopi pred barako. Sonce ima že precejšnjo moč. Greje naju v prsa. Pogovarjava se, kako je sedaj v domovini. Kmalu bodo ozelenele trate, gozdovi bodo oživel. Opazujeva kosa, kako na vrtu pobira suho travo in jo nosi nekam v gozd h krematoriju, da si splete gnezdo. Govoriva, toda kmalu utihneva: zamisliva se. Aljančič mi toži, kako ga boli noga. Nato pa pravi: »Glej, celo ptiči imajo pravico, da si sami pleto gnezdo, da svobodno letajo, mi pa smo pod puškami, čeprav smo ljudje.«

Ker je karantena prenehala, so pričeli odbirati tudi v našem bloku ljudi za delo. Transporti odhajajo na

vse strani. Največ jih gre v Auzburg in v Allach V teh taboriščih je menda še slabše kot pa v Dachauu, ki je matično taborišče. Zvedel sem, da je tudi Joža odšel v taborišče Allach pri Münchnu.

Nekega popoldneva nas odpeljejo na veliki appellplatz. Tukaj nas odbirajo po poklicih. Največ se zanimajo za mehanike, kovače, mizarje itd. Večina se javimo kot navadni kmetje, ker menimo, da je to še najbolj varno.

Raportführer SS nam napravi kratek govor, v katerem nas pouči, kako se moramo obnašati na delu in sploh v taborišču. Tolmatčijo nam v francoščini, ruščini, poljščini in srbohrvaščini.

V glavnem priporoča brezpogojno pokorščino, disciplino in pridnost. Pokaže nam na streho kuhinje in na napis, ki se v velikih črkah blešči na strehi. Glasi se nekako takole: Koncentracijsko taborišče Dachau. Vzgajaj se v pridnosti, poslušnosti in pokorščini do nadrejenih. To je edina pot, ki vodi k svobodi v domovino.

Dalje nam razlagajo, kakšne zapreke so na poti tistim, ki bi poskušali pobegniti iz taborišča. To so vojska, SS, SA, SD, policija in še mnoge druge. Vsakega, ki bi poskušal pobegniti, čaka smrt na vislicah.

Med klopotanjem lesenih čevljev se vračamo nazaj na svoj blok. Med potjo ogledujemo množice jetnikov, ki se sončijo po blokih in radovedno spremljajo z očmi nas sprevod.

V nedeljo popoldne mi prinese mlad Poljak paketič, ki mi ga pošilja Joža pred odhodom iz taborišča. V njem dobim pismo s sporočilom, da je dobil pred dnevi paket od tete iz Rakovice. Pravi, da se ima drugače dobro, ne ve pa še zagotovo, v katero taborišče gre.

Iz domovine prihajajo kar naprej novi transporti. Novinci pripovedujejo o ustrelitvah, ki so spet na dnevnem redu v Begunjah, o partizanih, ki so spet

oživali po gozdovih, in o pomladi, ki je v domovini že tako lepa. Pri nas že cveto prve marelice, po bregovih že cveto vijolice in kos že poje zaljubljeno pesem samici.

Skrbno opazujem nasproti barake postavljeno žično ograjo, po kateri teče tok visoke napetosti. Žica je napeljana na visokih betonskih stebrih. Na vsakem je velika svetilka, ki osvetljuje taborišče ponoči. Pred to žično ograjo je vodni kanal, za žično ograjo pa je še visoka betonirana ograja, ki je ne bi mogel preskočiti. Na razdalji približno 50 metrov pa so postavljene visoke stražarnice, stolpi, v katerih je noč in dan straža. Iz stolpov zijajo na obe strani žrela mitraljezov, pripravljena vsak čas bruhati smrt na tistega, ki bi se drznil pobegniti. Kljub zaprekam se zgodi, da jetniki skušajo zbežati, toda to se konča s smrtjo. Ponoči se primeri, da človek, ki je obupal nad življenjem, pride do žice, v kateri je elektrika in obvisi na njej; slišati je streljanje in šele zjutraj najdejo nesrečneža skoraj zoglenelega in preluknjane od krogel. Takšni prizori so precej pogosti.

Starešina sobe, že star jetnik — Nемеc, nam pripoveduje doživljanje iz časov, ko so taborišče šele postavljali. Taborišče so postavili na močvirju, kmalu po prihodu Hitlerja na oblast. Sem so privedli komuniste, ki so jih polovili največ v Münchnu. Ko so postavljali barake, so delali v vodi do pasu. Mnogo ljudi je tu našlo smrt, toda vedno znova so prihajali novi jetniki. Živi so zamenjali mrtve. Po okupaciji Poljske so prišli v taborišče prvi tujci. Od takrat se je za Nemce položaj zboljšal. Nemci so postali kapoži, ki so priganjali k delu druge ljudi. Ko ga vprašamo, če se je komu posrečil beg iz taborišča, nam pove tole zgodbo: »Pred leti se je dvema ujetnikoma posrečilo zbežati. Vse taborišče je stalo v mrazu šestintrideset ur na appellplatzu. Niso smeli sestiti opravljati velike ali male potrebe. Dobili niso niti jesti niti piti. Ko so pobegle ujeli, so šele dovolili

V krematoriju ni nikoli zmanjkalo dela

ostalim vrniti se na bloke. Mnogi so takrat umrli od mraza. Še zdaj je navada, da celotno taborišče stoji na appellplatzu, dokler ne najdejo človeka, ki manjka, ali dokler ne ugotovijo, kje je.»

Ljudje so povečini že zaposleni. Nekateri delajo v pletilnici jermenov, drugi delajo na plantaži, nekateri pa so odšli s transportom. Tudi jaz si želim kam ven na kmete, kjer bi se ponudila priložnost za beg. Sedaj sem sam. Jože ni več poleg mene, tako da me nobena stvar ne zadržuje več. Vendar me položaj sili, da se tudi sam spravim k delu. Opoldne pride namreč pisar iz delovnega urada. Potrebuje delavce za transport v Al-lach. Tudi mene že drži. Nekako se le ubranim, da sem še bolan. Dobrodušni Čeh me pusti pri miru. Toda sedaj sem dobil pouk.

Dne 16. aprila 1943 grem prvič na delo v pletilnico jermenov. Tu pletemo nekakšna jermena za padala. Delo ni težko niti zamotano. Po cele dneve posedamo po stolih na toplem ter pletemo in pletemo. Dopoldne dobimo prvikrat malico. Kapo je že starejši Nemec, ki mnogo kriči, toda midva se kar dobro razumeva.

Zdaj smo Jugoslovani ali Balkanci, kakor nam pravijo, dobili svoj blok, blok št. 24. Vsi smo veseli te novice, ker bi se radi otresli drugih, ki bi nam radi ukazovali.

Nasproti bloku št. 24 je blok duhovščine, ki je tu zbrana iz vseh krajev Evrope. Največ je Poljakov, Čehov, Nemcev, Francozov, pa tudi nekaj Jugoslovanov je med njimi. Blok je določen samo za duhovščino, tako da so božji pastirji ločeni od ostale družbe. Imajo tudi svojo kapelico, v kateri imajo možnost opravljati verske obrede.

Okna tega bloka so založena s paketi, ki jih imajo naložena lepo ob stenah. Pri teh ljudeh je v večini zamrla tista najlepša čednost, ki velevala, da je treba lačne nasititi, gole obleči itd. Posebno poglavje so Poljaki, ki so zelo požrešni, tako da niti svojim rojakom niso voljni pomagati.

Na veliko soboto se selimo vsi Jugoslovani v naš novi balkanski blok. Ko se poslavljamo od bloka 30, zunaj po malem prši dež. Na nasprotni strani pojejo katoliški duhovniki alelujo in vstajenje. Vse me močno spominja na praznovanje doma.

Na 24. bloku nas tovariši lepo sprejmejo. Takoj se počutim domačega. Nastanil sem se v sobi št. 3. Sobni starešina je starejši Nemec, ki se mi takoj prikupi, ker je prijazen. Čez praznike posedamo okrog barake na soncu in obujamo spomine na domovino.

Šele tukaj doživljam taborišče v pravem smislu. Vsako jutro in zvečer korakamo na appellplatz. Sirena oznanja zbor. Pred barako se postavljamo v vrsto po deset in deset. Zapoveduje nam Nemec srednjih let. Korakamo po široki taboriščni ulici, vmes pa kriči starešina: »Links und links und rechts!«. Na appellplatzu, ki se razprostira med kuhinjo in barakami, se razvrsti vsak blok posebej. Esesovec preštevava ljudi. Sledi spet komanda mirno, snemamo kape in tako naprej. Ko se vse številke ujemajo, nas po dolgem čakanju pustijo, da spet v strogem redu odkorakamo nazaj na bloke. To se ponavlja iz dneva v dan. Zjutraj po apelu se oglasi povelje: »Arbeitskommando formieren!« Ljudje se razletijo na vse strani. Vsak išče svojo komando, s katero mora na delo.

Sedaj, ko sem v prostem bloku, imam priložnost ogledati si taborišče. Barake stojijo v dveh vrstah. Na vsaki strani ulice stoji po petnajst barak, ki so povsem enake. Taborišče ima obliko pravokotnika. Zunaj taborišča se vidijo strehe velikih zgradb, ki morajo biti po vsej priliki kasarne ali pa skladišča. Na zahodni strani taborišča je krematorij, iz katerega se še vedno vali gost rjav dim.

Po ulicah srečujem ljudi, ki so še slabotnejši kakor jaz. Največ je Rusov in Poljakov. Izmozgani in sključeni v dve gubi se premikajo v lesenih coklah po taborišču, brskajo po smeteh za hrano ali cigaretami. Ker sem se že nekoliko privadil ruskega jezika, jih

ogovarjam in se skušam z njimi sporazumeti. Pripovedujejo mi, da so Rusi, da zelo sovražijo Nemce, pa tudi Poljaki jim niso ravno pri srcu. Smilijo se mi. Vabim jih na blok in jim dajem kruha iz paketa, toda prihaja jih vedno več, tako da vidim, da ne morem nasititi sebe in še druge.

V pletilnici je delo lahko, toda SS rabi močne ljudi za druga dela. Zato prihajajo in izbirajo na pogled dobre delavce za transport. Izmikam se na vse načine, toda vidim, da mi tu ni obstanka. Skrivam se v stranišču ali pa se izgovarjam, da imam grižo.

Tovariše na bloku prosim, naj mi omogočijo najti delo kje drugje. Svetujejo mi, naj se vrinem v komando, ki dela na vrtnariji. S Šifrerjem iz Žabnice, ki je že star jetnik, se domeniva, da me priporočijo njihovemu kapu. Tako sem prišel z dežja pod kap. Nekega dne po kosilu me obvestijo, da moram popoldne na delo v novo komando. Sonce je že kar vroče, ko najdem svojega novega kapoja in njegovo komando. Komanda šteje sto ljudi. Povečini so to Rusi in Poljaki ter dva Jugoslovana, moja rojaka, iz Žabnice. Kapo in pisar me vpišeta v spisek nove komande, nato pa že korakamo na delo. Komanda za komando odhaja na delo skozi velika vrata, pri katerih sem pred štirimi meseci prvič vstopil v taborišče. Pri vratih nas čaka straža. Kapo javi službojučemu esesovcu število ljudi, ki odhajajo na delo. Preštejejo nas. Kapo komandira: »Mützen ab!« Snamem kapo in spet korakam skozi vrata, ki vodijo v svobodo.

Ves prevzet ogledujem lepo urejene vrtove, cvetoče kostonje, tulipane in drugo cvetje, ki lepo negovano raste v parkih. Pred vsakimi vrati kapo ukaže kape dol, kape gor in nato korakamo po lepi asfaltni cesti naprej. Srečujemo ženske. Ne vem, kako to, da imam nekam čuden občutek. Tujke so, vendar se mi zdijo zelo lepe, čeprav jih sovražim. Po deset minut trajajočem maršu se ustavimo pred malo leseno uto, ki je, kakor spoznam, shramba za orodje. Sprejmeta nas čokat

esesovec, verwalter SS ter njegov pomočnik, suh esesovec, ki se po petelinje ozira na nas. Ko zagleda mene, takoj začne vpraševati, od kod sem. Kapo mu pojasni, da sem novinec. »No, bomo videli, če si kaj vreden. Kaj si po narodnosti? Ali si Rus?« Odgovorim mu, da sem Slovenec.

Sedaj ni časa za ogledovanje pokrajine. Vsak po-grabi motiko in že hitimo na delo. Janez me sune v rebra. »Franc, pokaži se, delaj, sicer ne boš jedel kruha v tej komandi.« Pograbim motiko in z drugimi vred hitim na polje. Pred nami je velika njiva krompirja. Vsak okopava svojo vrsto.

Zemlja je trda in zableveljena. Delam na vse pretege in kopljem, toda nisem več vaju, ker že dolgo nisem okopal. Delajo se mi žulji, toda hiteti moram, ker je esesovec za nami in vse, ki zaostajajo, brca z nogo. Le s težavo dohajam druge. Gorje tistemu, ki odkoplje krompirjevo sadiko.

Čas mineva med kričanjem esesovcev. Suhljati, kot kaže je jetičen, ne more zaradi slabosti pretepati z rokami, zato drži v rokah tanko šibo in z njo pretepa ljudi. Verwalter SS je zdrav in krepak. Ljudi, posebno Ruse, meče ob tla, nato pa hodi po njih z okovanimi čevlji. Popoldne mineva neskončno počasi. Žejen sem in žal mi je, da sem zapustil staro komando. Tudi kapo se trudi, da bi ugodil esesovcem, zato tudi on pretepa ljudi. Kaj takega nisem vajen gledati. Izmučeni in pretepeni se vračamo zvečer v taborišče.

Dnevi minevajo med kričanjem in pretepanjem. Niti nimam časa misliti na kaj drugega kakor na to, kako se bom branil pred udarci. Moja sreča je, da imam dva dobra tovariša, ki me ob vsaki priliki ščitita pred sojetniki ali pa me opominjata, kako se moram obnašati, da ne padem v nemilost pri esesovcih.

Najbolje se razumem z Rusi. Ti preprosti ljudje, ki so tu zaničevani prav od vseh, so mi všeč. Med njimi dobim tudi dobre tovariše. Sedaj minevajo dnevi med okopavanjem krompirja. Cele dopoldneve smo brez

vode, sonce je vroče, toda ni časa. Dopoldne ob devetih nam razdeli star Poljak z očali malico, ki jo vsi nerstno pričakujemo. Ko se deli kruh, je ponavadi že vnaprej veliko ugibanje, kakšen kos bo kdo dobil. Zgodi se, da so nekateri kosi večji. Kdor dobi večji kos od drugih, več tednov govori, kakšno srečo je imel.

Opoldne hitimo utrujeni nazaj v taborišče na kosilo. Tu gre vse z veliko naglico: prejmeš hrano, poješ, se malo oddahneš in spet nazaj na delo.

Razgledujem se po okolici, kjer delamo. Velike vile, v katerih stanujejo družine esesovskih mogotcev, so bogato opremljene. Po vrtovih se šopirijo pavi, srne, zajci. Vsepovsod se vidi delo jetnikov, ki garajo za svoje gospodarje. Najhuje je, kadar delamo v bližini stanovanja esesovskega boga, kot imenujejo raportführerja. Takrat se vsi vrage v podobi SS spravijo nad nas. Delamo kot črna živina, toda še je premalo. Tepejo nas, samo da bi bogovi, nastanjeni v vilah, videli, kako so jim možje SS vdani. Največji reveži so Rusi, ki morajo v takih primerih prenesti največ udarcev.

S tovarišema iz Žabnice, Janezom in Petrom, se dobro razumem. Oba sta zrela možka. Peter je že starejši mož. Doma ima ženo in otroke, sama dekleta, ki zdaj same obdelujejo posestvo. Njegova največja skrb je, kako bodo dekleta odrasla brez njegove vzgoje.

Pravo nasprotje Petra je njegov sosed Janez. Tudi on ima doma lepo posestvo in ženo, nima pa otrok. Je vedno dobre volje in zelo priden pri delu. Ko ju tako gledam, si ne morem drugega reči, kakor da sta prava trdna gorenjska kmeta. Oba sta tudi dobra gospodarja. Ko govorimo o dogodkih in skušamo uganiti, kaj še bo, smo v glavnem vsi istih misli. Janez ima smisel za združništvo, za katerega smo si vsi složni, da predstavlja bodočnost za kmeta.

V vsem se strinjamo, le ena stvar je, ki me odbija od njiju in to je njuna prevelika vnema za delo.

Vedno poudarjam, da je vsako naše delo, ki ga opravljamo, koristno za Nemce, ker ob pomanjkanju delovne sile pomagamo nemškemu gospodarstvu iz zagate. Onadva pa le pravita, da je treba delati in da človeka presodiš po delu, pa naj si bo doma ali pa v sedanjih razmerah.

Konec maja 1943 se je pričelo deževje; vreme se vsak dan nekajkrat spreminja. Med dežjem nenadoma posije sonce, pa spet kmalu dežuje. Povečini ostajajo vse komande za obdelavo plantaž doma v barakah. Le naša komanda dela nepretrgoma, ker SS kuhinja rabi solato in drugo zelenjavo, s katero jo mi oskrbujemo. Blatni in prezebli delamo po cele dneve v dežju.

Po daljšem deževju posajamo sadike zelja na velike njive, ki se raztezajo na obeh straneh ceste. Rusom verwalter SS ne zaupa, zato pa nam drugim toliko bolj. Po cele dneve sklonjeni sadimo drobne sadike v mehko namočeno zemljo. Hrbti nas bolijo, toda ne smemo se zravnati, ker pri tem važnem opravilu vedno stoji za nami esesovec, ki nas nadzoruje. Janez in Peter me priganjata in pravita, da pri sajenju najlaže pokažem verwalterju, kaj znam. Sadike sadimo tako, da najprej naredimo s klinčkom jamico, nato pa vsadimo sadiko, ki jo pritisnemo s klinčkom tako, da se zemlja tesno prime korenik. Jaz delam drugače. Sadiko pritisnem samo na zgornjem delu stebela, spodnji deli korenin pa ostajajo brez zemlje in sadika se mora posušiti.

Kar na lepem so nam v taborišču vsem pobrali kape. Menda je šel neki jetnik mimo komandanta taborišča, ne da bi snel kapo. Komandant je kriknil nanj, jetnik pa je pobegnil in za kazen so nam vsem pobrali kape. Celo taborišče je sedaj razoglavo, kape pa ležijo v skladišču. Do kože ostriženi smo videti še grši. Prepovedano je, pokrivati se s čimer koli. Prizadete so najbolj komande, ki delajo na polju. Nestalno vreme je sedaj naš sovražnik. Na lepem, z jasnega,

prične deževati. Mokri nekajkrat na dan smo še bolj izpostavljeni boleznim in prehladu.

Kljub vsemu pa je delo na polju mikavno. Tu imamo možnost najesti se mlade čebule, korenčka in tudi koleraba nam pride prav. Vse rastline dobro uspevajo. Krompir je že odcvetel, paradižniki so že veliki in že po malem rdijo. Zadovoljni smo, ker imamo priložnost nasititi se z zelenjavo. Krademo, kolikor pač moremo, sicer smo pa za to tudi tepeni.

Pri delu sem največ z Rusi. Med njimi so zelo dobri ljudje, od katerih se marsikaj naučim. Šestindvajsetletni učitelj Ivanov mi opisuje življenje v Sovjetski zvezi. Pripoveduje mi o delu v kolhozih na vasi, kjer raste nova kultura. Njegovo govorjenje je preprosto, tako da ga lahko razumem in se obenem učim ruščine. Pripoveduje mi, kako so Nemci ravnali z Rusi, ko so zasedli Ukrajino. Nemci so izgnali iz mest ruske funkcionarje in Žide, družine z otroki in starce. Sami so morali kopati velike jame, v katere so nato zmetali ustreljene. Ljudje so morali gledati, kako so jih streljali.

Tudi ob nedeljah dopoldne ponavadi delamo, popoldne pa imamo vsako nedeljo pregled zaradi uši, čistimo omarice in pribor. Po apelu zgodaj popoldne se vsak mesec strižemo do gola.

Sicer pa je nedelja dan počitka in dan, ko lahko obiskujemo znance v drugih blokkih. Tudi jaz iščem po drugih blokkih ljudi, s katerimi me je zblížala usoda. K meni prihajajo Rusi, s katerimi delam skupaj na polju. Rad jim pomagam s kakim kosom kruha. Zvečer Slovenci pred svojim blokom zapojemo. Takrat postanemo nekako samozavestni. Tujci se zelo radi zbirajo ob naši baraki in poslušajo naše pesmi. V vsem taborišču slovimo Slovenci kot najboljši pevci.

V bloku vlada kar lep red. Za vse skrbimo in urejamo Jugoslovani sami, čeprav imamo sobne in blokovne starešine Nemce. Vsak, kdor dobi paket od

doma, mora tisti dan oddati svoj kruh onim, ki paketa ne prejmejo.

Tatvin skoraj ni. Včasih pa se primeri, da ponoči zmanjka iz omarice kruh. Vendar znamo tudi tu na svoj način najti krivca. Na omarico na vidno mesto položimo zvečer kruh, v katerem so drobcji kopirnega svinčnika. Nič hudega sluteč, tat ponoči kruh vzame in se tako ujame.

Zjutraj mora vsakdo, kdor gre iz sobe, pokazati jezik. Nesrečnež, ki je ukradel kruh, ima jezik moder od svinčnika. Tepen je, nato pa ga postavimo na stol in mu na prsi obesimo tablico z napisom: »Kradel sem«. Toda to so šele represalije, ki jih izvajamo jetniki sami nad kradljivcem. Potem takega kradljivca še huje kaznuje taboriščna komanda SS. Ponavadi ga pošljejo s transporti, ki od časa do časa odhajajo v Mauthausen, Gussen ali pa v Auschwitz nekje na Poljskem, od koder je le malo možnosti za rešitev.

V naši komandi smo menjali kapoja. Menda zato, ker je kot komunist nasprotoval verwalterju SS, da tako kruto postopa z jetniki. Na njegovo mesto smo dobili drugega človeka, majhnega, že starejšega Nemca. Ta človek močno ugaja SS komandi, ker ne šteti z udarci, posebno Ruse si zelo rad privoščiti. Toda tudi sam ima slabost, ki ga drago stane. Mož je namreč ženskar. Že dolgo vrsto let je v taborišču. Menda je le malokdaj imel možnost priti v stik z ženskami, sedaj pa se mu je ponudila ta priložnost. Takoj za njivo, ki se razprostira ob stranski cesti, je nekaj civilnih hiš. V teh hišah stanujejo dekleta in žene, kaj so, nam ni znano. Krompir dozoreva, kopljemo ga. Kapo ga menjava z ženskami za cigarete, kruh in pivo ali pa ima z njimi kakšne druge kupčije!

Rusi in Poljaki mu pri tem početju pomagajo. Ker kapo zelo sovraži Ruse, poišče vsako priložnost, da bi jih pretepel. Obenem jih zmerja z banditi. Mlad Rus Mišo je korajžen fant, doma je s Kavkaza. Ko tudi njega kapo opsuje z banditom, mu Mišo zabrusi nazaj,

da so banditi Nemci, ker kradejo po Rusiji. Kapo ga ovadi SS-verwalterju, ki ga divje namlati, nato pa prijavi naprej na taboriščno komando.

Tudi Rusi ne molčijo. Kapoja ovadijo, da trguje in ima neke skrivne zveze z ženskami. Rezultat je prav dober. Surovi kapo je izginil in nismo ga videli nikoli več. Požrla ga je ječa koncentracijskega taborišča Dachau, morda za vedno.

Toda Mišo je drago plačal neprevidne besede. Ko nekega dne korakamo v taborišče, izmučeni od težkega dela in sončne pripeke, ki je te dni neznosna, vidimo, da na sredi appellplatza prav pod lučjo stoji podolgovat stol. Ko se bližamo blokom, vprašujemo, kaj naj to pomeni. Topli bodo, se šušlja po barakah. V dolgih in širokih vrstah korakamo na appellplatz. Kot po navadi spet štetje, »Mützen ab, Mützen auf!«. Na apelu stoji približno dvajset tisoč ljudi, pa skoraj ni čuti glasu, lahko bi slišal, če bi tekla miš skozi to morje ljudi. Sliši se samo dihanje tisočev, kašelj pa vsakdo zadržuje kakor more.

Po štetju, ko se številke ujemajo, kličejo imena jetnikov, ki so zaslužili kazen in bodo zato tepeni. Okoli dvajset mož se zbere ob mučilnem stolu, največ Rusov in Poljakov.

»Vsi blockälteste na zbornu mesto,« kriči raportführer. Po vrsti stopa po dvoje blokovnih starešin k mučilnemu stolu, na katerem se zvija žrtev. Jetnik leže na stol na trebuh, eden sede nanj, dva pa z dolgimi bikovkami vsak od ene strani tolčeta po nesrečni žrtvi. Množica brezpravnih se maje, vidim srdite obraze in stisnjene pesti. Tudi mene drži jeza. Stiskam pesti, planil bi naprej, zakričal bi jim, da so svinje, toda kaj pomaga. Ne morem, mi smo brez moči. Po vrsti stopajo žrtve na mučilni stol. Jetnik mora sam šteti udarce, ki padajo po zadnjici. V primeru, da se zmoti pri štetju, prično vedno znova. Nekateri dobe po 25 udarcev, tisti pa, ki so zagrešili večje prestopke, dobijo tudi po 50 udarcev. Nekateri so odločni. Legajo

na stol, prejmejo določeno število udarcev, nato pa vstajajo brez besed, stiskajo zobe, na komando se dvigajo in sedajo, da bi kri spet pričela krožiti po zbitem delu telesa.

Najtrdneje in najbolje se tu držijo Rusi. Legajo na stol, stiskajo pesti in zobe ter molče prenašajo udarce. Gledam tovariša Miša, kako pristopi k stolu, leže na stol in čaka. Tolmači objavijo v več jezikih, da je ta mladenič zaslužil 50 udarcev na zadnjico zaradi tega, ker je rekel, da so Nemci banditi. Nemci se smejejo, sam raportführer SS pograbi bikovko in besno udarja po ubogem Miši, ki ne zine nobene besede. Ko je kazen izvršena, se Mišo dvigne, opoteče se malo na stran, se spet dvigne, nato pa zakolne: »Mater vam vašo germansko!«

Razburjeni, nemočni in potrti odhajamo nazaj na bloke. Po večerji obiščem Miša na bloku. Najdem ga v umivalnici, kako sedi v koritu vode in se hladi od udarcev, ki jih je prejel. Sočutno ga vprašam: »Kako je, Miša?« Toda Miša pravi: »Nič, bodo že še prišli drugačni časi!« Pokaže mi razmesarjeno zadnjico, ki je ena sama rana. Tak človek, ki dobi na zadnjico več kot 25 udarcev, ponavadi shira in v bolečinah umre.

Na polju je vsak dan večja vročina, prava suša je že. Vrt in sadike zalivamo z vodo, da ne ovenejo. V koloni se vlečemo po polju, nosimo vedra vode, ki jo zlivamo na rastline. Zalivamo zelje, solato, špinačo, kumare in paradižnike. Vročina je neznosna. Do enajstih dopoldne pihlja čez ravnino rahel topel vetrič, toda po enajsti uri nastane zatišje. Ozračje je mirno kot v sobi, sonce žge navpično na naša gola telesa. Verwalter SS se skriva pred vročino v barako, od koder nadzira naše delo. Tudi ptice, ki letajo v jutranjih urah nad močvirjem, se v teh urah nekam umaknejo. Nastaja mučna tišina, sliši se samo kričanje kapoja, ki nas goni, naj hitreje nosimo vodo. Nikjer ni videti oblačka, samo neskončna sinjina neba in

ravnina, ki se razteza vsepovsod, kamor sega oko. Oko ne more videti ničesar, kar pri nas v domovini tako osvežujoče vpliva na človeka. Celo rastline se mrtvo sklanjajo k zemlji, mi ljudje pa nosimo vodo, opotekamo se, jeziki so suhi in nabrekli, željno pijemo vodo. Polivamo se z njo po celem telesu, toda to je le trenutna osvežitev. V takšno ozračje skoraj vsak dan nekolikokrat zatulijo sirene. Njihov glas nemočno ječi po pokrajini, nad Münchnom se takrat dvignejo v nebo veliki oblaki dima, ki jih spuščajo z zemlje za zaščito važnih objektov. Od nekod se pojavijo v zraku mali okretni lovci, ki z žvižgom odlete proti švicarski meji. Ko lovci odlete, se daleč z zahoda sliši grom kot nekak potres, nato tišina, spet zatulijo sirene konec alarma in mi se trudni vračamo na delo. Onemogli, malone v nezavesti, se vlačimo naprej s skoraj zaprtimi očmi. Skrivamo se v nasade sončnic, od koder nas goni kapo. Koža po telesu se nam je zgrbančila in videti smo kakor starci.

Nekako okrog petih popoldne zaveje prek polj rahel vetrič in takrat vse zaživi. Končno spregledamo, koraki postajajo hitrejši, živahnejši, pogovarjamo se. Omotica je minila. Tudi tek za hrano se vrača, spet jemo zelenjavo, ki je naša glavna hrana.

Tudi v samem taborišču se pozna suša. Ljudje se opoldne pri kosilu skrivajo v umivalnico, sonce sije navpično, sence ni dobiti, trava okrog barak je požgana, ljudje umirajo od vročine. Voda se zbira v nogah, v telesu, najbolj pa se opazi na obrazu. Pod očmi imajo ljudje velike vodene vrečice; človek je videti debel in rejen, toda v njem se zbira voda. Kri slabi in vodeni in tak človek je obsojen na hitro hiranje. V kopalnici ogledujem take nesrečneže. Gornji del telesa je mršav, noge debele in zalite z vodo, na tankem vratu debela glava, ki ni prav nič skladna z mršavim telesom. Pod pritiskom prsta na zabuhle dele telesa nastanejo velike jame, ki se le počasi spet zapirajo. Tudi moje zdravje je načeto. Večkrat me od

neznosne vročine boli glava, časih mi otečejo noge, čeprav le malenkostno. Omejim pitje vode. Voda je naš največji sovražnik.

Morda je letni čas ali pa kaj drugega končno omehčalo tudi samega verwalterja SS. Zapira se v barako, od koder včasih kontrolira skozi okno delo ljudi, ali pa poseđa v baraki in premišljuje. Stvari v svetu se za nas dobro odvijajo. Angloameričani so vrgli iz Afrike Nemce in Italijane, sedaj se menda pripravljajo na invazijo v Italijo. Rusi gonijo Nemce iz Ukrajine. Vse te vesti, ki le prodirajo v naše od sveta odtrgano taborišče, nam dajejo poguma. Vsak dan postajamo predrznejši. Ker kontrola ni več tako stroga, si upamo krasti več, kot nam je potrebno. Krademo čebulo, kumare, paradižnike, pa tudi tobak, ki raste ob baraki, in vse to skrivaj nosimo v taborišče tovarišem, ki nimajo možnosti, da bi jedli zelenjavo. Nekateri delajo s temi stvarmi prave kupčije. Rusi zamenjujejo v taborišču zelenjavo za razne izdelke, kot so copate ali pa za lepše kose obleke, ki jih drugi jetniki kradejo krojaču. Tudi jaz pomagam svojim ljudem, kolikor pač morem. Ponavadi čez dan nabere čebulo in tobak. Vse to skrijem pred odhodom s polja v nasad sončnic ob cesti. Po končanem delu nas esesovec pregleda, potipa po vseh delih telesa, če ni morda kdo kaj vzela, da bi nesel v taborišče. Gorje, če kaj najdejo. Kazen je tepež, pa tudi prepoved prihoda na delo, čemur običajno sledi priporočilo za prvi transport, ki odhaja v kamnolome.

Ker me imajo za poštenega, me določijo za okopavanje paradižnika, ki že zori. Delam z Janezom, Petrom in še nekaterimi Poljaki. Janez mi še prej zabiča, naj bom pošten in naj vendar pustim paradižnike na miru, čeprav so vabljivi. Janeza med delom puščam nekaj korakov naprej, govorim mu o nečem, kar ga zelo zanima, vmes mu dam čas, da odgovarja, sam pa medtem jem sočne paradižnike.

Po dolgem pričakovanju dežja se je nekega dne opoldne nebo temno prekrilo z oblaki. Z zahoda je že slišati grom in po nebu švigajo bliski. Nebo se temni, nastaja prava noč sredi belega dne. Narava narahlo drhti, veter žene velike črne oblake, nastaja pravi orkan. Prve deževne kaplje padajo na nas, ko hitimo po cesti.

Strašna nevihta, kakršne še nisem doživel, se nam bliža. Bežimo, tečemo, za nami esesovci, še celo pes je nekam plašen, stiska se med nas, čeprav nas je že tolikokrat grizel. Dosegli smo barako, dež pada, voda s curki lije na nas skozi špranje. Silen piš vetra goni oblake naprej na vzhod. Na vzhodu je še vedno jasno, sonce sije skozi dežno zaveso. Nehote si zamisljam našo bodočnost. Prek nas drvi nevihta, ki je strašna, toda za njo bo posijalo sonce svobode in življenja.

Na vzhodu blesti sonce, na zahodu je temna noč. Nevihta drvi na vzhod, na zahodu pa se nebo jasni, nastaja spet jasna vedrina, posijalo je sonce, dež je prenehal. Dvigamo se prezeblji in mokri ter odhajamo na delo.

Kljub razmočeni zemlji plevemo čebulo. Po cesti pripelje kamion ruska dekleta. Ko nas zagledajo, nam kričijo in mahajo v pozdrav: »Zdravo, tovariši!« Na rokavih bluz imajo značke z napisom »Ost«, vzhod. Avto brzi naprej. Spogledujemo se. Rusi stojijo in gledajo za kamionom in dekleti, ki so njihove krvi. Mahajo jim, prav tako tudi mi drugi. Nekaj nas stiska v grlu. Molčimo, stiskamo pesti, vidim posinjele obraze, željne maščevanja. Tudi dekleta so privedli v sužnost, da bi zatrli slovanski rod.

Širokopleč fant, zdrav kakor dren, zdravih zob, s katerimi bi lahko grizel steklo, srdito gleda predse. Ta fant je doma, kakor mi pripovedujejo, iz Krasnodara. Priljubljen je pri vseh. Čudno, celo Poljaki, ki ne marajo Rusov, imajo tega fanta radi. Še verwalter SS ga ima rad, čeprav to ni njegova navada.

Tudi jaz sem se z njim polagoma sprijaznil. Dokler se nisva pobliže spoznala, me je gledal kot mladega neizkušenega človeka. Šele ko mu je Janez moje življenje podrobneje opisal, je fant postal do mene zaupljiv. Prej je na moja vprašanja o njegovi preteklosti odgovarjal le nedoločno. Večkrat mi je celo rekel, da sem otrok in da otroci ne smejo vedeti za njegovo preteklost.

Kasneje, ko sva si postala že dobra tovariša, mi je zaupal, da je bil načelnik partizanskih odredov v Žitomirski oblasti. Nato so ga ujeli in pripeljali v Dachau. Tukaj se dolgo časa ni odkrila njegova funkcija. Kasneje so ga njegovi znanci, tudi Ukrajinci, izdali. Nemci so ga vrgli v bunker, kjer je prestal dva meseca skoraj brez hrane. Priznati ni hotel ničesar. Nato so ga spustili nazaj v taborišče. Ta človek ima v sebi nekaj nenavadnega. S svojo prikupnostjo lahko preslepi tudi najbolj zagrizenega nacista.

Večkrat nam prepeva pesmi iz svojega rodnega kraja. Iz močnega grla in širokih prsi mu doni pesem tembolj presunljivo, ker povečini opeva le trpljenje ruskega naroda. Fant je ponosen, človek, ki nikoli ne vzame iz rok nekoga drugega nekaj, kar ni zaslužil. Ob nedeljah me vodi na ruski blok. Predstavlja me svojim tovarišem. Stiskamo si roke. Fantje so mladi in olikani. Posedam med njimi, radi se imamo, pripovedujejo mi o svoji domovini. Spoznavam ruskega človeka, njegove značilnosti. Ljudje so močni in ne morem si kaj, da si ne bi priznal, da je ta narod izmed vseh v taborišču najbolj ponosen in odporen, zmožen premagovati vse muke in pomanjkanja, ki jih prenašamo.

Na polju se kaže že prvi dih jeseni. Pospravljamo zadnje špinačo, pulimo korenje, kolerabo, cvetačo, karfijolo, prebiramo zrelo čebulo in obtrgavamo paradiznik. Čudno se mi zdi; ko sem bil še doma, nisem mogel jesti paradiznika, sedaj pa jih pojem dnevno tudi po

dvajset. Poleg tega pojem tudi precej čebule, korenja in ostale zelenjave, ki mi pride v roke. Prav tako delajo tudi drugi in verjetno nas samo to ohranja še toliko močne in odporne, da smo zmožni za delo.

Od vseh naporov in hoje, ki jo opravljam vsak dan, sem dobil na nogah velike žulje, ki se mi nočejo zaceeliti. Noge postajajo vsak dan bolj debele, iz ran curlja nekaka sokrvica. Od nekega Rusa sem dobil za kos kruha copate in v teh odhajam na delo. Poskušam priti v ambulanto, tam bi se vsaj spet enkrat po mili volji naspal. Razmišljam, kako naj to dosežem.

Po večernem apelu je vedno pregled bolnikov in tistih, ki želijo k zdravniku. Pregleduje navadno sam raportführer. Tudi jaz stopim v vrsto tistih, ki čakajo na milost in nemilost. Ljudje kažejo velike rane na nogah in drugih delih telesa. Že vnaprej me skrbi, kaj naj rečem, ker nimam kaj takega pokazati kakor drugi, ki jih esesovec že tako odganja stran, češ da jim nič ne manjka in da so sposobni za delo.

Bolniki, ki so zavrtnjeni, jokajoč odhajajo nazaj na blok, esesovec pa kriči za njimi, da spadajo v krematorij. Na vrsto pridem jaz. Držim se, kolikor le morem, nesrečno in žalostno. Naženejo me kot ostale. Jezen in nesrečen odkrevasm na blok.

V taborišču je vedno večje povpraševanje po delovni sili. Zdrave ljudi izbirajo in pošiljajo s transporti nekam na zahod v tovarne in kamnolome.

V nedeljo je lep vroč dan. Dopoldne delamo na polju, popoldne pa nenadoma skličejo zbor. Vse taborišče nastopi in se razvrsti na appellplatzu. Posebna komisija, ki je prišla v taborišče, izbira zdrave ljudi za delo. Kakor na sejmu je. Komisija izbira, se pogaja z raportführerjem za posamezne ljudi, ki so v taborišču potrebni zaradi svojega znanja. Komisija hodi od vrste do vrste. Pisar piše imena in številke. Ležimo onemogli na pesku, segretem od sonca, in razmišljamo, kaj naj storimo, da uideemo transportu. Po večurnem čakanju se končno izmuznem straži nazaj na

blok. Ušel sem prvi nevarnosti za transport, toda naslednji dan ji sledi druga. Vračamo se z dela na polju v taborišče. V žepih imam čebulo in drugo zelenjavo. Pred vhomom v taborišče stoji komandant. Snamemo kape. Pade povelje »Halt!« Nato nas odvedejo na desno stran vrat. Stojimo. Na srečo je blizu kanal za vodo. V kanal vsi zmečemo zelenjavo, ki jo imamo polne žepe. Kapo nas gleda in zmajuje z glavo. Pristopijo esesovci in neki civilist. Prično izbirati od čela kolone. Zato se pomikam na zadnji konec. Odbirajo za transport, same močne in zdrave ljudi in jih postavljajo na levo stran. Tudi Janeza so izbrali. Peter se jim zdi prestar. Strah me je, kaj bo sledilo. Ko prihaja komisija vse bliže k meni, se tiskam v dve gubi, naredim se neskončno slabega, kar pa tudi sem. Komisija me vpraša, kaj mi je. Odgovarjam, da imam tuberkulozo. Postavijo me na desno, češ naj grem najprej k zdravniku, da ugotovi mojo bolezen. Ko se komisija posvetuje, jo urno pobrišem na blok.

Tako sem torej ušel drugemu transportu.

Naslednji dan je naša komanda maloštevilna. Esesovec kriči, preklinja, da so mu pustili samo še najslabše delavce. Peter in jaz se smejiva, tako sva vendar kot škart ostala v komandi, ki naju vsaj preživlja z zelenjavo.

Jetični esesovec odbira jetnike, ki bi vodili delo na polju. Tudi mene odbere za nadzor desetih Rusov. Naroča mi, naj javim vsakega, ki bi se upiral in ne bi hotel delati. Odgovorim mu, da jaz sam delam in da tovarišev ne morem priganjati k delu. Oklofuta me pred vsemi in opsuje. Toda pri Rusih sem deležen velike simpatije.

Nevarnost transporta, katerega se resno bojim in pa noga, ki mi dela vedno večje težave pri hoji, me priganja, da mislim na to, kako priti za nekaj časa na revir, kjer bi imel možnost pozdraviti se. S tem bi se izognil invalidskemu transportu, ki bolne ljudi vodi v gotovo smrt.

Posvetujem se s tovariši, ki mi svetujejo, naj skušam priti v revir na drugačen način. Zvečer, ko mine apel, se jetniki, katere je zdravnik spoznal za bolne, zbirajo pred kopalnico. Tukaj jih ponavadi pregleda zdravnik-jetnik, ki tudi določa, na kateri oddelek kdo spada. Tudi jaz se uvrstim med čakajoče. Zdravniku potožim, da sem na nogi hudo ranjen, kar me močno ovira v transportni komandi, v kateri moram vsak dan veliko pešačiti. Zdravnik, Poljak, katerega ogovarjam v njegovi materinščini, ki sem se je prej priučil, me gleda, se smeji in pravi, da mi pravzaprav nič ni. Končno pa sem mu le toliko všeč, da me določi na blok št. 9. Okopljem se in z menoj uredijo še vse formalnosti, ki so potrebne ob prihodu v bolnišnico. In tako sem prišel spet nazaj na blok št. 9 v prvo sobo. Začudil sem se, ko me sprejmejo v svojo sredino sami Poljaki. Poljaki me imajo za svojega rojaka, zato dobim tudi lepo posteljo in vse, kar pripada bolniku. S Poljaki govorim poljsko. Sprašujejo me, od kod sem doma. Odgovarjam jim, da nekje od Poznanja. Poljaki so zelo presenečeni čez nekaj dni, ko me obiščejo tovariši Slovenci in Rusi, ki jim šele povedo, da sem pristen Slovenec.

Vodja sobe je neki Nemec, bivši španski borec. Obraza je limonastega. Zanima se za ljudi, ki so zaprti iz političnih razlogov, druge pa sovraži. Ko mu povedo, da sem Slovenec, me obišče. Prijazno me vpraša po zdravju, nato pa, zakaj sem zaprt. Ko mu na kratko razložim, kako in kaj, me skoraj vzljubi in od tega česa mi je v sobi na moč dobro. Poleg mene leži na postelji še starejši možakar Janko — Slovenec. Doma je nekje okoli Domžal. Že od rojstva je invalid, toda kljub temu je še sedaj vedno dobre volje. Pripoveduje mi, kako je delal za partizane, pa ga je nekdo izdal in sedaj mora tak kot je prenašati taborišče. Mož je zelo pogumen. Pravi, da so ga Nemci poslali v Dachau, da bi umrl, toda on misli, da bo živ prišel domov.

V sobi bi bilo kar znosno, če nas ne bi mučil smrad gnijočih teles. Tudi »flegar«, to je nekakšen pomožni zdravnik, je surovina. Celo hude bolnike in umirajoče si upa tepsti, če pred smrtjo stokajo.

V bolnišnici ležim cele dneve v drugem nadstropju, kjer uživam mir. Spim od jutra do kosila, potem pa spet do večerje. Sladko je spati, nihče me ne priganja k delu, nihče me ne pretepa, nimam skrbi, da bo treba zjutraj vstati in oditi na delo. Vsake tri dni imamo preobvezovanje in vizito, ki pa je neprijetna, ker manj bolne že odbirajo in pošiljajo nazaj na blok na delo. Moje rane so malenkostne v primerjavi z drugimi. Bojim se, da me poženejo nazaj na delo. Le dobremu poznanstvu s flegarjem se imam zahvaliti, da še ostanem v bolnišnici. Da bi se rane čim dalj ne zace-lile, jih drgnem z nohtom, vežem nanje česen in sol, ki jih razjeda, da ostanejo sveže.

V baraki je res prijeten mir. Zunaj je že jesenska megla. Sliši se odhajanje ljudi na jutranji apel, štetje, korakanje, nato pa spet kape dol, kape gor. To me neprijetno spominja na dni, ki sem jih preživel v komandi. Veter piha, dežuje, celo prvi mraz pritiska, toda v baraki je toplo.

Nato nastanejo spet topli jesenski dnevi. Po drugi uri popoldne se lahko sončimo pred barako. Lačni ljudje buljijo v tla, nekateri sedajo kar v pesek pred barako ter se predajajo soncu. Vsi imamo na sebi samo srajce. Nekaterim segajo komaj pod popek. Nekako čudno se mi zdi, ko gledam te ljudi, ki sem jim enak. Ljudje ne poznajo sramu, prostodušno razkazujejo goloto. Mislim si, če bom preživel te stvari, bom pa res imel kaj povedati, kaj vse sem v taborišču videl. Moška telesa so izsušena od sonca, lakote in dela, same kosti so jih. Noge so tanke, pri nekaterih popolnoma otroške, pri drugih pa spet debele, zabuhle, rekel bi kar slonove noge, na katerih je nasajeno mršavo telo z drobnimi rokami in debelo glavo na tankem vratu. Vse to me spominja na pripovedke, ki sem jih včasih

bral. Toda ta tukaj se sploh ne da v svoji grozovitosti primerjati s tistim, kar me je včasih močno presunilo.

V sobi poleg naše se večkrat sliši petje, muzika, zvoki kitare. Ljudje, ki prebivajo v tej sobi, so lepo debelušni in rejeni. Ko se pozanimam, kdo so, mi povedo, da so to poljski duhovniki, ki tu na svoj način kot bolniki preganjajo dolgčas. Njim ne manjka ničesar. Od doma ali pa od znancev dobivajo pakete, s katerimi potem prosto razpolagajo. Poleg mene leži Poljak, ki so mu odrezali desno nogo. Mož je, kakor pravi, oženjen in ima doma ženo, ki je zelo pobožna. Pisal je ženi, naj mu pošlje kak priboljšek, da bi si opomogel od operacije. Žena mu je poslala le nekaj prepečenca in suhega sadja s pripombo, da drugega nima, ker pač mora skrbeti tudi za njihovega farnega župnika, ki je prav tako v Dachauu. Mož je razočaran, saj mu je ona vendar žena in bi morala skrbeti predvsem zanj in ne za župnika.

Popoldne zaidem včasih tudi na bloke, ki so od našega oddvojeni. Tukaj delajo z ljudmi razne poskuse. Zdravega človeka na primer okužijo z bacili malarije, nato pa opazujejo, kako deluje bolezen. Esesovski zdravniki delajo tukaj poskuse na živih ljudeh, kot je drugje navada na živalih. Bacili malarije, ki so prineseni iz raznih krajev Evrope se tukaj s komarji prenašajo na ljudi. Komarji opikajo človeka, ki potem odide nazaj na blok. Po določenem času ga napade mrzlica. Vrne se na revir, kjer dobiva neke vrste dietno hrano in zdravniki opazujejo, kako bolezen napreduje.

Po cele ure presedim pri tovariših na malaričnem oddelku. Človek je videti normalen, le bledica je pri teh ljudeh zelo značilna, saj so že močno izčrpani. Med pogovorom se nenadoma, v nekaj minutah, spremeni. Človek dobi visoko temperaturo, tudi do 40 stopinj. Zelo mučno je gledati prijatelja, s katerim si še pred kratkim govoril, sedaj pa leži v vročici in nezavesten.

Prijatelji, ki so že dalj časa na revirju, mi pripovedujejo neverjetne stvari. Ljudem vcepijo bacile kuge, kolere, tifusa, flegmone itd. V posebnem oddelku opazujejo in delajo poskuse z umetnim oplojevanjem žensk. Ženske umetno oplodijo, nato pa opazujejo, kako se plod v ženski razvija. Ko ženska doseže neka-ko sedmi mesec nosečnosti, jo s plodom vred uničijo, ponavadi z bencinsko injekcijo.

Močne jetnike, zdrave in duševno odporne, mučijo in stradajo mesece in mesece, tako da so popolnoma onemogli in apatični do vsega. Takega človeka, kateremu ni več drugega mar kakor to, da bi prišla čimprej smrt-rešiteljica, slečejo in ga zaprejo v posebno sobo. Nato mu privedejo iz ženskega taborišča mlado, zdravo in ponavadi spolno živahno žensko. Ta ženska ima potem nalogo, da moškega, ki je izgubil smisel za življenje, poskuša gola vrniti nazaj v življenje. Te poskuse delajo menda zato, da bi na osnovi tega mogli dognati, koliko je ženska sposobna s svojo sugestijo vrniti moškemu voljo do življenja. Vsi ti in podobni poskusi pa se običajno končajo s smrtjo.

Značilen primer teh poskusov je postal moj tovariš iz Begunj Franc Likar. Tega fanta so na revirju dalj časa pripravljali, nato pa so ga nekega dne odvedli k posebnemu bazenu. Tu so ga slekli do golega. Na obraz so mu pritrdili masko za dihanje, nato pa so ga spustili v bazen, v katerem je bila mlačna voda. S celim telesom v vodi je Likar doživel in preživel nekaj neverjetnega. Vodo so pričeli počasi ohlajati in to toliko časa, dokler se okrog njega ni napravila ledena skorja. Ko je bil oklep okrog njega debel nekaj centimetrov, so ga potegnili ven, prenesli so ga v laboratorij in ga spet počasi ogrevali, tako da je led odstopil od telesa. Fant je po tem dogodku še ostal živ.

V taborišču, prav tako pa tudi v bolnišnici, se venomer nekaj šušlja. Ljudje vedo povedati, da je padla Sicilija in da se Amerikanci pripravljajo na napad na Italijo. Govori se celo, da se velika veja fašističnega

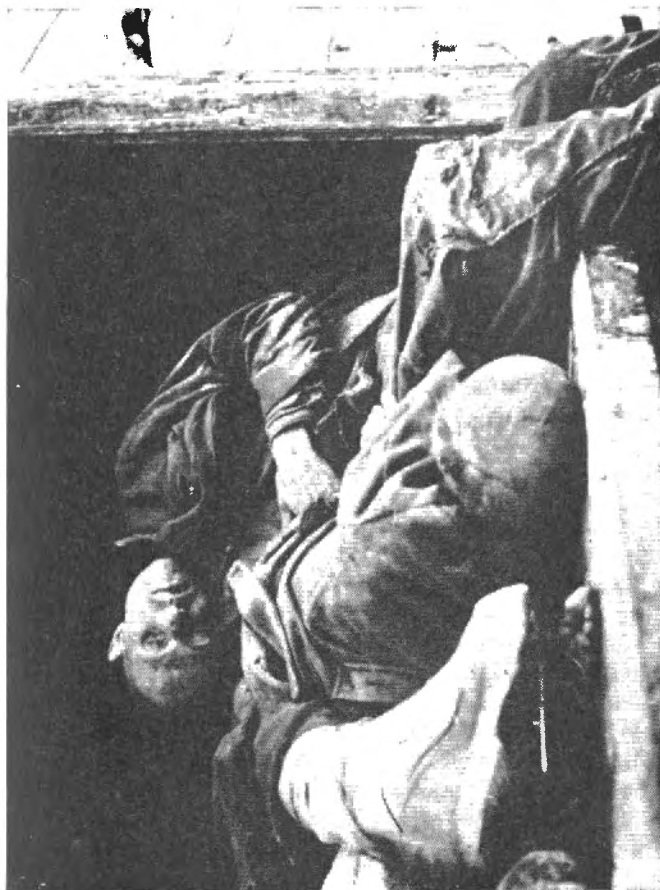
drevesa že maje in da se bo odlomila od Hitlerja. Nekateri so že spet preveč dobro razpoloženi in že spet sanjajo o skorajšnji svobodi. Tudi moji prijatelji, ki prihajajo k meni s komande, pripovedujejo, da je verwalter SS postal zadnji čas nekam potr in z ljudmi postopa lepše. Tudi ljudje, ki so bili tukaj na revirju do pred kratkim še strašno gospodovalni, se zadnje čase klanjajo in postajajo vse nekam zmernejši.

Nekega večera je kot bomba udarila med nas vest, da je Italija kapitulirala. Med bolniki je nastalo veliko veselje, odkrehnila se je torej velika veja od fašističnega drevesa. Ljudje so ponoreli od veselja. Rusi so postali pogumnejši, namlatili so celo nekaj Poljakov, ki so jih imeli najbolj v želodcu. Sovraštva, ki so se nagrmadila pri ljudeh tu v taborišču, so vzplamtela.

Prosti čas porabimo za razgovore, kako bomo šli v domovino. Od nekod so se naskrivaj pojavile geografske karte, na katerih si ogledujemo, kje leži rojstni kraj in kje je treba iti, da dospemo čimprej v domovino. Težko čakamo na dan, ko bomo spet doma med svojimi. Po vesti, da je Italija kapitulirala, pričakujemo še novic, toda časopisi prinašajo samo suhoparna poročila o dogodku.

Od tega dne se je vse nekam čudno spremenilo. Nemci in bolniško osebje je postalo prijaznejše, od nekod so celo prinesli kruh za Ruse. Tudi ljudje, ki prihajajo iz blokov, pripovedujejo, da je disciplina v blokih močno popustila.

Tudi jaz si želim spremembe. Želim si dogodkov, ki bi se odvijali hitro in bi nam v kratkem času vrnili svobodo. Spet sem si zaželel paradižnikov in svežega zraka, ki mi tukaj manjka. Rane na nogi so se mi popolnoma pozdravile, tako da skoraj nimam več možnosti, zadrževati se v bolnišnici. Želim si ven na polje. Rad bi se pred zimo najedel paradižnikov, rad bi bil spet med staro družino. Po dvajsetih dneh v revirju se vračam na delo.

Poljski transport je prispeel z mrtvimi jetniki

Na bloku 14 se je medtem, ko sem bil v revirju, marsikaj spremenilo. V sobah je velika gneča. Ker je taborišče preveč polno, so v naš blok vrinili jetnike drugih narodnosti.

Spet hodim na delo v staro komando. Po polju se že kaže jesen. Veter mrzlo piha po ravnini, v glavnem so sadeži že pospravljeni, le zelje se bohota po njivah. Zelje je tako dobro obrodilo, da niti pri nas doma ne pomnim takih glav.

Hrana se je zadnji čas močno poslabšala. Jetnikom kuhajo dan za dnem trdo kolerabo. Vsak četrtek je nekaj boljšega, to je zelje s krompirjem, zato ta dan čakamo kosilo z nestrpnostjo. Takrat si v mali pečici sprajimo krompir na margarini. V pralnici, kjer peremo zelenjavo, pelje iz odvodnega kanala cev, iz katere smrdi po gnilobi. Na tej cevi smo opazili, da uhaja iz zemlje gorilni plin, na katerem potem ob četrtkih opoldne pražimo krompir, ki je za naše pojme najboljša hrana.

Čas po kapitulaciji Italije hitro mineva, a rešitve, ki smo jo od tega dogodka pričakovali, ni. Celo disciplina je spet postala strožja. Vojaki nas spremljajo s puškami, pripravljenimi za strel. Prej so nosili puške na rami, sedaj pa so dobili navodilo višje komande, da puške drže v rokah. Tudi v taborišču se čutijo posledice razpletov na bojišču. Nekega deževnega dne pripeljejo prve italijanske vojne ujetnike in civiliste. Pred vhomom se vije kolona zelenih postav v uniformah. Oficirji italijanske vojske se branijo vkorakati v koncentracijsko taborišče, toda kapoiji neusmiljeno tepejo svoje bivše zaveznike.

Iz goste megle, ki pokriva dachauski appellplatz, prične po malem rositi dež. Tisoče Italijanov stoji na prostem na appellplatzu. Nekaterim pojasnjujem, da bodo tudi oni dobili takšne obleke, kot jih nosimo mi. Italijani se pomenkujejo, lačni prosijo kruha. Nastane barantanje, v katerem se pojavijo smešne cene. Italijani prodajajo za kruh jopice, čevlje in razne druge

stvari, katerih jim esesovci še niso pobrali. Službujoči esesovski oficir je to opazil. Italijane so segnali na posebno mesto pod stražo. Tedaj pa se je zgodilo nekaj, česar Dachau še ni doživel. Razočarani Italijani so pričeli trgati s sebe obleko, čevlje in vrednosti. Sredi dvorišča so zakurili ogenj in zažgali svoje premoženje. Veliki oblaki dima so takrat pokrivali dachausko taborišče. Italijani so predrzni. Kričijo in obetajo Nemcem »uno, due, tre mesi« — pa konec vojne. Esesovci ne vedo, kaj bi naredili z italijanskimi vojnimi ujetniki. Ker ni prostora, ostanejo na prostem, na dežju, vso noč.

Tako se taborišče polni bolj in bolj. Vsak dan prihajajo nove kolone Italijanov v zelenih uniformah. Taborišče je prenatlačeno, hrana je vse slabša.

Tudi z vzhoda prihajajo novi ljudje v taborišče. Delamo na polju ob cesti. Iz daljave se pomika kolona v čudnih oblekah. Civilisti so v sredi, ob straneh pa korakajo z dolgimi puškami v rokah esesovski Ukrajinci. Na glavah nosijo visoke črne kučme, na njih imajo mrtvaške glave. To so ukrajinski kozaki, ki ženejo svoje lastne brate iz domovine v sužnost. Počasi koraka sprevod proti taborišču, žene z otroki na hrbtih, dekleta, nekatera še prav mlada, možje, starčki in otroci. Slabo so oblečeni. Ko korakajo mimo, jih gledamo. Verwalterja SS zanima, od kod so ti ljudje. Odgovarjajo mu, da so prišli z vzhoda.

Kot na zahodu tako tudi ruska vojska na vzhodu dobro napreduje. Nekateri pravijo, da bodo Rusi kmalu že na poljski meji. S Poljaki razpravljamo o bodočnosti. Dokazujem jim, da bo prej ali slej prišel čas, ko bodo Rusi dosegli poljsko ozemlje. Poljaki so polni vere v Angleže in venomer zatrjujejo, da Rusi ne bodo smeli stopiti na poljsko zemljo. Iz takih pogovorov nastajajo celo prepiri, ki so zame postali že nevarni. Poljaki, ki so povečini premožni ljudje, se bojijo Rusov. Nekateri pravijo, da jim je ljubše, da

ostanejo Nemci na Poljskem, kot da bi se na Poljskem ustvaril ruski sistem. Čudim se temu, toda ko mi nekateri zaupajo, da imajo doma po dvesto hektarov zemlje in da zanje dela po nekaj sto ljudi, že razumem, zakaj se tako strašno boje Rusov. Med Poljaki so celo ljudje, ki razglašajo, da bi morala Poljska iz te vojne iziti bogatejša, kot pa je bila pred njo. Propagirajo nekakšno priključitev Ukrajine Poljski. Ukrajinci so zviti ljudje, zato prikimavajo le takrat, če gre za dober grižljaj kruha ali kaj podobnega.

Tudi poštni promet peša, vendar od časa do časa še dobimo iz domovine pisma ali celo pakete. Teta iz Lipnice ter sorodniki iz Rakovice, Besnice in od drugod nama z Jožem v rednih presledkih pošiljajo pakete, brez katerih res ne vem, kako bi zdržala težko delo in razmere, v katerih živiva. Teta mi v zadnjem pismu piše nekako takole: »Novo leto težko pričakujemo, ker nam obeta mnogo dobrega. Veseli smo, ker se je naš sosed z nami pomiril in smo spet prijatelji.« Pismo razumem tako, kot je treba, in to mi daje pogum, saj novo leto pomeni svobodo, naš sosed pa je Italija, ki se je pomirila.

Nekega dne dobim paket, za katerega ugotovim, da ni zame, ampak za Joža. Kruh je že pokvarjen, nekaj drugih stvari pa še dobrih. Paket pošiljajo Ribovtovi iz Besnice. Paketu dodam še nekaj iz svojega in ga pošljem naprej Jožu v Allach. Priložim tudi pisemce, v katerem mu opišem doživetja, ki ga morda zanimajo. Prosim ga, naj mi piše in pove, kako se ima.

Letalski napadi so vedno pogostejši. Iz oporišč, ki jih imajo Angloameričani v Italiji in na otokih, prihajajo vsak dan letala, ki prinašajo s seboj razdejanje in strah Nemčiji. Tako je tudi neke noči od sobote na nedeljo. Nebo jasno, brez oblačka, mesečina obseva vso pokrajino. Letala napadajo München. Spet gledamo kot reka vijoče se rakete, ki padajo proti zemlji. Protiletalska obramba silno močno bruha ogenj in granate se s treskom razletavajo v zraku. Letala lepo

v formacijah priletavajo, odlagajo tovor in se čez naše taborišče vračajo na zahod. Tudi nad taboriščem je letalec odvrigel veliko raketo, ki počasi pada proti zemlji. Ne še popolnoma izgorela je padla na skladišče obleke. Vnelo se je skladišče in kuhinja. Gost dim se vali po taborišču. V zraku pa so še vedno letala, kuhinjo pa plenijo jetniki. Gasilci gasijo, nebo proti Münchnu pa krvavo rdeče žari od požarov.

Zjutraj si ogledam pogorišče. Na tisoče oblek, ki so jih prinesli s seboj jetniki z vseh krajev sveta, leži tu napol sežganih. Tudi moja obleka, moje zadnje, kar sem imel, je verjetno tukaj zgorela. V domovini so nam Nemci vse pokradli, sedaj pa sem še ob edino obleko, ki mi je ostala. Tolažim se s tem, da bo še vse dobro, če le ostane glava, drugo si bomo pridobili, ko bo spet svoboda.

Taborišče, v katerega še vedno dotekajo nove kolone, se začenja tudi prazniti. Največ odhajajo iz taborišča Italijani, ker so sedaj po kapitulaciji Italije, po mnenju Nemcev, še manj vredni kot Rusi.

Ko delamo na polju, gledamo dolge kolone Italijanov v novih zebastih oblekah, kako korakajo proti Allachu. Klop, klop, udarjajo lesene cokle po betonski cesti. Nesrečni ljudje odhajajo v taborišče, ki je blizu Münchna. Tukaj ponavadi južnjaki zdrže komaj dva, morda tri mesece, potem pa se izmučeni vračajo v Dachau, kjer čakajo ali na invalidski transport ali pa umro že v Dachauu.

Na polju režemo zadnje zeljnate glave. Sedaj, ko ni drugega, jemo kar zelje. Tudi čebulo, ki smo jo prej poskrili za slabše čase, odkopavamo iz zemlje in jemo. Zjutraj se ponavadi na polju megla, listje že odpada, vse nas spominja na zimo. Verwalter je postal mirnejši, nič več tako ne kriči kot je včasih. Zamišljen je in nekemu Poljaku je celo priznal, da bo to vojno dobil tisti, ki bo gospodarsko močnejši. Modruje, kaj se bo drugo leto sejalo po polju. »Tukaj bo zelje, tam redkvice,« toda dodaja, »seveda, če bomo še živeli.«

Čudim se, da so nekateri kljub temu, da so slabo hranjeni, postali na jesen debelejši; saj smo vendar jedli samo zelje, pa so vendar krepki. Tudi jaz sem se v zadnjih tednih precej popravil. Tako smo se menda kar sami, od narave gnani, pripravili za hude zimske mesece.

Nedelja, prvi deževni dan, ko tudi naša komanda ostane v taborišču. Čistimo omarice, ribamo pod, nato pa se pogovarjamo s starimi znanci, s katerimi zaradi prezaposlenosti že dolgo nismo bili skupaj. Iz tovarne mesnih konzerv so pripeljali vse ljudi v taborišče. Postavljajo se na velikem appellplatzu drug od drugega v razdalji nekaj metrov. Na povelje se vsi slečejo do golega. Tako stojijo v dežju, vetru in mrazu nekaj ur. Zvijajo se od mraza, toda esesovci jim ne pustijo, da bi se oblekli, niti jih ne pustijo v sobe. Iz daljave opazujemo ta strašni prizor. Ledeno mrzli dež neprestano pada na gola telesa. Šele po nekaj urah odpelejo ljudi v kopalnice, esesovci pa preiskujejo stvari in obleke nesrečnežev. Kasneje so nam povedali, da je bilo v tej komandi nekaj izdajstev, ker so se nekateri pripravljali na beg. Komanda SS je to zvedela, pa so privedli vse v taborišče, da bi pri njih našli nedovoljene stvari ali pa orožje. Našli niso ničesar, toda ljudje so se prehladili in marsikdo ni dočakal konca.

Tako je nastalo v Dachauu jesensko deževje. Vse dni dežuje, vmes pa tuli in zavija mrzel veter. Italijani, novinci postopajo od barake do barake in milo prosijo za hrano. Zanimivo je opazovati te južnjake. Nanje je zima še bolj udarila svoj pečat. Poljaki in Rusi oziroma Slovani nasploh še dokaj lahko prenašamo mraz, medtem ko so Italijani zelo neodporni. Tudi Francozi niso dosti boljši. Francoze sem vedno visoko cenil. Vendar je pri njih opaziti znake degeneracije, mehkužni so in le težko prenašajo tegobe taborišča. Pravo nasprotje njim so Rusi. Močni že po naravi, najbolj zaničevani in brez vsake pomoči od

kogar koli, so videti kar dobri. Posebno mladi ljudje se znajdejo v vsaki situaciji. Tu pride dobesedno do izraza naravni izbor. Močnejši ostajajo, šibkejši propadejo.

Med nami so tudi Srbi, ljudje, ki niso prišli v taborišče iz političnih razlogov, ampak zaradi boja za obstanek v Nemčiji, kamor so prišli na prostovoljno delo. Mlad Srb, študent iz Niša, mi pripoveduje, kako je prostovoljno odšel z doma na delo v Nemčijo. Ker mu delo ni dišalo, se je oprijel »šverca«. Sam se ima za pravega črnoborzijanca. Prepotoval je Nemčijo vsevprek in bil v vseh večjih mestih. Kupčeval je z vsem, celo z ženskami. Vprašam ga, ali mar še vedno cvete trgovina z belim blagom. Pravi mi, da je pač takšen boj za življenje. Mnogo se je ukvarjal z dekleti, tako da so bile v njegovem naročju že žene vseh evropskih narodnosti. Na moja vprašanja, naj mi kot strokovnjak zanje pove, katere ženske so najlepše in najboljše, mi odgovarja, da so najslajše Belgijke in Francozinje. Ugovarjam mu, da so najboljše naše, Slovenke. Nekako užaljen pravi, da ima on več izkušenj kot jaz. Na koncu mi prizna, da so zelo dobre žene vendarle ženske slovanskega rodu in to Čehinje. S fantom sva dobra prijatelja, ker zna marsikaj zanimivega povedati.

Ko razkladamo krompir iz vagona, dobimo več novih ljudi. Najmanj oprezni in iznajdljivi so Francozi. Iz naše skrivalnice jim damo nekaj čebule, da jo ponesejo zvečer svojim tovarišem. Opominjamo jih, naj bodo s čebulo previdni, toda oni samo odgovarjajo z »oui, oui«. Zvečer, ko že odhajamo, opazi verwalter, da imajo nekateri novinci sumljivo polne žepe. »Stoj!« ukaže. Obstali smo in verwalter jim pobira iz žepov čebulo. Za vsako čebulo težka klobuta. Rusi se smejijo. Tototen sem, ker se smejijo. Danes so tepeni Francozi, jutri bomo pa morda, kot že tolikokrat, spet mi.

S Francozi novinci je sploh zelo težko. Zgodilo se je, da je žena nekega Francoza izvedela, da mož dela

na njivi. Nevede, v kakšno nevarnost se podaja, je prišla v bližino, hoteč obiskati moža. Mož jo je opazil, prepoznal jo je. Hotel se je z njo pogovoriti in ji je šel nasproti. Stražarji iz stolpa pa so oba ustrelili. V takem primeru postajamo nervozni.

Vse taborišče se pripravlja na bližajočo se zimo. V taborišču poleg barak kopljejo dolge zasipnice, kamor spravljajo krompir, korenje in repo. Posebna policija, katero sestavljajo jetniki, noč in dan patroljira po taborišču in preganja ljudi, ki lačni kradejo korenje, repo in krompir. Ponoči nastane včasih hrup in celo spopadi med Italijani, ki kradejo po zasipnicah, ter policijo, ki zasipnice čuva.

Ker je nastopila deževna doba, hodim na delo k ribniku, zahodno od taborišča. Med potjo ogledujem esesovske vile in igrišča, ki so jih zgradili jetniki za zabavo svojim gospodarjem. Ti pa se nimajo časa veseliti, ker se morajo krvavo tolči na številnih frontah. Na kolodvoru, kjer iztovarjajo italijansko orožje, večkrat slišim poke in eksplozije.

S starejšim Rusom, Skarpovom po imenu, delava skupaj pri ribniku. Človek je doma, kot pravi, iz Sibirije. Dober prijatelj je, miren in skromen, in če se nama posreči ujeti ribo, tako da naju ne opazi stražar, jo vedno deliva na pol. Ribo pojeva kar surovo, samo malo jo posoliva, pa četudi je še živa, nama vendar mehko meso ugaja.

S Skarpovom se pogovarjava o Sibiriji, o njegovem rodnem kraju. On le malo govori, toda kar reče, veliko pomeni. Pravi, da ima do svojega doma več tisoč kilometrov poti. Prizna mi tudi, da bi tvegala beg, toda počuti se preslabotnega za tako dolgo pot; ob njegovih namerah se je tudi v meni prebudila spet strast za beg.

Spet sem pričel sanjati o begu. V mislih sem iskal razne možnosti, ki bi me mogle privedi do zaželenega cilja. Delo na prostem se mi je zastudilo. Mraz in veter, ki vsak dan bolj strupeno veje prek polj in pa

gneča, ki je nastala v baraki, me gonijo stran. Tudi izkušnje lanske zime in pa preboleli tifus sta mi dala misliti. Kaj, če se spet pojavi epidemija? Kaj, če pride konec vojne in kaj bodo tedaj storili esesovci z ljudmi v taboriščih? Tako sem pričel misliti na možnost, da bi zapustil taborišče. Vsega me je spet prevzela želja po begu. Še nekaj tednov in polje bo povsem mrzlo in pusto. Še te vagone krompirja, ki prihajajo dnevno na postajo, razložimo, nato pa ali nekam na transport ali pa vrag si ga vedi kam.

Odločim se, da izkoristim prvo priložnost za slovo od Dachaua. Nedelja popoldne je. Po apelu je pregled zaradi uši. Kočevar iz Gorenje Save preiskuje moje srajco. Pokaže mi debelo rejeno uš. Z nohti jo ubije. Pisar, Poljak, zapiše na tablico moje ime. »Tako, sedaj se pripravi. Takoj greš na dezinfekcijo,« mi pravi. Poprosim ga, naj molči o moji nesreči. Jutri se javim sam, pa bom na ta način ostal danes lepo na bloku, ker je nedelja, jutri pa mi ne bo treba na delo. Poljak privoli.

Naslednji dan pred odhodom na apel se javim sobnemu starešini. Povem — zlažem se mu, da sem našel že po preiskavi v svoji srajci uši. Starešina me oprosti dela za ta dan s pripombo, naj ostanem v bloku, da grem, kadar bo potrebno, na dezinfekcijo v paro. Ostal sem torej tako lepo doma na bloku.

Dopoldne prihiti v sobo Golc, doma tam nekje od Zidanega mostu. Pripoveduje mi, da gre drugi dan z majhno skupino dvajsetih ljudi na »aus«-komando v Hallein pri Salzburgu. Dalje mi pripoveduje, da gre z njimi tudi neki Gregorc iz Tržiča. Tudi jaz sem ves navdušen za to pot. Odhitim k blokovnemu pisarju, da ga vprašam, če bi bilo mogoče še katero mesto prazno. Ker je skupina že polnoštevilna, ni več možnosti, da bi se tudi jaz vključil vanjo. Kmalu najdem Španca, ki je proti svoji volji določen v to komando. Sporazumeva se nekako po nemško in italijansko, kaj bi jaz rad. Španec se strinja, da ga jaz

zamenjam, ker želi ostati v Dachauu, kjer ima tovariše. Zmenimo se torej s Tržičanom, da gremo na delovni urad. Tam bom rekel, da je Gregorc moj stric in da želiva, da zamenjajo mene s Špancecem, ki hoče ostati v Dachauu. Z nekimi Čehi v delovnem uradu se nekako sporazumemo. Ker smo Slovenci, nas zamenjajo tako, kot želimo, še prej pa mi navihani Čeh namigne in vpraša: »Hočeš domov?«

Ves sem zadovoljen, ker se lahko pripravim naslednjega dne na pot.

Zvečer dobim na svoje veliko veselje kar dva paketa od tete iz Rakovice. V enem mi pošilja živila, v drugem pa topel pulover, katerega bom čez zimo res potreboval. Zvečer se poslavljam od svojih znancev in prijateljev, ki mi zažele srečno pot. Marsikateri me morda tudi v mislih razume, čeprav mi tega nihče ne reče.

Zjutraj po apelu se najdemo ljudje, katerim je odločeno nekaj časa preživeti skupaj. Družba je precej pestra. Razen nas treh Slovencev je tudi nekaj Rusov, Poljakov, Čehov, Grkov in en Francoz. Še prej se poslovim od tovarišev iz vrtnarske komande. Z njimi je slovo zelo prisrčno, posebno Rusi mi vsi želijo srečno pot. Celo Poljaki, s katerimi nisem bil v najboljših odnosih, postanejo kar nekam mehki. Z Janezom in Petrom si podamo roke, želeč drug drugemu srečno vrnitev domov na kakršenkoli način že. Tako torej zapuščam ljudi, s katerimi sem skoraj pol leta preživel skupaj v Dachauu.

V kopalnici čakamo na odhod. Ljudje pripovedujejo, da je mesto, kamor odhajamo, le nekaj deset kilometrov oddaljeno od Salzburga v smeri proti Tirolam.

Okrog desete ure nas sprejme v varstvo močna straža esesovcev. Krenemo skozi vrata in zaslišimo spet naše staro povelje: »Mützen ab, Mützen auf!« Ko že odhajamo skozi vrata, slišim, kako nekdo vpije: »Krematorienkapo, heraus!« mi pa korakamo naprej po cesti na postajo.

Naši esesovci so nekam drugače oblečeni, kot pa so bili ti, s katerimi smo do sedaj imeli opravka v Dachauu. Vsa njihova oprema jih izdaja, da so planinci. Peljemo se skozi München, kjer opazim na kolodvoru precejšnja razdejanja od bombnih napadov, naprej proti naši domovini. Ljudje so povečini brezbrizni za okolico. Mene pa zanima vse, kar lahko vidim z vlaka. Hitimo mimo velikega vojaškega letališča. V hangarjih vidim velike avione transporterje, nekateri lovci pravkar pristajajo. Po širni planjavi tu pa tam opazim zasute jame, ki so jih izkopale bombe.

Vsi trije Slovenci sedimo skupaj v vagonu. Pogovarjamo se. Naši stražniki sedijo ob oknih in zehajo. Pogovarjamo se o vseh mogočih stvareh in na koncu se zedinimo, da smo vsi istih misli. Vsi nameravamo pobegniti. Ogledujemo pokrajino, ki je odeta v jesensko rumenilo. Ob progi se pasejo velike črede ovac, ki jih čuvajo kosmati psi ovčjaki. Naprej od njih se pasejo črede govedi. Za nami ostaja jesenska pokrajina, za nami ostaja Dachau z vsemi grozotami, ki smo jih v njem doživeli. Vlak drvi na jug, tja, od koder smo nekoč prišli. Z vsakim obratom kolesa smo bliže svojim domačim krajem. Za nami ostajajo velika jezera, nad katerimi se spreletavajo velike jate divjih rac.

Prispeli smo v Salzburg. Na kolodvoru je še vedno opaziti red in blagostanje, katerega je vojna le malenkostno načela. Prestopimo na drug vlak in proti večeru že hitimo naprej proti Halleinu. Sedimo v vagonu, pogovarjamo se in gledamo karto, ki visi na steni kupeja. K nam pristopi vodja straže. Pozdravi nas z dokaj čudnim nagovorom: »No, fantje, ali študirate, kako jo boste pobrisali, kaj?« Gledamo ga, kaj je on Slovenec? Na srečo smo le potihoma govorili, da skoraj ni mogel razumeti, o čem smo se pogovarjali. Esesovec je Slovenec, doma nekje od Beljaka. Prinesel nam je nekaj kruha in sira ter začel z nami iz dolgotrajnega pogovora. Zatrjuje nam, da bo vojna še dolgo

trajala in da bodo zmagali Nemci. Rad bi se mu smejal, toda bolje je, da nam ostane prijatelj. Pravi, da je sreča za Nemčijo, da je Italija kapitulirala, kar so Nemci že dalj časa pričakovali.

Dalje nam pripoveduje, da večkrat potuje na Jesenice, nekaj Jeseničanov pa dela tukaj v Halleinu. Jezi se tudi na bandite, ki so v Sloveniji že zatrti. Tudi nas sprašuje, če smo bili partizani. Pravi, da je to zelo nevarna zalega, ki pa Nemčiji ne more škodovati.

Vprašuje nas, kakšno je življenje v Dachau. Kar po pravici mu povemo, da je slabo in da z ljudmi zelo grdo ravnajo. Ugovarja nam, da nemški rajh pač ne more imeti milosti za tiste, ki te milosti niso vredni. Sicer pa je življenje v Halleinu za jetnike dobro, tudi dovolj hrane imajo. Vse to nam daje pogum in upanje, da bo naša pot v Hallein uspešna.

PONESREČEN POSKUS BEGA IZ TABORIŠČA V HALLEINU

Šestnajst kilometrov naprej od Salzburga izstopimo. Sprejme nas visok in surov človek, rottenführer SS. Kričeč nas razporeja v vrsto po pet. Po drevoredu, ob katerem so lepe vile, korakamo nekam v hrib. Po približno dvajsetminutni hoji prikorakamo v kamnolom, ki je sredi majhnega gozdička, obdanega s smrekami. Pred nami je dolga baraka, obdana z bodečo žico. Esesovec, ki nas vodi, celo pot surovo kriči in nas goni kot pse. Največje veselje ima z Rusi, ki imajo ožuljene noge, da ne morejo tako hitro hoditi.

SS-rottenführer nas še enkrat opozori na poslušnost, ki smo jo dolžni njemu in vsem ostalim izkazovati na vsakem koraku. Nato nam odkažejo prostor, majhno izbo, v kateri so postelje v dve nadstropji. Tukaj bo sedaj naše bivališče. Zunaj polnimo slamarice, ki smo jih prinesli s seboj. Možakar, kakih štiri-deset let star Nемеc, kuhar, kakor se nam predstavi, je zelo vesel, ko mu povemo, da smo trije Slovenci. Tukaj je že šesti mesec z jetniki, ki so tudi prišli skupaj. Dvajset jih je in so na delu v mestu, v esesovskih kasarnah.

Zvečer, ko se je že stemnilo, so se vrnili z dela stari jetniki. Začudeno se gledamo. Zelo so zgarani in izmučeni, tako da imam vtis, da sem ugriznil v kisló jabolko, če se stvari ne obrnejo tako, kot je treba. Stari taboriščniki so povečini Poljaki, nekaj je Avstrijcev, španskih borcev. Vsem na čelu je stari kapo, menda Nürnbergčan. Med drugimi je tukaj tudi moj znanec iz bloka 15, Nickel, ki je bil takrat blokovni starešina.

Stari jetniki nas gledajo nekako zviška. Ko se pozanimajo, kako smo kaj s tobakom, se kar hitro sprizajzamo in zbližamo. Pripovedujejo nam, da delajo v kasarnah SS, kjer je delo zelo težko. Za esesovce grade bunkerje za protiletalsko obrambo, druga skupina pa dela na osem kilometrov oddaljenem strelišču.

Že zgodaj zjutraj nas prebudi brlizg piščalke in rjojenje SS-rottenführerja, ki nas goni na delo. Na hitro popijemo nekaj grenke kave, nato zarjove še kapo: »Heraus!«

Gremo na delo. 38 mož nas koraka po gladki cesti, spremlja nas šest esesovcev. Pokrajina je lepa, ob cestah rastejo lipe. Mesto je nekoliko manjše od Kranja. Ustavimo se pri kasarnah. Možakar srednjih let, po videzu stavbenik, nas sprejme osorno. Ljudi tipa po rokah in mišicah ter jih strokovnjaško odreja za delo. Tudi jaz dobim lopato in kramp ter nato z Gregorcem in s stražarjem odrinem v kasarno. Stražar, še zelo mlad fant, nama sledi tik za petami. Puško drži v rokah ves čas, ko midva kopljeva jarek za kanalizacijo. Esesovci, ki pohajkujejo po dvorišču, naju sprašujejo po narodnosti, nato pa obkladajo z banditoma. Stražar prestopa z noge na nogo in naju venomer priganja k delu. Opoldne nam dajo nekakšno kosilo, ki pa spet sestoji iz kolerabne juhe, redke kot voda. Popoldne delamo naprej. Od utrujenosti sem izgubil voljo do opazovanja okolice.

Zvečer, ko se vrnemo v kamnolom, smo vsi razočarani, toda to še ni vse. Po slabi večerji nas napadejo še stenice in bolhe, ki tu kar mrgolijo.

Od stražarjev skušam previdno poizvedeti podatke, ki bi nam prišli prav pri begu. Toda stražarji so zelo nezaupljivi, ker so še mladi fantje, nekateri celo rekruti. Megla se vlačí vse dni po dolini, tako da se ne moremo razgledati po okolici. Čez teden dni pa vendar posije sonce in tedaj šele vidimo lepoto gorske pokrajine. Okrog mesta se dvigajo griči, ki zlasti na zahodu prehajajo v visoke snežnike, na katerih že leži sneg.

V to smer se tudi vsak dan izgublja vlak, ki ga željno spremljamo z očmi, dokler se njegov dim ne razprši nad predorom. Tega dne se kljub utrujenosti počutim spet vesel in lahek. Zrak je tukaj vse drugačen kot pa v Dachauu. Vse mi je že nekako domače, počutim se skoraj kot doma.

V nedeljo popoldne sedimo Slovenci v kotu na moji postelji. Po malem nas grizejo bolhe, toda mi smo resni. Pogovarjamo se, kaj nam je sedaj storiti. Jaz razlagam, da je sedaj čas, ki ga moramo izkoristiti. Tečejo zadnji dnevi oktobra 1943. leta, vreme je lepo, brez snega. Res je, da leži na prelazih sneg, toda mi moremo s tovornimi vlaki, ki vsak dan vozijo na italijansko fronto, zariti v slamo, potovati vse do Beljaka ali pa še dlje.

Tovariša, posebno starejši, mi nekam boječe ugovarjata. Nimata poguma. Potem jima omenim priložnost za takojšnji beg. V stranišču se lahko skozi luknjo za grez splazimo v grez, od tu pa je mogoče odmakniti nekoliko skal, odgrebsti nekaj zemlje in beg bi bil skoraj mogoč. Vendar vso stvar spet prepustimo čakanju in nadaljnemu iskanju boljših možnosti.

Dnevno delo nas vse bolj utruja, tako da mi je na koncu že kar prijetno, ko se vozimo s kamionom v nekaj kilometrov oddaljeni konec mesta po pesek. Z Gregorcem in z mano gresta ponavadi dva esesovca, ki sta pravzaprav še otroka. Zelo sta domišljava. Ukazujeta nama, da se kar naprej odkrivava. »Tako se torej otroci norčujejo iz mene,« pravi Gregorc. Z druge strani pa so ti mladeniči zelo boječi. Ko zaprosim enega od njiju, naj me pusti na potrebo v gozd, me spremlja korak za korakom. Ko tako gledam, kako me straži, me včasih resno zgrabi želja, da bi pograbil fantiča za vrat, ga zadavil in nato pobegnil.

V sobi smo sedaj Slovenci, Poljaki, Rusi, Grki, Čehi in en Francoz. Med vsemi so mi najbolj všeč Rusi in Grki. Med Rusi ima vodilno besedo Mihael, ki je zelo

bister. Vse opazi in skoraj bi zadel, ako bi rekel, da celo ponoči vidi, kaj se dogaja v sobi. Potem je tu še Nikolaj, ki je doma nekje iz rostovskega predmestja. Tudi ta fant je pameten, toda na njem je opaziti grobosti in surovosti predmestne šole. Ivan, ki je prav tako Rus, je poštena kmečka duša, zame bi menda naredil prav vse, kar bi želel. Potem imamo tukaj Ukrajince, ki se drže bolj ob strani, ker se ne razumejo dobro s pravimi Rusi. Pri Grkih izstopa Ivan, ki zna tudi rusko. Grki so sploh zanimivi ljudje. Pošteni so in značajni. Od Čehov imamo mladega Jarda, ki je zelo zaveden Slovan, toda kar malo preveč hvali Angleže, ki mu pomenijo vse. Mali Pepičko je po poklicu natakár, dobro govori nemško, zato se ga poslužujemo za tolmača. Francoski zastopnik med nami se imenuje Ruži. Je vesel fant in tipičen Francoz. Zelo lahkomiselni je, venomer govori samo o hrani in o ženskah, katere zelo rad riše na vsak kos papirja, ki mu pride v roke.

Od Grkov mi je zelo všeč še Agop. To je fant, star nekaj čez dvajset let. Je črn in njegovo lice ga povsem izdaja za človeka judovskega porekla. Pogovarjam se s temi preprostimi ljudmi in moram reči, da se zelo dobro razumemo. Pripovedujejo mi o življenju v njihovi domovini. Življenje je težko, večinoma se ukvarjajo s poljedelstvom.

Italijana, ki sta po naključju prišla v našo skupino, sta še mlada. Eden po imenu Giovanni ima na bluzi črn trikot, ki ga označuje za lenuha. Ko fanta opozorimo na oznako, se razburi. Pravi, da je politični jetnik in da ni bil nikdar fašist. Njegov tovariš je Leonardo. Doma je nekje od Napolija. Kot pripoveduje, so mu ob bombnem napadu na to mesto ubili vso družino. Italijana sta zelo pridna. Ko se vozimo s kamionom na delo v kamnolom po pesek, nosita s seboj pletenje in celo vožnjo njune roke urno pletejo nogavice in naušnike, ki jih delata za kos kruha drugim jetnikom.

Med nami so posebno med starimi jetniki ljudje, ki so ali nespametni ali pa iz navade naučeni, da zelo hitro delajo, s čimer pa priganjajo k delu tudi druge. Zaradi tega sem se naučil v prav vseh jezikih ponavljati in izgovarjati besede »počasi delajte«. Tudi Italijana in Grki, ki so najboljši delavci, se iz solidarnosti polene in pri delu postavajo.

Mali Karlek iz naše slovenske skupine je zbolel. Prehladil se je in sedaj se ga je prijel revmatizem. Leži doma, midva z Antonom pa še naprej hodiva na delo. Dolga pešpot na strelišče je naporna, tako da je vsak dan več ljudi bolnih. Vsakdo, kdor nima dobrih nog ali pa je drugače slab, od dolge poti omaga. Tako se nekega dne kot še močan tudi jaz znajdem na strelišču. Našo skupino vodi kapo Nickel. Mene že pozna. On je star jetnik. Zaprt je že enajst let. Pripoveduje mi grozovita doživetja iz prvih dni zgodovine Dachaua, iz časov, ko je bil kapo na plantaži. Takrat je bilo strašno. Ko je zjutraj odhajala na delo komanda, je pri vratih službujoči esesovec zapovedal, da se sme nazaj vrniti na primer samo petsto ljudi od petsto petdesetih živih. Kaj naj sedaj napravijo z ljudmi, ki so odveč? Nickel mi pripoveduje, da so kapo posameznih skupin dobili povelje od višjega kapa: Vsak mora na neki način spraviti s sveta določeno število jetnikov.

Ubijali so jih s koli, lopatami ali pa so zapovedali jetniku, naj gre proti stražarnici, kjer ga je stražar ustrelil iz stolpa. Kamorkoli se je človek obrnil, povsod ga je čakala smrt. Ako si izvršil zapoved, te je ubil stražar, ako je nisi, te je ubil sam kapo. Esesovci so dobivali nagrade za vsakega ubitega jetnika. Za nekaj ubitih jetnikov — določeno število dni izrednega dopusta. Ko sprašujem Nickla, če se je kdaj v zgodovini taborišča komu posrečilo zbežati, mi odkrije zanimive stvari. Nekoč je jetnik, ki je bil na revirju, pobegnil na tale način: Vztrajno si je pripravljal dimnikarsko obleko. V taborišče je vsake toliko časa

prihajal dimnikar, ki je čistil dimnike. In ta jetnik, ki je bil Nemec, se je oblekel v dimnikarsko obleko ter prešel vsa vrata brez legitimiranja. Dimnikar je bil tako na las podoben civilistu, da je prevaral vse stražarje, ki so ga mirno pustili skozi vrata. Toda tudi ta ni užival dolgo svobode. Ujeli so ga prav kmalu, že v nekaj dneh, in plačal je svoj hrabri podvig na vislicah.

Drugi primer, ki se je dogodil že leta 1943, je bil kronan z uspehom. Mlad Belgijec, letalski oficir, si je v krojačnici in iz skladišč nabavil žensko blago. Napravil si je lepo damsko obleko in jo ponesel na plantažo, kjer je delal. Tu se je sredi dneva preoblekel v žensko in nato nemoteno prešel vse straže. Menda so Rusi celo klicali za njim, ko je kot ženska šel mimo. Ta človek je skoraj edini, ki se mu je beg iz Dachaua posrečil.

Nickel je med drugimi Nemci osovražen. Kot star jetnik ima na sebi madeže preteklosti. Tudi on je baje ubijal nedolžne ljudi. Njegov obraz izdaja sadista, ki ga je vzgojilo taborišče.

Tako sedaj vsak dan zjutraj korakamo skozi Hallein, nato pa zavijemo na jug. Ob reki Salzach korakamo vstric železniške proge. Zraven ceste se dvigajo nizki smrekovi gozdički. Na strelišču, ki je sredi majhnega hriba, premetavamo in prevažamo zemljo, planiramo. Kadar je lepo vreme, vidimo v daljavi visoke gore, ki menda segajo tudi do tri tisoč metrov visoko.

Zemljo prevažamo v majhnih vozičkih s kravami ali pa s konjem. Delo je zelo težko, toda kapo Nickel nas prav nič ne goni na delo. Tudi esesovci, ki nas spremljajo kot straža, so tukaj docela drugačni kot v kasarni. Hrano nam dovažajo iz Halleina. Opoldan okrog dveh ponavadi šele dobimo kosilo. Tudi sami esesovci so slabo hranjeni in se njihova hrana včasih prav malo razlikuje od naše. Ker so stražarji lačni, jim kapo Nickel kdaj pa kdaj nalije hrane iz našega kotla. To me močno jezi, zdi pa se mi tudi smešno.

Kapo ima na kmetiji, ki je nad streliščem svojo ljubicu, mlado deklo Matildo. Zato se hoče na račun drugih prilizniti esesovcem, da bi mu dali proste roke pri dekletu.

Dekle je komaj razcvetajoči se cvet. Hudo naivna je. V bližini ni nobenih fantov, vse je šlo v vojsko, tako da nima nobene druge priložnosti. Dekle je poštena in tudi do nas je dobra. Vsak dan nam prinaša po naročilu svoje matere, kot pravi, jabolka in kruh. Esesovci se ji dobrikajo, toda ona jih sovraži. Sploh so ljudje v tem kraju dobri. So stari Avstrijci in niso bili nikdar za Hitlerja.

Tako kapo Nickel izkorišča to mlado, nepokvarjeno deklo. Ko bi deklo vedelo, kaj je Nickel, bi verjetno postopalo drugače. Nickel odide večkrat s stražarjem na njen dom. Takrat ga nadomestuje Poljak Stah.

Vreme se je zaostriilo. Snega po dolini še ni, toda vsak dan je reka Salzach bolj zavita v meglo. Po njej z gora prihaja led. Velike jate divjih rac kriče krožijo nad reko.

S kapojem Nicklom sva se sporekla, ker daje našo hrano stražarjem. Nickla opozorim, da ni pravilno in ni dovoljeno tako ravnanje. Hrana, namenjena jetnikom, se tudi mora med nas razdeliti. Kapoja zatožim kuharju Karlu, ki vzame stvar resno in Nickla opomni, naj daje esesovcem svoj obrok, hrano, namenjeno jetnikom, pa naj daje nam. S kapojem se od tega dne ne moreva več. Grozi mi, da me bo odstranil iz komande, ki dela na strelišču, jaz pa mu dam razumeti, da so mi znani njegovi odnosi z Matildo, ki lahko škodujejo tudi njemu.

Po eni plati si tako nakopljem sovražnika, zato pa so mi po drugi plati jetniki toliko boljši prijatelji, ko vidijo, da se borim za dobro nas vseh. Avstrijci, španski borci, so z nami Jugoslovani vedno prijazni, dozdeva se mi celo, da nas skrivaj opazujejo, kadar se mi sami med sabo potihlo pogovarjamo. Kuhar Karel nam ob nedeljah, ko je malo boljša hrana, vrže nekó-

liko več kakor drugim, kar pa meni ni všeč, ker to vsi vidijo in bi lahko kdo godrnjal. Mali Stamperle, Avstrijec, nas vedno pozdravlja, kadar smo sami, z »šivio Tito«.

Tudi mi, to je Karel, Gregorc in jaz, smo prijazni z vsemi. Kadar dobimo pakete iz domovine, ponavadi pogostimo bolj ali manj celo sobo.

Vodja SS je z nami kar vljuden. Ne vem, kaj ga vodi k temu, gotovo pa ima že okrog sedemdeset let. Venomer zamišljeno koraka po kasarni s cigaro v ustih. Morda je moža izučila starost, da je izgubil surovost, ki je tako značilna za večino esesovcev. SS-rottenführer pa je drugačen človek. Je visok in surov ter pravi, da je bil na fronti v Karelji. Bil je zadet v glavo in izgubil je mnogo krvi. Rusi, ki jih najbolj sovraži in pretepa, so mi često izrazili obžalovanje, zakaj ga ni krogla takrat bolje zadela.

S Poljaki se ne razumemo najbolje. Naše prijateljstvo z Avstrijci nam jih je odtujilo. Dokler še nisem dodobra poznal skrivnosti, ki niso na prvi pogled opazne v taborišču, sem imel vtis, da so Poljaki in Avstrijci dobri prijatelji. Toda kasneje, ko sem ljudi bolj pozorno ogledoval, sem spoznal, da je med Avstrijci in Poljaki huda zakulisna borba za vpliv pri komandi taborišča. Poljaki so skušali na vsak način prevladovati z vplivom pri komandantu. Tudi Avstrijci niso bili boljši. Komandant pa je to spretno izkoristil za ugotavljanje odnosov med ljudmi. Tako smo mi novinci padli v sredino toka, ki nas je vlekel na dve strani. Nas Jugoslovane je potegnilo na avstrijsko stran, ker smo pač imeli še iz Dachaua slabe izkušnje. Po drugi plati pa nas je vezala z Avstrijci še politična vez bolj kot s Poljaki. Zaradi tega smo se zamerili Poljakom in to predvsem jaz, ker sem najbolj odkrito pokazal svoje prijateljstvo z Avstrijci. Poljaki so odselej gledali na vsak moj korak in prisluhnili vsaki moji besedi.

Avstrijci nas prav tako na skrivnem opazujejo. Morda so bili izredno spretni ali pa smo mi bili premalo previdni. Nekega večera sta prišla k nam v sobo Lojzel Grinberger in Stanperl. Lojzel zna popolnoma rusko. Nekaj časa je živel v Rusiji, nato pa ga je španska državljanska vojna potegnila v svoj vrtinec. Doma je iz Ziljske doline. Ker zna dobro ruski, nam služi za tolmača, v kolikor se ne moremo sporazumeti nemško. S tovarišema se pogovarjamo o raznih stvarih. Zdi se mi, da bi nas tri radi nekaj vprašali. Pogovarjamo se tudi o španski vojni, o taboriščih v Franciji in na koncu nam Lojzel zaupa, da je bil v Franciji skupaj s španskim borcem, ki sedaj vodi narode Jugoslavije v boju proti fašizmu. Pogovor se vrti okrog ene same točke, toda nihče noče z besedo na dan. Ko vprašam, kako je daleč do Beljaka, se vsi zasmejimo in nato mi Lojzel prizna, da želijo Avstrijci pobegniti k partizanom v Jugoslavijo. Ker smo Slovenci, in ko so nas opazovali, so prišli do zaključka, da tudi mi nameravamo pobegniti, bi želeli, da se skupaj organiziramo in pobegnemo v Jugoslavijo.

Tako smo prvič dobili zaveznike za beg v domovino. Lojzel mi še razloži njihov načrt. Najprej hočejo pobegniti v Jugoslavijo, od koder bi nato zanesli plamen osvobodilnega boja v Avstrijo. Dogovorimo se, da napišem v nedeljo svojim ljudem v Lipnico pismo, katero naj bi nato oni oddali po svojih zvezah na pošto. Prišla je nedelja. Pišem v Lipnico. Prikrito namigujem, kaj nameravamo in koliko nas je. Nato prosim, naj nam na vsak način nekako pomagajo, ker je stvar važna že zaradi ljudi, ki so španski borci in bi morda lahko precej pripomogli k skupni borbi na Koroškem. Pismo odnesejo Avstrijci na pošto. Kot mi pripoveduje Lojzel, imajo v Halleinu zvezo s KP Avstrije, ki je sicer slaba, toda kljub temu lahko računamo na njeno pomoč. On in njegova tovariša so že tako prišli v Hallein z namenom, da pobegnejo. Prek leta se je nekemu njihovemu tovarišu beg posrečil. Delali so na strelišču,

tam, kjer dela sedaj naša skupina. Stražarje so opoldne nahnarili s hrano, v katero je kuhar Karlo primešal uspalvalni prašek. Na ta način je njihov prijatelj lahko pobegnil. Iskal ga je cel bataljon SS, toda on se je pravočasno umaknil visoko v gore, kjer se sedaj skriva pri kmetih. Z njim imajo še vedno zvezo. Večkrat jim piše v španščini. Pisma prinaša Matildina mati.

Ker je slišati, da se bo komanda spet zmanjšala in to od 40 na 20 mož, se bojimo, da nas bo presenetila vrnitev v Dachau. Z Lojzлом pripravljamo načrt za beg. Lojzel in drugi Avstrijci ga želijo izvesti na tale način: Karlo, ki kuha hrano za nas jetnike, zvečer pa tudi kavo za vojake, ki stražijo taborišče, naj bi vrgel v kavo uspalvalni prašek. Komanda in stražarji vsak večer pijejo kavo, prav tako tudi jetniki. Mi bi potem vse razorožili, vojake in komando zaprli v kakšno sobo, nato pa z avtomobilom Rdečega križa, ki bi nam ga preskrbela neka žena, članica KP Avstrije, pobegnili proti Koroški. Uspalvalni prašek bi dobili iz domovine.

Ko tako razglabljam o načrtu, se večkrat sporečemo. Jaz sem mnenja, da je načrt težko izvesti brez zunanje pomoči. Gregorc in Karel pa imata nasploh precejšnje pomisleke. Gregorca je misel na beg nekako minila. Samo sedi in premišljuje. Kadar ga vprašam, o čem vendar toliko razmišlja, mi pravi, da se mu zdi ta avantura preveč nevarna. Pač misli na svojo ženo in druge svojce. Kaj pa naj počne, če pride srečno domov? Spet ga bo na vratih čakal gestapo. »Ali naj grem v partizane ali naj se skrivam do konca vojne?« modruje Gregorc. S takimi mnenji mi je pokvaril celo Karla, ki bi prej napravil vse, kar bi mu rekel. Obema se zdi igra prenevarna. Jaz zastopam stališče, da je treba esesovce sleči, razorožiti, nato pa sami oblečeni v esesovske uniforme in oboroženi nadaljevati pot domov. Če se nam stvar ponesreči, bi se vsaj borili, dokler bi se pač mogli. Tako so se med

nami pojavili nesporazumi, ki so kasneje rodili zelo hude in nezaželene posledice.

Na strelišču se s pomočjo pisma, ki mi ga je poslal Lojzel, dogovorim z neko kmetico, da mi bo v bodoče predajala pisma, katera bo Lojzlu morda pisal njegov prijatelj, ki se skriva v gorah. Kmetica je ginjena: »Vi ste Slovenec in tako mlad, zakaj pa ste zaprti?« me sprašuje. Ko ji odgovorim in razlagam, kako je doma, se razjoka. Da mi jesti in nato izroči pismo, ki ga je pisal begunec.

Zvečer mi Lojzel zaupa, da se prijatelj odpravlja v Jugoslavijo v partizane. Kmetje v hribih so vsak dan bolj nezadovoljni. Na splošno že vidijo, da je Nemčija izgubila vojno. Dalje mu prijatelj v pismu svetuje, naj z begom pohitim, ker se lahko vsak dan zgodi, da nas vrnejo v Dachau, kjer bo konec vojne nasilen in bo le malokdo ostal živ. Esesovci menda na vse načine zatrjujejo, da bodo pred svojim poginom ubili in uničili tudi vse sovražnike, zaprte v taboriščih.

Dnevi nam minevajo v nestrpnem pričakovanju pisma iz domovine. December je mrzel, po bližnjih gorah je že debela plast snega. Po dolini snega še ni, toda dan za dnem pada iz goste megle dež. Zjutraj, ko vsi prezebli vstajamo na žvižg piščalke, me kar strese, ko pomislim, kako bo spet treba vse dan preživeti na dežju. Od nekoč so privedli novega ujetnika, starega Italijana Spartagana. To ime so mu dali esesovci, ker sam ni vedel, kako se piše in kako mu je ime. Ta človek, siromak že po naravi, je velik revež. Njegova pamet ni popolnoma normalna, njegov hrbet je grbast kakor hrbet kamele, zato z njim tudi na tak način postopajo. Na vsa vprašanja, kaj je, odgovarja samo »si, si«.

SS-rottenführer ga sprašuje, če je komunist. Italijan odgovarja »si«, kar pomeni, da je. Ko ga vpraša, če je fašist, spet odgovarja z da. Tepejo ga, kadar pritrjuje, da je komunist, tepejo ga, kadar pravi, da je

fašist. Vprašujejo ga, kaj je po poklicu. »Ali si zidar?« »Si, si,« odgovarja Spartagan. »Ali si čevljar, mizar, pleskar?« Na vsa vprašanja odgovarja enako. Revež je od lesenih čevljev ves ožuljen. Tudi sicer je bolan. Zjutraj je treba vstati, toda Spartagan je človek, ki pozna zakone življenja in ve, da bolnik spada v posteljo. Spartagan še sladko spi, ko žvižga piščalka. Kapo ga bodri, naj vstane. Toda on molči in leži naprej. Drugi brlzig s piščalko. V sobo pridrvi SS-rottenführer. Spartagana vrže s postelje na tla, sleče ga do golega, nato pa polije z mrzlo vodo. Ubogi Spartagan joče kot otrok in dokazuje, da ne more na delo. Toda nič ne pomaga, esesovec je neusmiljen. Spartagan se obleče v mokro obleko, joče, nato gre na delo. Ubogi človek. Živel je verjetno nekje daleč od sveta. Morda je bil pastir. Toda tudi njega je vojna potegnila za seboj.

Vsi premraženi in mokri korakamo na delo. Kadar preveč dežuje, ostajamo pri kasarni. Ko vstopamo v kasarno, zatrobi trobenta. Na mestu se ustavimo in odkrijemo. Esesovci stojijo na vseh mestih, kjer jih je zatekla trobenta, v pozoru. Pri glavnih vratih s ceremonijo dvigajo veliko črno zastavo, na kateri je znak SS. To se ponavlja vsak dan zjutraj in zvečer. Z dvigom zastave se pričinja nov dan za pripadnike vojske SS. Kopljemo velike jame v krivuljah, še vedno delamo bunkerje za SS. Dež pada na hrbte, vmes sneži. Naslonjeni na lopate opazujemo esesovce-rekrute, kako prav tako v dežju brez rokavic vežbajo na bližnjem travniku.

Vojaki so še mladi, komaj šestnajst ali osemnajstletni fantje. Mimo nas koraka skupina Hrvatov. Na bluzah in ovratnikih imajo našite znake SS in meč v roki. Pojejo neko ustaško pesem o črnoolasem dekletu s črnimi očmi. Zebe jih. Bledi so in mršavi. Na vežbališču tekajo, padajo v snežno brozgo; plazijo se po tleh, dvigajo se in spet padajo. Skoraj smilijo se mi. Ko jih gledam, se mi dozdeva, da je ta vojska svoje že

odigrala. Med vojaki, mladimi esesovci, težko najdeš Nemca. Tudi v eni sami četi lahko našteješ osem narodnosti. Nemci so najredkejši, nato Hrvati, Madžari, Čehi, Francozi, Poljaki, Norvežani, Ukrajinci, pa tudi Slovence se najde med to vojsko.

Deževni dnevi minevajo zelo počasi. Kot kokoši se stiskamo k stenam barak in uhajamo z dela, dokler nas kapo ali esesovec spet ne nažene nazaj. Kape potegnemo čisto na ušesa, ovratnike plašča zavijamo navzgor, roke tiščimo v žepe in tako smo videti zelo klavrnji. Nestrpnno pričakujemo, da bo ura dvanajst. Takrat pripeljajo borno kosilo. Jemo v skladišču, po kosilu pa imamo eno uro odmora. Stisnemo se tesno eden zraven drugega in se grejemo s toploto lastnih teles. Popoldnevi so kratki. Ko se stemni, se vračamo v barako. Prezeblji nato še povečerjamo in ležemo spat.

Včasih nas straži stražar, ki se spusti z nami v pogovor. V tem se odlikujejo Norvežani, ki tudi v kasarni prevladujejo po številu. Norvežani so siromašni, slabo hranjeni ljudje. Skoraj vsi imajo ozke, suhe prsi. Ko se z njimi pogovarjaš, imaš vtis, da niti sami ne vedo, zakaj so vojaki. Njihova domovina je daleč na severu. Ponosni so na svojo tradicijo. Kot vojaki vedno želijo, da bi se čimprej srečali s sovražnikom, da bi na bojnem polju pokazali svoje junaštvo. Fantje so hudo sestradani. Iz njihove domovine do Halleina je zelo daleč. Samo pismo potuje, ako je vse po sreči, iz Norveške kar dva do tri tedne. Na pakete, ki jih dobivajo drugi esesovci od svojih domačih, Norvežani sploh ne morejo misliti. Tako so vedno in vsak dan lačni, prezeblji in hladni do vseh stvari. Začudi me, ko takle fant odkrito prizna, da bi rad na fronto samo zato, ker je tam večji obrok hrane. Rekrute ponavadi vežbajo po tri do štiri mesece, nato pa jih pošljejo v Karelijo ali pa na Finsko. Ljudi, ki odhajajo na fronto, ponavadi spremljajo zelo slovesno. Komandant kasarne napravi govor, v katerem poveljuje vojake, ki se borijo za domovino. Blagor tistim, ki doprinašajo

žrtve za zmago velike Nemčije. Godba spremlja vojake na postajo in nato odhajajo na dolgo pot, mnogi v smrt.

Ko se kasarne izpraznijo, prihajajo novi rekruti, še skoraj otroci. Pričenja se novo obdobje vaj. Hrvate pošiljajo največ na Balkan, v boj proti partizanom.

Da je morala nemške vojske res na nizki stopnji, nam zgovorno pričajo sledeči primeri: Hrana esesovcev je slaba. Kadar mi kosimo našo leseno trdo kolerabo, nas še vedno spremljajo z lačnimi pogledi. V zasmeh jim ponujamo našo hrano v zameno za njihovo. Če ne bi bilo kapoja, bi verjetno vojaki menjali za našo porcijo, ki je po kvaliteti sicer slabša od njihove, je pa zato večja. Esesovcem ponujamo v zamenjavo tudi našo obleko, toda vojaki molčijo, kar pomeni, da mislijo.

Zaradi težkega dela in venomer slabega vremena so nam zboleli štirje tovariši. Grka Ivan ter Agop in dva Rusa. Fantje so čisto izčrpani in sami se zavedajo, da se vračajo v Dachau le v krematorij. Hudo in žalostno je slovo od tovarišev, za katere veš, da odhajajo za vedno in da se ne vrnejo več.

Še vedno pričakujemo odgovor na pismo, ki sem ga pisal v Lipnico. Odhod bolnikov v Dachau nas spet sili k nadaljnjemu razmišljanju o tem, kaj naj bi storili. Z Lojzdom skušava najti druge možnosti za beg. Lojzel predlaga, naj si priskrbimo smuči in pobegnemo v gore. Ženska, ki je članica KP Avstrije in ki je v Halleinu zaposlena pri RK, bi nam pomagala. Kolikor pa bi jaz imel za potrebno, lahko ta žena odide v Slovenijo k našim ljudem na dogovor. Bojim se izdajstva, zato mi to ni preveč po volji.

Vse bi še nekako šlo, toda moja dva tovariša Karel in Gregorc sta kar preveč hladna. Bojim se, da spet ostanem tako na cedilu kakor v Begunjah. Gregorc ima vedno večje pomisleke. Kaže, kot da se nas hoče izogibati. Mali Karel pa je postal otožen. Prizna mi, da je zaljubljen. Muči ga tudi dejstvo, da mu je

v Dachau umrl oče, doma pa mu je umrla mati. Ostal je sam, na svetu nima nikogar od svojih. Edina nada mu je dekle Jelka, njegova prva ljubezen. Ta deklica mu prihaja vedno pogosteje na misel. Njegovo neodločnost za beg skušam zato omajati prav s tem. Neke nedelje me poprosi, naj mu pomagam napisati njegovo prvo ljubezensko pismo. Piševa torej: »Ljuba Jelka! Oglašam se ti prvič iz daljnega kraja, iz kraja brezpravnih ljudi. Jelka, morda si mislila, da sem na Tebe pozabil? Morda si užaljena? Ne, Jelka, nisem pozabil nate. Vedno mislim na Tebe, posebno pa še danes in zadnje dni. Jelka, ne zameri. V dolgih nočeh brez spanja sanjarim o Tebi. Kako rad bi ti pisal pismo vsak dan. Toda usoda je kruta; name so pozabili prav vsi. Umrl mi je oče, umrla mati, v tujini sem sam, še skoraj otrok.« V nadaljevanju jo še prosi, naj se ga usmili in mu odpiše.

Ko pišem Karleku pismo, razmišljam, kako to, da jaz nimam dekleta, na katerega bi tako mislil. Počutim se nesrečnega in srečnega hkrati, ko vidim, da sem lahko miren in brez skrbi, vsaj kar se tega tiče.

Pošta se je spet nekako uredila. Paketi in pisma prihajajo kar v redu. Pakete mi pošiljajo prav vsi sorodniki. Dobim tudi ajdovo moko, za katero sem pisal domov. Vse, kar dobivam od svojih, delim z obema Slovencema, pa tudi s Čehom. Paket, ko ga dobim, pravzaprav ni več moj. Vzame ga kolektiv, ga pregleda, nato pa gre v skupno škatlo, iz katere dobivamo vsi enako. Razume se, da vsakokrat, kadar pride paket, obdarimo tudi Ruse in ostale, ki so brez njih. Tako živimo v slogi in prijateljstvu. Kadar se nekomu za- hoče razsipati s hrano, ki je v paketih, se spričkam. Vedno zastopam stališče, da je treba s to hrano dopolnjevati primanjkljaj, ki nastaja s hrano v taborišču. Tudi za tobak je velika stiska. Iz Dachaua dobivamo »kantino«, to je odmerjeno količino tobaka, katerega lahko kupimo na konto, ki ga ima vsak jetnik v taborišču, pa naj si bo na konto njegovega dela ali pa za

denar, ki ga ima naloženega v kantini in katerega je dobil od doma.

Sneg je sedaj pobelil že tudi dolino. Vračamo se opotekajoč in preklinjajoč s strelišča. Sneg se nabira na lesene podplate čevljev. Pred kasarno nas pozdravi vesel glas, ki kliče Gregorca. »Anton, domov greš. Prišlo je povelje, da se takoj jutri vrneš v Dachau, nato pa boš odpuščen.«

Anton molči. Iz ust ne more spraviti nobene besede. Korakamo v taborišču. Stopam tesno ob njem. V očeh se mu svetijo solze. Slišim, kako šepeta: »Svoboda, svoboda.« Potem molči. Mislim si, da morda misli na dom, na ženo ali pa na kaj drugega.

Zvečer se poslavljamo od tovariša, ki je prvi dočkal srečen povratak v domovino. Pečemo krompir na margarini in naročamo Antonu, kako in kaj naj naredi, kam naj gre, ko pride domov. Rečem mu, naj gre v Lipnico in naj razloži do nadrobnosti, v kakšnem položaju smo in kako bi radi čimprej zbežali domov. Anton molči. Ganjen je. Tudi mi smo tiho, toda mislim si: ti odhajaš domov na tak način, naša pot pa bo lepša, drznejša. Da, tudi mi bomo kmalu prišli za njim v domovino.

Tako je Anton zjutraj odšel od nas, prvi človek, ki sem ga poznal, da je zapustil taborišče živ.

Nekaj dni po Antonovem odhodu me pokliče kuhar Karel: »Franc, prišel je odgovor iz domovine.« Izroči mi pismo. Ivka iz Lipnice mi piše, da je prejela pismo, da je naš načrt izvedljiv, pripravljena je pomagati. Prvo nedeljo po božiču bo prišla v Hallein in upa, da se bomo nekako zmenili in našli pot v svobodo. Med nami zarotniki je nastalo veliko veselje. Čas našega bega se torej le bliža.

Pred prazniki sem prejel pakete skoraj od vseh sorodnikov. Dobil sem ga tudi od mame. Zajokal sem, ko sem ga zagledal in videl, da mi je mama poslala paket, ki ga je dobila od svoje sestre, moje

tete iz Rakovice. Samo papir je obrnila na drugo stran in napisala moj naslov, nato pa dala na pošto in mi poslala. Res mi je hudo, saj vem, da je tudi mama gotovo lačna pa pošilja meni, ki sem kriv vse te nesreče. Vsaj tako me, kot sem videl, nekateri ljudje obsojajo. Dočakali smo božič 1943. leta. Tudi v mestu in v kasarni se pripravljajo na praznik. Zvečer smo prišli v barake premraženi, toda vendar dobre volje, ker nam je kuhar povedal, da se kuha malo boljša večerja. Počistili smo barake, namestili postelje in pomili pod, nato pa nas je obiskal komandant kasarne SS. Nenadoma je prišel in stopil v sobo. Spraševal nas je, kako se počutimo. Ljudje molčijo. Tudi mene vpraša, kakšna je hrana. Odgovorim mu, da je slaba. Zanima ga, odkod sem doma. Povem mu, da sem iz južne Koroške, iz Slovenije. Komandant nam nekako milostno nakaže še nekaj kruha za praznike in odide.

Na mene je takoj padel dež esesovske jeze, ker sem rekel, da je hrana slaba. Padel sem v nemilost pri SS-komandi, toda ostali fantje so mi čestitali. Tako smo torej dočakali sveti večer, moj drugi v koncentracijskem taborišču.

Večerja je res malo bolj izdatna. Predvsem dajo vsakemu pol litra čaja z vinom. Dalje dobimo nekaj belega sladkega zdroba. Tudi obrok kruha je večji, tako da smo se morda prvič v taborišču do sitega najedli.

Tudi jaz sem pripravil za ta večer nekaj stvari in jih razdelil med Ruse, Poljake in ostale, ki so toliko nesrečni, da nimajo nikogar, ki bi jim poslal paket od doma. Za vse take ljudi narežem velike kose kruha in margarine.

Božič pa hočem še bolj slovesno proslaviti. Že dalj časa sem hranil cigarete in kekse, s katerimi hočem narediti majhno slavje. Na mizo postavim cigarete, nekaj keksov in suho sadje. K njej povabim od vsake narodnosti po enega predstavnika; po enega Rusa,

Poljaka, Čeha, Grka, Francoza, pozabil pa sem na Italijana. Vsem tovarišem voščim v imenu jugoslovanskih narodov vesele praznike, prek njih pa prav tako tudi njihovim materam, svojcem in tako dalje. Želim jim, da bi naslednje leto ta dan praznovali doma v krogu svojih in da bi se takrat spomnili, kako smo leta 1943 sredi tirolskih gora praznovali sužnji nacizma.

Potem pripomnim, naj se spomnimo tisočev žrtev nacizma, ki so dale svoja življenja za našo svobodo na širnih bojiščih ruskih step, Kavkaza, Balkana, na zahodnih bojiščih in drugod. Naj se spomnimo z minuto molka vseh tistih, katerih kosti trohne na poljih velikih bojišč in tudi tistih naših tovarišev, ki so umrli v taborišču Dachau in drugod. Počastimo spomin na padle in ubite ter jim tako izkažemo zadnjo čast.

Za menoj je govoril Čeh Jardo. Tudi on je govoril podobno kakor jaz in nam vsem želel svobodo vsaj do drugega božiča.

Voščimo si vesele praznike, skorajšnjo svobodo, stiskamo si roke in veselimo se. Vtem pristopi k meni Italijan Giovanni. Joka in mi v slabi ruščini toži: »Franc, ni dobro. Rusi, Poljaki, Francozi, vsi so družina, a mi Italijani ne.« Med govorom sem res imenoval vse narode za družino, ki je velika in enotna. Nisem pa imenoval Italije niti nisem zastopnika Italijanov pozval k mizi. Italijan je užaljen, razumel je toliko rusko, da je vedel, za kaj gre.

Fant se mi smili, jezen sem na samega sebe, zakaj sem bil tako ozek. Tolažim ga, ponujam mu cigarete, toda noče. Joka, in vsa stvar je naredila na nas vse mučen vtis. Opravičujem se mu, da sem mislil, da on ne razume ruskega jezika, v katerem smo mi govorili, in da ga zaradi tega nisem povabil.

Ves ta dogodek mi je precej zagrenil veselje, ki smo ga ustvarili s pristrčnimi voščili. Vendar se veselimo naprej. Imamo celo božično drevo, okrašeno z rdečimi trakovi. Tudi Poljaki v sosednji sobi imajo drevesce,

toda bogato okrašeno. Norčujejo se iz nas, da smo slabo okrasili drevesce. Mi se jim rogamo nazaj, da so oni beli, mi pa rdeči, ker imajo drevesce okrašeno z belo vato. Pozno ponoči prinesejo v sobo radio. Poslušamo Goebbelsov govor, božično poslanico nemškemu narodu. Radio divje hrešči in Goebbelsov oznanja nemškemu narodu skorajšnjo zmago in zadnje praznovanje božiča v vojni.

Staremu kapoju želim vesele praznike. Mož je že star. Ko mu podam roko, se, čeprav je ponavadi krut, razneži. Zajoka. Pripoveduje mi, da je to že njegovo dvanajsto leto v taborišču. Doma je iz Nürnberga. Imel je ženo in hčer. Žena mu je umrla že pred leti, hčerko pa je letos ubila bomba. Ostal je na svetu sam, tako star in osamljen. Dvanajst let taborišča, pekla, ki ga je preživel, mu je vzela moči.

Starec joka in čeprav sem bil mnogokrat na njega jezen, ta večer čutim do njega pomilovanje; siromak je le precejšen del svojega življenja prebil v taborišču. Mi pa se veselimo, ker smo siti. Italijan Spartagan je tudi razpoložen, venomer poje, da je Italija lepa. S svojo grbo dela razne smešne figure, ki nas pripravijo do smeha. Francoz mu poje neke pesmi in Italijan maha z rokami, pleše balet, ki je nadvse zabaven.

Tudi Rusi so ta večer dobro razpoloženi. Nocoj lahko vsakdo počne, kar se mu zahoče. Esesovci so v svoji baraki in razen stražarjev tudi obujajo spomine na svoje domače. Tako Rusi svobodno in brez bojazni prepevajo prepovedane pesmi.

Iz širokih prsi se orijo pesmi ruskih partizanov, ki jih slišim prvič.

Ko jih sprašujem, od kod ena od njih, mi razlagajo, da je to pesem, ki je nastala v dobi revolucije. Obrazi jim žarijo v zanosu svobode, mladost in energija se odražata na njih.

Nekoliko tiše, a še lepše zapojejo stare narodne pesmi, pesem o Volgi, pesem o Stenki Razinu.

Tako uživamo sveti večer vsi brez razlike, nekateri z otožnimi mislimi na svoje, a vsakdo zadovoljen, ker je sit in na toplem.

Legli smo kasno v noč, ko je ugasnila luč. V postelji še vedno mislim na dom, na domače in iz sladkega razmišljanja me prebudi zven zvonov.

Vstanem ter odidem na dvorišče. Nebo je jasno in tisoče zvezd migota. Zrak je miren, povsod je deviška tišina, sliši se samo smrčanje ljudi. Iz daljave se oglašajo zvonjenje nešteti zvonov, ki se zlivajo v en sam glas. Zvočki se odbijajo z griča na grič, vmes pa se sliši kričanje ljudi, ki hite s hribov k polnočnici. Vse to je nepozabno. Stražar me opomni, naj se vrnem v barako. Sedaj se šele zavem resničnosti. Zaprt sem v tujini.

Prazniki minevajo v pričakovanju dobrega kosila. Imamo lep mir. Komandir je odšel nekam na dopust, rottenführer pa pospravlja s pomočjo Poljakov svojo sobo.

V ponedeljek so priletele velike jate kot golobi belih letal. Alarm se sicer oglasi, toda letala letijo naprej proti Salzburgu. V zraku delajo iz umetne megle razne like, katere si po svoje razlagamo. Letala se po kratkem času vrnejo, toda letalska obramba nad mestom molči.

Med prazniki se mi je na vratu napravila nekakšna bula, ki se vse bolj veča in me tudi resno boli. Kapo hoče kar sam obračunati z njo. Stiska jo, toda jaz ne morem prenašati bolečin.

Takoj po praznikih je postal komandir straže spet strog. Zvečer pride v našo sobo, kriči in razgraja, nato pa bruhne iz njega: »Vse vem, kaj mislite. Vem tudi, kaj nameravate!« Pri tem gleda name in po ostalih upornikih.

V sobi premetuje postelje, gleda podnje in končno zapove meni in ostalim upornikom, naj mu sledimo v pisarno.

Pred osvoboditvijo so nacisti sežigali mrtve taboriščnike na grmadah

SS-rottenführer nas odvede v pisarno. Pred vrati stoji straža. Prične se zasliševanje. Postavlja nam vprašanje, od kdaj smo pripravljali beg iz taborišča. Trdi nam, da on vse ve. Pravi, da nameravamo bežati v Jugoslavijo k partizanom, da iščemo zveze s partizani, da imamo namen ubiti njega in druge esesovce, ki so tukaj. »Jaz vse vem,« grozi. »Za takšne načrte, kot ste jih pripravljali vi, je določena smrtna kazen. To je veleizdaja in zato boste poslani nazaj v Dachau, kakor hitro se vrne komandir z dopusta. Poslali vas bodo na vojno sodišče in za take prestopke vas čakajo vislice.« Mirno stojimo in poslušamo. Lojzel in Stamperle se končno drzneta ugovarjati, da ni res, kar pripoveduje. On jih zavrača in na koncu se celo izda, da so mu to povedali Poljaki.

Sedaj šele uvidimo, kje smo. Sreča, da se je Lojzel takoj znašel. Esesovcu zatrjuje, da so Poljaki strašni sovražniki Nemcev in da ni res, kar so oni o nas treh govorili.

Nažene nas v barake s pripombo, da ostanemo do prihoda komandirja v taborišču, nato pa nas bodo vrnili v Dachau na sodbo. Strogo nam tudi zabiča, da nas bo sam vse tri ustrelil, če si bomo drznili pogovarjati se med seboj, ko se vrnemo v barako.

Tako je torej. Ko se nam že skoraj smehlja svoboda, moramo spet nazaj v senco smrti.

Nastalo je mučno čakanje, kaj bo. Zaprti smo vsak v svoje misli. S težkim srcem čakamo prihodnosti. Vendar jaz ne obupam. Vrani vrana še nikdar ni izključevala oči, si mislim. Morda pa tudi Nemec Nemcu ne bo napravil slabo. S prijatelji se izogibamo drug drugega, kot da se nikdar nismo poznali in kakor da smo največji sovražniki. Le mali Karel je ostal pri celi stvari čist. Tako ta fantič vzdržuje zvezo med nami ubežniki. Že čez nekaj dni mi pove, da so mu ostali zarotniki sporočili, da se je rottenführer premislil in da je naša sreča, ker ni komandirja. Do

tedaj, ko se vrne, se bo morda vsa stvar že nekoliko pozabila in obstaja možnost, da se še rešimo.

In res se je tako zgodilo. Ko se je stari možakar vrnil z dopusta, je mirno rekel, da ne verjame, da smo pripravljali beg iz taborišča. Od tega časa smo spet šli uporniki na delo in celo to se nam je posrečilo, da je stari komandir SS imel večje zaupanje v avstrijske jetnike.

V teh dneh mučnega čakanja na rešitev našega problema, je neke nedelje prišla v Hallein Ivka. Zvečer sem že sedel na postelji, ko me obvesti mali Stamperle, da me čaka nekje v Halleinu črnolaska. Tako mu je povedala kuharica, ki je kuhala hrano za italijanske vojne ujetnike nasproti naše barake. Ves sem vznemirjen od te vesti. Ker je nemogoče v tem času in po teh dogodkih, ki so se odigrali, govoriti z Ivko, ji napišem dolgo pismo, ki ji ga odnese v mesto kuharica. Ivki sem napisal vse, kar se je zgodilo, in jo prosil, naj nam pomaga na kakšen način. Pismo je oddal kuharici Stamperle.

Ko v ponedeljek korakamo na delo, je še mrak. Toda jaz si ogledujem vsakega človeka, ki ga srečamo. Mislim si pač, da bom zagledal nekje ob cesti Ivko, ki me bo gotovo, če že ne drugega, hotela vsaj videti. Tudi čez dan ogledujem vse ljudi, ki prihajajo po cesti, toda Ivke ni. Tisoč misli mi roji po glavi, kaj je moglo priti vmes.

Čez dva dni mi stisne Stamperle v roko pisemce. Piše mi Ivka. Povedali so ji, kakšna je situacija, zaradi tega je že v nedeljo zvečer zapustila mesto in se vrača v domovino. Pisma, ki sem ji ga pisal, sploh ni dobila, ker je že prej zapustila mesto. Tako je torej propadla še ena priložnost za rešitev.

Ker se mi bula na obrazu vse bolj širi in ker imam tudi temperaturo, me rottenführer vodi z Rusom Mišem k zdravniku. Zdravnik me vpraša po narodnosti. Ko mu povem, da sem Slovenec, pravi, da so Slovenci zelo nevarni ptiči. Dobil sem dva dni počitka, toda

Rus Mišo, ki ima temperaturo prek 39 stopinj, mora nazaj na delo. Tudi mene esesovec nažene delat.

Ker je moje zdravje slabo, me določijo, da s Karlekom voziva vsak dan na strelišče kosilo. Na lesenih čevljih se nama nabira sneg. Preklinjava in vlečeva sani. Za nama gre stražar, ki naju včasih priganja. Najdejo se vojaki, ki se hočejo pogovarjati in tako pogovor nanese tudi na vojno. Mlad, neumen Dunajčan nama razlaga, da je vojna potrebna, ker menda mora že po naravnem zakonu vsaka generacija uničiti tisto, kar je generacija pred njo ustvarila. Nemških mest, ki jih uničujejo zavezniki iz zraka, pravi, da ni škoda, ker bomo mi jetniki po vojni morali vsa ta mesta zgraditi znova, tako da bodo še mnogo lepša, kot so bila doslej.

Med stražarji so tudi pametnejši ljudje. Tako nama neki Nürnbergčan razlaga svoje mišljenje. Strašno sovraži zahodnjake. Pravi, da Rusi zanj niso sovražniki, ker se borijo na odprtem polju, Angleži pa so mu zahrbtno iz zraka ubili vso družino. Pripoveduje tudi o hudih razdejanjih, ki so jih v nemških mestih povzročili bombni napadi.

Mnogi se zanimajo za partizane. Nekateri celo pravijo, da bi se partizanom dali ujeti, če bi imeli pravo priložnost. Iz vseh teh pogovorov razvidim, da je morala nemške vojske zelo nizka.

Ko pohajamo po cesti, srečujemo železniške transporte, ki odhajajo v Italijo: tanki, kamioni, topovi, slama, deli letal, premraženi vojaki. Sneg pada neusmiljeno dan za dnem. Metež je tako gost, da komaj vidiš gaz pred seboj. Nama s Karlekom se noge kar mehanično premikajo, misli pa so drugod. Usta se nama zalepijo in ne da se nama govoriti. Oba misliva samo na to, kako bi bila srečna nekje doma za pečjo, od koder bi lahko gledala, kako sneg mete na dvorišču. V takih primerih pozabiva celo na lakoto. Naprej naju žene vojaški škorenj, ki pa tudi omedleva za nama v viharju.

Ker je zima huda in je snega že nad koleni, je komanda na strelišču prenehala z delom. Delamo kar v kasarnah. Stavbenik v civilu nas pretepa. Mene se nekako boji. Sam ne vem, zakaj. Menda zato, ker sem proti drugim še kar fizično močan. Ljudi, ki so postali zelo suhi, na vsakem koraku meče v sneg in jih obklada z najgršimi psovkami. Nekateri so tako slabotni, da jih že majhen vetrič vrže na tla. Le še z največjo težavo se vlačijo vsak večer v barake. Venomer nove in nove ljudi pošiljajo nazaj v Dachau. Jaz se še nekako rešujem. Ko pritisne najostrejši mraz, potrebujejo mizarje. Treba je popraviti stanovanje komandanta taborišča. Po potrebi sem zidar, ali pa kar boljše kaže. Tako se preselim na delo v notranjost, kjer pomagam zidarjem. Včasih me žene esesovec k neke-mu oficirju, da mu pospravljam sobo, postiljam posteljo in čistim čevlje. Oficir je zelo surov. Vedno kriči in nikdar ne napravim tako, kot si želi. Loščiti moram tudi parket.

Ukazuje mi, naj ga mažem čisto na tanko. Jaz ga ne razumem in mažem na debelo. Preklinja me in končno pokliče neko dekle, ki naj mi pokaže, kako to gre. Ženska mi pomaga, poklekne na pod in maže, jaz pa se ji režim. Ker ima kratko krilo, se ji vidijo lepa stegna. Mene posili smeh, ženski pa je nerodno, tako da se oba smejiva.

Na delo zaidem tudi v kuhinjo, kjer se mi posreči marsikaj ukrasti. Tudi v svinjakih, kjer goje svinje, krademo kruh, ki prihaja iz oficirske menze. Stari komandir SS me še kar nekam upošteva. Od časa, ko smo bili osumljeni, da nameravamo pobegniti, je minilo že nekaj tednov in vsi smo na to že pozabili. Veseli smo, da smo kljub temu odnesli zdravo kožo, toda že spet mislimo, da bi organizirali beg. Gregorc, kot vidim, je že doma, toda ni šel na zvezo, kamor sem mu rekel. Kaže, da je postal čisto drugačen, kot pa je obetal pred odhodom iz taborišča.

No, in vendar sem še nekako zadovoljen. Ivka je videla v kakšnih razmerah živimo, zato je organizirala še večjo pomoč od domačih in prijateljev. Matijevčevi mi pošiljajo velike pakete skoraj vsak mesec. Stari esesovec skrbno pregleduje njihovo vsebino. V malih vrečkah so suhe hruške in krhlji. Esesovec odveže in si ogleda sadje. Vidi zelo slabo. Stojim poleg njega. Iz vrečke štrli zamašek od steklenice. Stisnem pesti in čakam, kaj bo. Toda stari samo modruje o lepih jabolkih in mi da paket, naj ga odnesem. V vrečkah dobivam med suhim sadjem steklenico žganja in moko, ki jo porabim za žgance. Kadar tako srečno dobim v roke žganje, se ga malo nacukamo, vendar pa nekaj prihranimo za ljudi, ki so bolni in so še bolj potrebni pomoči.

Mraz in delo od jutra do večera sta nam spet ugonobila nekaj ljudi. Večina je že tako s prezeblimi nogami, toda tako hudo bolnih, kot so Italijan Spartan in še dva Grka, ni med nami. Nekaj so jih spet odvedli nazaj v Dachau, v zameno pa sta prišla dva naša rojaka. Eden je visok mlad fant doma nekje od Borovnice, drugi pa je Istrijan.

Fanta pripovedujeta zanimive stvari, kako se odvijajo dogodki v domovini. Partizanstvo se je močno utrdilo. Po kapitulaciji Italije so se belogardisti še bolj povezali z Nemci. Sedaj počenjajo velike svinjarije. Tudi duhovščina se odlikuje z grozovitostmi, katere pod njenim vodstvom počenjajo največ na Dolenjskem, pa tudi na Gorenjskem. Mladi Borovničan pripoveduje, da je bil v partizanih. S transportom dvesto ujetih partizanov je prišel v Dachau.

Fant je velik in hudo izžrpan. Bolan je, toda kljub temu mora drugi dan že na delo. Rojakoma pomagam, kolikor pač morem, z nasveti, kako bi se čim lažje prebijala skozi težke čase.

Hud mraz je nenadoma popustil, sneg se je ojužil, nastala je mečava. V nekaj dneh je skoraj docela skopnel. Smo sredi marca 1944 in že veje dih po po-

mladi. Zvečer, ko korakamo po cesti v barake, slišim, kako po samotnih kmetijah lajajo psi. Tedaj me zgrabi nekaj v prsih, vse me tako spominja na dom. Tudi doma sem včasih zvečer poslušal, kako so lajali psi.

Ivka mi spet piše, pismo sem dobil prek kuharice. Sporoča mi, kako je v Sloveniji zima topla, skoraj brez snega, kako se fantje vsak dan bolj uveljavljajo in vabi me, naj se poskušam spet dvigniti ter pobegniti domov.

Ivki odgovarjam, da sem kot ptica brez peruti, ki jo vabi klic po domači grudi. Kadar bo ta klic dovolj močan, se bom tudi jaz vrnil domov. Ta klic pa se v meni vse bolj oglašča. Ob cesti, ki pelje v Hallein, že cvetejo prve bele matice. Ob potoku se zvečer oglašča kos. Žvižganje ptiča mi sega do srca. V sebi čutim prihajajočo pomlad, v meni se nekaj prebuja, dviga me in spet me muči misel na beg.

Tudi druge vznemirja spomladansko prebujanje. Rusi so mi kar odkrito priznali, da pomlad ne bo šla mimo njih brez sprememb. Tako smo vsi, stari uporniki, spet pričeli tuhtati, kako naj se pripravimo za beg. Ivki pišem in jo prosim, naj nam pomaga, kakor ve in zna, da bo najbolje. Prav kmalu dobim odgovor. Piše mi, da bo v kratkem času, morda v štirinajstih dneh, priskrbela civilne obleke, ponarejene legitimacije »urlaubšajne« in vse drugo, kar bomo rabili v primeru, da se nam posreči beg iz kasarne.

V pričakovanju nadaljnjega razvoja dogodkov se mi je ponudila še ena lepa priložnost za beg. Mlad vojak, ki spremlja Karleka in mene na strelišče, je Slovenec. Doma je iz Ruš. Pravi, da je bil zaprt v Mariboru. Dali so mu na izbiro, ali na streljanje ali pa v SS. Odločil se je za drugo. Sedaj je že dalj časa vojak-rekrut v Halleinu. Kmalu bo treba odriniti na fronto. Vojake že pripravljajo s predavanji na odhod v Karelijo. Želi si, odkrito pove, pobegniti v domovino, v partizane. Samega je strah, toda ako bi hotela z njim

še midva, je pripravljen takoj pobegniti. Iz obupa strelja v smreke ob poti in pravi, da se bo raje sam ustrelil, kakor da ga pošljejo na fronto tako daleč od doma. Fant se mi smili. Pravim mu, naj sam skuša pobegniti, ker bo laže, kakor vsi trije skupaj.

Sneg pada v gostih kosmih. Prišli smo s strelišča. Pred odhodom v barake nas obstopi dvojna straža. Gledamo, kaj naj to pomeni. Ponavadi je bilo z nami šest stražarjev, danes pa kar dvanaajst.

Korakamo v barako in ugibamo, kaj se je zgodilo. Po večerji prideta v sobo SS-rottenführer in komandir. Prebereta nam kratek ukaz. Od štirideset mož jih ostane v komandi Hallein le še deset, ostali se nemudoma vrnejo v Dachau. Dalje bere imena nekaterih Nemcev in Poljakov, ki ostanejo do nadaljnjega v komandi, nato pa prebere imena vseh, ki morajo biti naslednji dan pripravljeni za vrnitev v Dachau.

Vsi novi jetniki odhajajo nazaj v Dachau, med njimi tudi jaz. Prebrana novica je napravila na nas vse porazen vtis. Rusom je skoraj vseeno, ker so pač daleč od domovine, pogin jim preti povsod, naj bo v Halleinu ali v Dachauu.

Sam sem ves nor. Spet mi stopa pred oči strašna slika Dachaua, katerega sem mislil, da ne bom nikdar več videl. Spet se spomnim krematorija, revirja, tisočev, ki so umirali med epidemijo tifusa. V meni vse vre, še vedno iščem izhod. Grem na dvorišče, kjer pada sneg in divja vihar. Na vseh stolpih so dvojne straže. Izhoda ni več. Preklinjam Avstrijce, katerim sem zaupal, preklinjam vse, ki so me kakorkoli ovirali pri načrtu.

Noč je minula v premišljevanju o bodočnosti. Zjutraj smo pospravili svoje stvari in kolona je krenila po snegu na postajo. Tudi stari komandant je nekam otožen. Kaže, da postaja otročji. Na postaji nam da roko, celo solzen je. Zaželi nam srečno pot in že drvimmo proti Salzburgu.

V Salzburgu opazujem jugoslovanske vojne ujetnike, ki jih vodijo nekam na delo. Potem gledam načičkane Nemke, kako zagorele od višinskega sonca popostajo po postaji. Iz Salzburga drvimmo naprej. Za nami ostajajo zasnežena in zamrznjena jezera in gozdovi, toda za mene to danes ni prav nič zanimivo.

V Dachau smo prispeli pozno ponoči. Spet žari pred nami nešteto luči. Ogromno taborišče brezpravnih spi. Na delovnem uradu mi dajo listek s pripombo, naj se javim na blok 24.

Na bloku 24 se javim novemu sobnemu starešini, ki me strogo pogleda, če imam morda uši. Nato me nažene, naj si sam najdem prostor za spanje. V spalnici je smrad. Po tleh in vsepovsod ležijo ljudje. Poskušam si najti mesto, kamor bi legel. Uležem se poleg starejšega človeka, toda začudim se, ko me opsuje po francosko. Torej so tudi Francozi že tukaj. Noč je minila tako, kakor že mnogo drugih.

Zjutraj me tovariši začudeno vprašujejo, od kod sem prišel. Odgovarjam jim in ne morem se načuditi, kako se je vse v taborišču spremenilo, odkar sem ga zapustil. Taborišče se je številčno zelo povečalo. Prišlo je mnogo Francozov, Italijanov in Rusov.

Iz pogovora s tovariši kmalu ugotovim, da bom v kratkem tudi jaz korakal naprej iz Dachaua na transport, morda v nenasitni Allah, ki požira vsak dan mnogo ljudi.

PEKEL DACHAU — ALLACH

Med dolgotrajnim apelom je prihitel pome pisar in mi naznanil, naj bom čimprej pripravljen za transport v Allach. Cela skupina, ki je prišla iz Halleina, je zaradi poskusa in namere bega za kazen premeščena v podružnico dachauskega taborišča, v Allach. Z nekaterimi Nemci se poskušam rešiti s tega transporta na revir. Toda povelje je povelje. Lojzel mi pojasni, da se povelja, ki so tako določna, v nobenem primeru ne more spreminjati.

Poslovim se od tovarišev in 1. aprila 1944 sem pripravljen za pot v najtemnejše dneve moje internacije. Pred vrati taborišča srečamo kolono kakih sto strašno izmučenih ljudi. Na vprašanje, od kod so prišli, nam od onemoglosti skoraj šepetaje odgovarjajo, da so Italijani in da prihajajo iz Allacha.

Hodijo podrsavajoč. Držijo se po trije skupaj, ker se le na ta način še lahko obdržijo pokonci. Ko se odkrijejo, se jim na glavi pokažejo ostrizeni lasje v obliki križa. Kaj takega do danes še nisem videl.

Vstopimo v avtobus. Z nami so za stražo vojaki protiletalske obrambe. Nosijo sive uniforme in niso tako divje razpoloženi proti nam kakor esesovci.

Po kratki, lepi vožnji se ustavimo pred taboriščem zloglasnega Allacha. Že ko izstopamo iz avta nas tepejo in brcajo surovi esesovci, ki so pravo nasprotje vojakom, ki so nas spremljali v avtobusu.

Naženejo nas v taborišče. Pred pisarno dobimo prva pojasnila, kako se moramo v taborišču vesti. Nekateri se poskušajo razgledati po taborišču, toda policisti in jetniki prav tako, jih z debelimi palicami gonijo nazaj. Tu nas pregledajo in preiščejo prtljago. Rezerv-

ne srajce, ki jih imamo nekateri, nam poberejo. Tudi druge stvari, ki so nam jih v Dachauu dovolili, nam vzamejo.

Po vseh formalnostih nas vodijo na poseben blok. Preskakujemo velike luže vode, velike jame, izkopane za kanalizacijo. Med potjo ogledujemo ljudi, ki kopljejo tukaj odvodne jarke. To so zelo zgarani ljudje, da še v Dachauu kaj takega nisem videl. Med ljudmi stojijo kapoji s koli v rokah. Takoj ko se ljudje ozrejo na nas in za kratek čas prenehajo z delom, že kapoji udarijo s koli po njih.

Ogledujem si te kapoje in ugotovim po njihovih oznakah, da so kriminalci in lenuhi, ali pa nosijo celo roza trikote, kar pomeni, da so homoseksualci.

Na bloku 20, zadnjem v vrsti, se ustavimo. Tukaj bo od sedaj naprej naše bivališče. Starejši Nemec nas sprejme s korobačem v roki. Nažene nas v barako kakor živino. Barake so iz izgorelega koksa in cementa. Tla so cementna, pa tudi vse ostalo, razen postelj, je iz cementa. Na obeh straneh barake so postavljene postelje, vse v tri nadstropja. V baraki je mnogo blata in mokrote.

Oba Čeha, Karel in jaz smo nezadovoljni z novim bivališčem, toda vseeno si izberemo postelje v kotu blizu izhoda. V slamaricah je le malo slame.

Od nekod se pojavi neki fant iz Domžal, ki ga poznam še iz Dachaua. Ta fant, ki se ga razveselim, nam pojasni, da je življenje v taborišču zelo težko in se sploh ne more primerjati z razmerami v Dachauu. Moj brat Joža je sedaj menda na delu v komandi, ki dela velike utrdbe za industrijo. Stanuje na bloku 2, mi še pojasni. Razgovori in postavljanje so tu prepovedani, zato tudi fant kar na hitro nekam izgine.

V mraku opazujem od daleč, kako se dolge kolone vračajo z dela. Zakriva jih oblak prahu, vmes slišimo lajanje psov, kričanje esesovcev in udarce, ki padajo po ljudeh. Stojimo na appellplatzu in po enem letu življenja v taborišču nas spet vse obhaja groza. Morje

Ljudi se postavlja na zborna mesto za štetje. Postavljajo se v vrsto, prerivajo se, in kakor hitro se ponudi priložnost, kapoji udarjajo in brcajo po njih. Ljudje se postavijo podobno kakor v Dachauu v dolge vrste. Spet slišim kape dol, kape gor, nato pa nastane mrtaška tišina. Po sredini appellplatza prikoraka zver taborišča, njegov komandant, zloglasni Jarolin. Oblečen je v usnjen plašč, s cigaro v ustih, koraka kakor petelin po cesti in ogleduje ljudi, ki so mu prepuščeni na milost in nemilost.

Po apelu grem iskat brata. Na bloku 2, kjer naj bi bil Joža, najdem znane ljudi. Tu so Gašper in drugi znanci, toda zelo so začuden, ko me zagledajo še tako dobro ohranjenega; oni so tako zelo slabi. Gašper mi pove, da me Joža že išče. Odidem proti izhodu, kar me opazi neki Nemec. Vpraša me, če sem koga prosil za dovoljenje za vstop v blok. Odgovorim mu, da vsaj njega ne bom nikdar počastil na tak način. Brčne me prek vrat. Trenutek počakam, nato pa se spet vrnem v barako. Nenadoma najdem Joža. Objameva se natančno po enem letu njegovega bivanja v Allachu. Joža je popolnoma izčrpan, v lica je ozek, obraz ima zguban od vetra in sonca. Prehlajen je, da komaj govori. Oba sva vesela, da sva se po tolikem času spet srečala. Joža pripoveduje, da že šest tednov dela brez odmora. Ne poznajo nedelj, niti drugega prostega dneva, garrajo od jutra do večera.

Tako sem leto dni po njegovem prihodu prispel še jaz poskusit grozote kazenskega taborišča Allach.

Po kratkem pogovoru zatuli sirena, ki naznanja čas spanja.

Zgodaj zjutraj, ko je še popolnoma temno, nas zbudi krik »Aufstehen!« Skačemo s postelj, do pasu goli se umivamo v malem koritu. Postiljamo postelje, nato pa v velikem hrupu dobimo črno kavo. Nismo še popili kave, že nas starešina goni na dvorišče. Za pas si pripnem porcijo, v žep vtaknem žlico in razvrstimo se

za apel. Starešina nam razlaga, da moramo po apelu vsi v komando, ki se že razvršča na ulici.

Po štetju se ljudje kot vihar vsujejo v dolgo kolono na glavni ulici. Med kriki in pretepanjem kapoji urejajo vrste, ki se spet trgajo. Ljudje padajo, se dvigajo in se vmes prerivajo kakor ponoreli. To je pravi babilon. Slabotnejši padajo, močnejši jih pohodijo. Razvrstijo nas v kolone po sto mož. Čakamo na dežju, ki rahlo prši iz megle. Končno krenemo. Po nalogu kapoja se nas po pet drži za roke. Korakamo mimo stražarnice, spremlja nas lajež psov. V daljavi pred nami slišim krike, lajež psov, poke pušk. Strašno je. Korakamo skozi vrata. Za mene se drži mali Karlek, ki šepa na eno nogo. Zaostal je le za korak. Debel esesovec kriči nanj, jaz stopam hitreje. Karleka zgrabi za nogo pes. Na srečo je obstal, tako da mu noge ni preveč razmesaril. Hitimo v deževno jutro. Z obeh strani poti nas obdaja žica, onstran žice pa stopajo stražarji. Zdi se mi, kakor da smo zverine, naši krotilci pa so na drugi strani žice. Oslabeli Italijani se komaj vlačijo naprej. Človek pade z obrazom v sneženo mlakužo, ostali hitimo naprej. Utopi se v nekaj centimetrov visoki vodi. Tukaj je spet kruta narava s svojim zakonom pokazala, kdo naj živi in kdo naj umre. Močnejši, spretnejši ali pa tisti, ki imajo boljše možnosti, ostajajo, drugi umirajo.

Naša pot se vije med poljem, potem se vzpenjamo na železniški nadvoz, nato se po stopnicah spet vračamo, gremo mimo velikih tovarniških prostorov, ki so zeleno prepleskani in se ustavimo pred veliko barako v ograjenem prostoru.

Spet se uvrstimo v stotnije, spet štejejo, nato se vse pomiri. Glavni kapo Rohr z rumenim pasom na rokavu nas gleda. To je tako imenovani bog v naši komandi »Dicka Hof«. Poleg njega se pojavi esesovec z velikim trebuhom, rejen je in zamaščen. Esesovec mežika z majhnimi očmi in psuje novince, ki nikoli ne znajo pravilno nastopati.

»Inlegen!« zakriči kapo Rohr. Celotna komanda s kapoji vred pokorno lega v blato. Samo kapo Rohr in esesovci se smejejo, drugi pa vsi tiščimo glave v blato. To lekcijo ponavlja kapo najmanj desetkrat zaporedoma. Osemsto ljudi izvršuje njegovo povelje. Gorje tistemu, ki ne leže s trebuhom res na tla. Kapo skače po ljudeh, stopa jim na glave in pes volčjak, last komandirja straže, se zaganja vanje in jih grize.

Stojimo nekaj časa tako in ne morem doumeti, da je vse, kar se dogaja, resnica. »Arbeitskommando formieren!« pade povelje. Spet se jetniki vsujejo na vse strani in se formirajo po skupinah za delo.

Naša skupina, okrog trideset ljudi, skoraj sami novinci, je ostala. Stojimo sredi dvorišča in čakamo, kaj bo. Nato kapo spet pozove novince, naj se javijo po poklicih. Meni kličejo prijatelji, naj se javim za tesarja. Tako tudi storim. Ko kapo zakriči: »Zimmerleute heraus!« se javim in izstopim tudi jaz. Sprašujejo me, če sem tesar. Ostali novinci večinoma odidejo v komando, ki opravlja zidarska dela.

Sledi dolg žvižg piščalke. Ljudje med kričanjem odhajajo na delo po obširnem stavbišču. Fantje, ki me poznajo še iz Dachaua, so mi na ta način pomagali priti k delu, katerega, pravijo, bom zmožel.

Delo v tesarski komandi je, kot menijo tovariši, še najlažje. Kapo — Nemeč, kriminalc — je dober, posebno do Slovencev, katere precej varuje pred surovostjo ostalih kapojev, ki so surovine v človeški podobi.

Tako dobim sekiro, žago in kladivo. Dodelijo me nekemu nemškemu civilistu, kateremu pomagam delati opaže za betoniranje. Delam na ploščadi ogromne stavbe. Stavba je dolga približno dvesto metrov, široka pa najmanj stoosemdeset metrov. Pogled na gradbišče je veličasten. Ogromni kupi peska, lesa, železa in drugega materiala so nagrmađeni na prostoru poleg gradbišča. Tisoči delavcev gradijo to stavbo za nemško vojno industrijo že več kot leto

dni, a še vedno se vidi le ogrodje stavbe, ki bo vsa iz armiranega betona. Stavba je visoka najmanj dvajset metrov in vse, kar je videti, je sam beton. Gledam vrvenje ljudi. Civilnim mojstrom so dodeljeni jetniki, da jim pomagajo pri delu. Vse delo poteka nekako tako: Prvi so »zimmerleute«, kakor nas imenujejo. Mi napravimo opaže, tesno za nami delajo vezalci železa, za njimi inženirji pregledujejo stabilnost in nato betonirajo. Betonske mešalce imajo postavljene na dnu gradbišča, od tod pa mešani beton dovajajo po ceveh na potrebna mesta. S plošče se lepo vidi po vsem gradbišču: kako ljudje tekajo, prenašajo opeko, cement, deske in drugi material. Po velikih stopnicah, ki so skoraj navpične, nosijo skupine po deset mož velike zavitke železa, katerega nato pripravljajo za armature. Najtežje delo je, kot kaže, pri betonirkih. Ti ljudje od jutra do večera premetavajo z velikimi lopatami beton. S posebnimi stroji potem beton zgotstijo.

Na visoki plošči piha veter, mraz je še. Ljudje hitijo vsak za svojim poslom, ker se morajo gibati že zaradi mraza. Organizacija dela je zelo izpopolnjena. Med jetniki so povsod pomešani kapoji in civilni delavci, ki skrbijo, da delo hitro teče. Vsak kapo ima določeno število ljudi in odrejeno delo, katero mora opraviti. Transportne komande prevažajo material na potrebna mesta. Ljudje na svojih hrbtih po strmih stopnicah prinašajo na ploščad železo, manjše kose lesa, cement. Težje dele pa nam dovažajo žerjav, ki je na tirnicah in se po potrebi premika po gradbišču.

V vso to množico ljudi, ki dela in umira, hreščijo tisoči motorjev nemške vojne industrije, ki je v bližnjem gozdu zavarovana z zelenimi mrežami in prepleskana z zaščitnimi barvami. S ploščadi vidimo velike zgradbe, ki so prepleskane zeleno. Na strehah in drevesih, ki so v bližini, so privezane mreže iz neke zelene trave, ki varujejo stavbo pred pogledi iz zraka.

Ko tako gledam te velike zgradbe in njih okolico, se mi zdi, da gledam džunglo iz pravljičice. Samo hru-menje motorjev izdaja, da je tu središče nemške vojne industrije BMW. Tovariši mi razlagajo, da so tukaj pred vojno izdelovali slovite motorje in avtomobile BMW, ki so bili tudi pri nas dobro znani. Civilisti pa pripovedujejo, da so že leta 1937 pričeli tukaj z novimi deli, da bi tovarno preuredili za vojne potrebe. V to-varni je zaposlenih največ tujcev, domačini so le mojstri, ki nadzorujejo delo.

Nemec, kateremu sem dodeljen za pomočnika, je dober človek. Govoriva v nemščini, ki jo že precej razumem. Pripovedujem mu o življenju v domovini in zakaj sem zaprt. Civilist me poskuša nekako razu-meti. Pravi, da tudi on ni za Hitlerja in da je bil pred leti tudi že v zaporu. Svetuje mi, naj se izmikam delu, kolikor morem, pomagam naj mu prinesiti le kako desko ali kaj drugega, kar bo potreboval. Po-šilja me v veliko lesno skladišče, kjer iščem primerne deske, ki jih rabi pri delu.

Ogledujem siromake, ki prenašajo opeko. Kapo stoji na vsakih dvajset metrov. Jetnikom so napravili ne-kakšna nosila, deske z žico pritrjene in obešene prek vratu. Nanje jim nalagajo po deset kosov opeke, da jo nosijo na stavbo ali pa drugam, kamor je pač po-trebno. Ljudje so se dela privadili in jim noge kar mehanično stopajo po gradbišču. Gledam te prizore. Jetniki s skoraj zaprtimi očmi, živi okostnjaki, nosijo opeko, padajo, kapoji pa z velikimi korobači bijejo po njih in jih pehajo naprej. Vsak jetnik ima v vrsti svoje mesto, tako da vsak priganja svojega soseda naprej, ker drugače so tepeni vsi. Strašen je pogled na te ljudi. Vendar se počutim še kar srečnega, da sem po nasvetu svojih tovarišev našel delo pri tesarjih. Tukaj se je strah zagrizel ljudem v kosti. Kapoji in esesovci neomejeno gospodarijo nad življenjem in smrtjo. Proti dvanajsti uri je zame, novinca, zanimivo gledati, kako se lačni jetniki pripravljajo h kosilu.

Ko je ura dvanajst, zabrlizga kapo Rohr na piščalko. Ljudje se v teku poženo na zborna mesto, kjer delijo hrano. Postavljajo se v vrste po sto skupaj. Sledi štetje, nato delijo kosilo. Za kosilo imamo kolerabo, ki je zelo slabo pripravljena. Na dnu posode najdeš tudi po celo žlico prsti. Pojemo kar stoje, nato pa spet v vrste. Nekajkrat se ponavlja povelje »lezi, vstani!« nato nazaj k delu. Popoldne se ure še veliko bolj vle-čejo. Ljudje so že trudni, kapoji imajo še veliko več dela.

Zvečer ob šestih se delo zaključuje, pospravljamo orodje v zaboje, nato pa na drugi žvižg piščalke tečemo na zborna mesto. Razvrstimo se v stotnije, prerivanju in suvanju ni konca. Nekateri jetniki, ki so bili oddaljeni od zbornega mesta, zakasnijo. Kapoji jih lovijo in mečejo na stol. Tepejo jih, in sicer po petindvajset do petdeset udarcev na zadnjico. Kriki pretepenih ljudi, lajanje psov, žvižgi bikovk, vse to se meša s kričanjem kapojev in esesovcev, ki priga-njajo k odhodu. Spet štetje, nato pa nekajkrat »lezi, vstani!« in spet povelje za odhod. Korakam v prvi stotniji skupaj z Jožem in ostalimi Slovenci, ki so že dalj časa v taborišču. Joža me je nekako vrinil v prvo stotnijo, v kateri so večinoma starejši jetniki. Kar smešno se mi je zdelo, ko so me prijatelji vabili, naj grem z njimi v prvo stotnijo, ta ima menda privi-legije, ker jo vodi glavni kapo Rohr.

Glavni kapo Rohr zahteva, da pojemo. Nočemo. Jezni smo, ker nas je malo prej valjal po blatu. Kapo kriči. Preklinja na vse mogoče načine, da še nisem kaj takega nikdar slišal. Nemci pred nami nato le zapojejo. Rohr divja: »Slovenci, znani kot dobri pevci, nočejo peti. Jaz vam bom pomagal,« kriči.

Z roko da znamenje, naj se ustavimo. Nemci, ki so korakali spredaj, odkorakajo naprej. Kapo Rohr uka-zuje: »Lezi, vstani!« Padamo, ležimo, vstajamo in spet na žvižge piščalke padamo in se dvigamo. Blata je do gležnjev, toda mi delamo žabje skoke, plazimo se po

tleh in kornolcih. Izmučeni do onemoglosti padamo, se dvigamo, tiščimo glave v snežno brozgo in se spet dvigamo. Med nami skače pes ovčjak, grize nas za ušesa in bedra. Kapo skače po ljudeh, ki ne ležijo čisto na tleh. Komandir SS se sadistično smeji. Ta lekcija se ponavlja vse do taborišča. Grizem si ustnice, škrtam z zobmi, planil bi nad zverine, toda Joža, ki je pred menoj, me opominja, naj vzdržim. Najmanjša upornost bi me lahko veljala smrt.

Blatni in utrujeni se vračamo v taborišče, kjer nas spet čaka štetje. Po apelu gremo v barako. Sledi kontrola uši, nato se goli do pasu tečemo umivati in nato šele večerjamo. Med kričanjem in prerivanjem dobim večerjo, ki je hudo borna in tako končam prvi dan v kazenskem taborišču Allach.

Spanje v tretjem nadstropju je neznosno. Smrad po kisli gnilobi, hropenje nešteti ljudi in doživetja tega dne so strahotna. Hrumenje nešteti strojev, ki tudi ponoči tečejo v bližnjih tovarnah Bayerische Motoren Werke, kateremu se pridruži še žalostno zavijanje siren, ki naznanjajo prihod zavezniških letal, me vendarle uspava. Ponoči se mi sanja, kako me kapoži z esesovci gonijo po gradbišču.

Dnevi v novem taborišču minevajo zelo počasi. Metode dela, ki jih uporabljajo tukaj, so mi bile dotlej neznanе. Če ne bi imel dobrih tovarišev, ki so me že prve dni spoznali z vsemi nevarnostmi v taborišču, bi bil boj za obstanek še težji. Joža mi pripoveduje še dosti hujše stvari, ki so se dogajale v taborišču še pred kratkim. Skoraj ne morem verjeti, da je mogoče na tak način postopati z ljudmi.

Jetniki so tu zelo slabo hranjeni in po takem delu, kakor je tu na gradbišču, ni čudno, da hitro hiražo in umirajo. Joža pravi, da jih je le še malo v taborišču, ki so zdržali leto dni v komandi, kjer dela on. Tisoči so prihajali v Allach še dokaj zdravi in ohranjeni. Po nekaj mesecih so se kot okostnjaki vračali nazaj v Dachau, v smrt. Le ljudje, ki jih je narava obdarila

z jeklenim zdravjem in sposobnostmi braniti se, so ostajali. Tudi Joža pravi, da bi le težko ostal živ, če ne bi bilo dobrih ljudi, ki so mu pomagali s paketi. Tudi veliko Slovencev je že našlo smrt v tem taborišču. Mnoge so pobili kapoži s koli ali lopatami kar med delom.

Kapo v naši komandi, Esprige po imenu, me še kar dobro prenaša. Čeprav vidi, da sem slab delavec in da je moja stroka vse kaj drugega kakor tesar, me vendar pusti pri miru. Nasmiha se mi, kadar pride do mene in sprašuje, kako mi gre. Ko vidim, da je do mene dober, mu podarim zavojček cigaret, ki jih z veseljem sprejme, kar pač ta čas tobaka zelo primanjkuje. Od tega dne mi kapo ne dela prav nobenih preglavic več, postala sva celo dobra prijateljca. Takega prijateljstva nisem imel še z nobenim Nemcem, odkar sem v taborišču.

Slabši od kapoja pa je civilni mojster, ki vodi komando »zimmerleute«. Star je okoli štirideset let, Kiesler po imenu. Je majhen, pri delu pa silno priden. Ljudi vedno priganja in celo sam pretepa jetnike, ki jih najde brez dela. Tudi esesovcem jih toži. Ti jih potem kaznujejo s petindvajset do petdeset udarcev na zadnjico. Tako sem tudi jaz pri njem ugriznil v kisló. Kot strokovnjak dobro ve, da je moje znanje zelo malo vredno. Ko opazuje moje delo, mi pravi, naj rajši nosim deske in opravljam druga težja dela. Morda me pa prav zaradi tega toliko bolj ščiti mojster, ki dela poleg mene. Venomer mi govori: »Delaj počasi, imaš dovolj časa.« Nalašč me pošilja daleč v stran po deske ali tramiče. Kar pove mi, da se prej kakor v eni uri ne smem vrniti, zato z metrom in žago v roki postopam po gradbišču. Tako včasih srečam tudi Joža, ki z vozičkom prevažá material po gradbišču. Opazujem ljudi, kako delajo, in počutim se kolikor toliko srečnega, ker imam lažje delo in dobre ljudi okrog sebe. Opazujem Italijane in Francoze, ki so izmed vseh na gradbišču najbolj izmučeni. Zima,

ki se že poslavlja, je te ljudi z juga skoraj uničila. Mlad Italijan brez kape in plašča hodi po gradbišču kot brezumen. Razbita in od udarcev zabuhla glava, razbiti zobje, črni in gnili, človek, ki ob kriku beži ko zver. Onemoglega, že smrti zapisanega, še vedno preganja strah pred udarci. Toda esesovcem še ni dovolj. Človek mora delati do zadnje kaplje krvi. Še vedno je potreben nemškemu gospodarstvu.

Eden od Italijanov je izgubil kapo in posodo za hrano, tako tudi pri kosilu nima možnosti dobiti hrane. To je grozljivo; dokler človek živi, mora vendar jesti. Spominjam se, da sem nekoč bral, da ima človek dva nagona in to nagon po jedi in nagon po ohranitvi vrste. To mi tu ob tem primeru pride na misel. Pri kosilu ostanejo brez posod za hrano trije Rusi in ta ubogi Italijan. Čakajo ob strani, da se hrana razdeli, nato pa kapo namigne razdeljevalcu hrane, naj kotel, v katerem je ostalo še nekaj hrane, izroči lačni četverici, naj se sami potolčejo zanjo. Ljudje planejo na kotel, tepejo se med seboj, kdo bo več pojedel, jedo kar z roko. Komandir SS naščuva še dva volčjaka, ki se zaženeta mednje. Psa jim trgata obleko in mesarita roke; nastane živ klobčič ljudi in živali. Grizejo se, toda strah pred psi je manjši, kakor strah pred lakoto. Ljudje in psi se borijo med seboj za žlico kolerabje juhe. Strašen prizor. Krvavi in ogrizeni se jetniki vendar najedo. Takšen je tu boj za življenje.

Delo in postavljanje na gradbišču me hudo izmučita. Od pete ure zjutraj do devete zvečer smo na nogah. Zima, ki smo jo preživeli v Halleinu, je tudi meni zapustila sledove. Ves sem prehlajen, toda prehlad je vendarle udaril navzven. Po nohah, po nogah in na zadnjici se mi delajo turi, veliki kakor pest. Močno me ovirajo pri hoji in pri delu. Zvečer jih na postelji včasih stiskam, pa gnoj brizga tudi po nekaj metrov daleč. Velike jame, ki ostajajo od turrov, se kar same

zacementirajo. Nimam povoja, niti zdravila, toda za vse nekako narava sama poskrbi, da se mi lepo zazdravi.

Tudi drugi tovariši, ki so prišli z menoj, so slabega zdravja. Mali Karlek je vedno bolan, včasih ga prime zvečer krč v nogo. Zelo neprijetno je gledati fanta, kako ga grabi krč in kako mu hoče polomiti vse kosti. Ne smem in ne morem mu pomagati. Tudi Čeh Jardo je siromak. Dodeljen je h komandi, ki vse dneve prenaša opeko. Venomer premišljuje, kako bi se vrnil v Dachau.

Da bi ljudi mučili še bolj, si izmišljujejo še nove načine. Na primer: Cesta, po kateri vsak dan korakamo na delo, je polna blata in vode. Nekega dne nas presenetijo. Zvečer pred odhodom na zborna mesto si mora vsak jetnik naprtiti na rame vrečo peska. Natovorjeni se vračamo v taborišče. V kotanje, kjer je voda, sipamo pesek. Jetniki, ki so že zelo slabi, padajo pod bremenom. Kapo ima spet vzrok mučiti ljudi. Najprej jih namlati, nato pa zapiše še njihove številke. Ti ponavadi dobijo štirinajest dni kazenskega dela. Po vsakodnevnem delu morajo v taborišču pod vodstvom posebnih kapojev prazniti stranišča in prevažati grez.

Huda kazen je delo pri utrjevanju lagerske ceste. Po cele dneve vlačijo kaznjenci po cesti velik betonski valjar. Za njimi stopa kapo, ki jih pretepa s pasjim bičem. Vse to je videti bolj čudno in neverjetno kot v pravljicah, ki sem jih bral še kot otrok.

Naša komanda požira vedno nove in nove ljudi. Transporti skoraj vsak dan prihajajo iz Dachaua, toda še vedno je premalo delavcev.

Zdravi zamenjujejo bolne in slabe, ti odhajajo nazaj v Dachau, v smrt, v krematorije. Ker že dolgo časa nimamo nobene proste nedelje, zelo težko čakamo na velikonočne praznike. Vsi si želimo spet enkrat odpočiti, se počteno umiti, obriti in oprati. Tako smo poraščeni, da smo dostikrat videti kot divjaki. Glave imamo ostrižene na golo, le po sredi imamo velik

pramen. Videti smo kakor petelini. Tako smo označeni zato, da bi nas vsakdo poznal, če bi pobegnili. Zaznamovani smo kakor živina, ki je namenjena v klavnico.

Kljub vsem težavam, ki mi grenijo življenje, sem še vedno močan. Ko v zgodnjih jutranjih urah korakamo med laježem psov in pretepanjem na delo, se zdramim, ko čujem žvižganje kosa na visokih smrekah, ki stoje ob poti. Prvo brstje se napenja, divji kostanji ob cesti so nabrekli v popje, dih pomladi že veje med nas. Hrepenenje po domu je v takih trenutkih še večje. Spominjam se Halleina, ki je bil za nas v primerjavi z Allahom božansko lep. Kričanje in pretepanje se tu sploh ne more primerjati s tistim, kar sem doživel prej.

Velikonočne praznike prvič praznujemo v taborišču. Delo je zastalo za dva dni, toda dopoldne smo čistili barake, pomivali pod in tako je ostalo le malo časa za razmišljanje. Joža je skuhal v nekem loncu žgance, pa sva jih lepo pojedla in bila sva složna z ugotovitvijo, da mati nikdar ni skuhalo boljših žgancev, kot so bili ti, ki jih je skuhal Joža, pa čeprav so bili malo prismojeni in nezabeljeni. Po taborišču vlada lakota, ki ob dnevih, ko smo doma, še bolj prihaja do izraza. Ljudje brskajo po smeteh za kostmi ali pa tudi za gnilim krompirjem. Z Jožem se spominjava svojih domačih in skupaj z drugimi delava načrte, kako bomo naslednje leto za veliko noč prav gotovo doma. Če bomo le preživeli še to leto...

Tudi jaz sem vedno bolj lačen. Paketov od doma ni več. Tako mi največ pomaga Joža s kruhom, ki ga dobi sam ne vem od kod. Dobil sem sicer paket od Šmajdovih, toda paket je prišel še iz Halleina in je izropan, tako da sem od njegove vsebine dobil zelo malo. Vesel sem pa slike, ki je bila na dnu paketa. Slika kaže Johana, Molovega Franca, našo Vero, Joža in mene še kot otroke. Nasmejal sem se temu žarku, ki je posijal iz domovine še iz mojih otroških let.

Nekega večera smo se preselili na blok 22. V novem okolju sem spet sam med novimi ljudmi. Čeha, Karla in druge prijatelje so razmestili v druge bloke. Na novem bloku je starešina še bolj surov, pretepanje je na dnevnem redu, toda mene pustijo še dokaj na miru, česar niti sam ne razumem. Prvič sem Jugoslovan, ti uživajo precej simpatij pri Nemcih, Francozih in Rusih, drugič pa je moja številka iz Dachaua že precej stara, kar tudi vliva spoštovanje.

Ker mi je v bloku med samimi tujei samotno, se z Jožem domeniva, da se preselim na njegov blok. S starešino bloka, nekim Nemcem kriminalcem, se dogovorimo, da me proti nagradi v obliki cigaret, premesti v svoj blok. Po dolgem času tavanja sva torej z Jožem spet skupaj.

Zvečer se preselim v nov blok, v barako št. 2. Vesel sem tega, prav tako tudi Joža in drugi tovariši, s katerimi smo bili že skupaj v Dachauu. Po večerji ležem poleg Joža na ležišče prav pod stropom. Baraka je bila pred časom zgrajena za konjski hlev. Ker pa so bile potrebe za prostorom, so barako preprosto spremenili v bivališče. Pod stropom razmišljam, kako čudno je, da sva po dolgem času z Jožem spet skupaj. Ljudje že spijo, sliši se samo starešino bloka, kako v predsobi peče krompir. Ugasnila je luč. Po obrazu in nekaterih delih telesa čutim pekoče bolečine. Praskam se in udarjam z roko na boleča mesta, toda nič ne pomaga. Lovim z roko, misleč, da so bolhe. Boj postaja obupen. Napadle so me stenice. Joža in ostali spijo naprej, jaz pa se prevračam na postelji, preklinjim, toda vse to nič ne pomaga. Prebudim Joža in ga vprašam, če kaj čuti, da ga grizejo stenice. Joža se obrne na drugo stran in pravi, da njega stenice pustijo lepo pri miru. Joža zaspi, jaz pa se borim s stenicami. Napadajo me vse huje. Zavijam se v odejo, toda stenice me najdejo in grizejo naprej. Bežim s postelje na betoniran pod. Nekaj časa je

mir, toda kmalu so spet za meno. Noč je strašna. Zjutraj se prebudim v obraz ves zabuhel.

Prijatelji me začudeno gledajo. Življenje v Allachu mi je postalo neznosno. Čez dan mi pijejo kri kapoži in esesovci, ponoči pa še huje stenice. To je zame pravi pekel.

Podnevi mi oteklina malo splahnejo, zato pa me ponoči ponovno ogrizejo stenice. Roke so mi tako zatekle od strupenih pikov, da me to že ovira pri delu. Odidem na revir v ambulanto, kjer me zdravniki, neki Rusi, odpravijo, češ da simuliram.

Kapo Rohr ima za svoje najzvestejše pomočnike pomožne kapoje. Največkrat so to Poljaki, Nemci ali Čehi. Desna roka mu je Poljak Novakowski, gizdalin, ki je lepo oblečen in se mu tudi lastni rojaki Poljaki ne smilijo. Ljudi priganja k delu še bolj neusmiljeno kot Nemci. Poljaka se vse taborišče boji zaradi njegovega surovega ravnanja in pa zaradi vpliva pri esesovcih in kapojih. Nekateri jetniki, med njimi tudi Slovenci, se mu prilizujejo, večina pa ga sovraži iz dna duše.

Ruse, ki so zvesti načelom svoje domovine, pretepa in zaničuje. Ljubši so mu Ukrajinci, ki se mu slepo vdajajo. Poljak je velik sovražnik Slovencev zaradi naše politične zavesti in pa zaradi tega, ker nam zavida pakete, ki jih od vseh jetnikov, kolikor nas je v taborišču, dobivamo največ.

Sovražim človeka, ki je izdajalec svojih rojakov. Te svoje mrznje ne skrivam niti kapoju Novakowskemu. Joža me večkrat opominja, naj se čuvam pred tem človekom, ki ima v taborišču veliko moč. Ne poslušam ga.

Nekega večera, ko se zbiramo na zbornem mestu za odhod v barako, je velika gneča. Tudi jaz se uvrščam v prvo stotnijo. Kot po navadi stopim v prvo vrsto na čelo. Ljudje nas od zadaj silijo in pehajo naprej. Kapo Novakowski pride bliže in nekaj časa to gleda, nato zakriči in plane name, ker sem stal na

čelu, ter me prične boksati v trebuh in po glavi. Jaz mu zakričim v poljščini, da nisem kriv gneče in naj me pusti na miru. Ta moja obramba ga še bolj razjezi in me še bolj tepe. Tedaj pa se zgodi nekaj, kar ga močno preseneti. Uprem se. Pričnem ga s pestmi suvati nazaj v trebuh. Kapo me tepe naprej, dokler se ne zasliši žvižg piščalke. Kapo me zapusti in odide. Skozi zobe zavpijem za njim, da je svinja.

Štetje je končano in kapo se vrne. Neki jetnik me zatoži, da sem ga opsoval, ko je odhajal. Kapo se mi približa. Vpraša me, kaj sem mu rekel, ko je odhajal. Jaz molčim. Spet plane name in me tolče po obrazu in drugod. Poleg mene stoji Joža in drugi tovariši. Prosim jih, naj mi pomagajo. Toda vsi molče. Kapo pa udriha po meni. Tolče me s pestmi, brca me in zbija na tla. Kri mi bruha iz ust. Vidim, da sem zaigral. Poskušam se reševati. Nenadoma omahnem in padem na tla. Joža, ki je stal poleg mene in drugi zakričijo na kapojo, da mi je Joža brat. Kapo odide. Dvignejo me pokonci. Od nekod pride starejši kapo, Čeh. Vpraša me, zakaj sem rekel kapoju svinja. Odvrnem mu, da jaz nisem ničesar zagrešil, da pa me je on brez vzroka tepel. Kapojo zanima, če sem Jugoslovan. Ko mu pritrdim in ko se tudi drugi zavzamejo zame in za mojo nadaljnjo usodo, me vpraša, če hočem kapojo prositi odpuščanja. Nočem. Toda kapo mi pravi, da je to edina rešitev zame. Čeprav sem ponižan, na prigovarjanje drugih vendarle pristanem. Kapo Novakowski se je vrnil in moram ga prositi odpuščanja. Dobim še zagotovilo, da bom drugič skupil kaj več, če se bom še upiral kapojem. Čeh še pripomni, da bom tudi jaz imel pravico tolči in ubijati ljudi, kadar bom kapo.

Kljub vsemu sem po mnenju tovarišev poceni odnesel kožo. Za napako, ki sem jo napravil, bi kakega Rusa ali Italijana gotovo mučili do smrti. Ko korakamo nazaj v taborišče šele vidim in čutim, kako sem zbit. Zobje na zgornji čeljusti se mi majejo, pa tudi

otekline na obrazu so velike. Jezen sem na Joža in na druge, ker mi niso priskočili na pomoč. Eden od njih mi zvečer dopoveduje, da bi bilo povsem brez smisla braniti me, ker bi to pomenilo splošen upor, ki bi bil vzrok za ubijanje in ne samo za pretepanje.

Lekcija, ki mi jo je dal kapo Novakowski, me je izučila, da sem od tega dne previdnejši. Jožu sem obljubil, da bom že dokazal, da bi se jaz stepel za njega, čeprav se on ni zame. Vendarle mu dam popolnoma prav, če pomislim, da bi potem oba ubili ali pa vsaj mučili.

Sploh sem včasih kar jezen na Slovence. Morda smo Slovenci res zelo priden in delaven narod, toda sram me je, ko večkrat poslušam komandanta SS, kako daje Slovence za zgled dobrih delavcev drugim jetnikom. Dokazujem jim, da je brez smisla in škodljivo, da se toliko pehajo pri delu, ker gre vse, kar mi naredimo, v korist nemške vojne moči. Vsaka stavba, vsak motor, ki ga popravijo jetniki v tovarni, pomeni petolizništvo, to pa se je v Allachu močno razvilo.

Tudi med Slovenci najdeš ljudi, ki so uslužni do vsakogar, samo da laže rešujejo sebe. Na bloku 2 gospoduje starešina, nemški kriminallec, z zelenim trikotnikom na prsih. Ta človek je zelo nasilen. Nas Slovence še nekako prenaša zaradi naših paketov, iz katerih se tudi njega marsikaj prime. Ljudje mu dajejo moko, mast, cigarete in druge stvari, ki jih dobivajo od doma. Postal je tako vsiljiv, da šteje že za dolžnost, da mu dajejo delež od paketov. Znani so mi primeri naših ljudi, ki so ga danes nahranili z vsem, kar so imeli, naslednji dan pa jih je isti kapo za prazen nič zmlatil do krvi.

Nekega dne spomladi dobiva oba z Jožem pakete od Matijevčevih iz Nakla. Pakete delijo na pošti. Pred nama jih odpirajo in pregledujejo, kaj sva dobila. V veliki vrečki je moka. Esesovec s šilom zbada vrečko. Zažvenkeče. Esesovec odveže vrečko, iz katere privleče veliko steklenico žganja. To nama vzamejo,

pustijo pa nekaj kruha, moko in suho sadje. Paket je za nas rešitev. Brez paketov bi verjetno tudi jaz kaj kmalu toliko oslabel, da bi moral nazaj v Dachau, od tam pa na kak invalidski transport, kjer bi končal.

Na gradbišču se dan za dnem ponavljajo isti prizori. Delo, tepež, ubijanje, skrivanje, vsak se rešuje kakor se ve in zna. Jaz sem si pridobil prijatelje med jetniki, prav tako pa tudi med civilnimi delavci, s katerimi sem pričel barantati za razne stvari. Po skrivnih kanalih krademo iz skladišča posamezne kose obleke in te potem nosimo na delo, kjer jih prodajamo civilistom. Štritof iz Litije me je vpeljal v take pustolovščine, ki so kljub tveganju donosne. Povezal sem se s civilisti, ki so mi prinesli že tudi papir in kverte. Pišem lahko v slovenščini, kar se pač upam. Civilisti potem odnašajo pisma na pošto. To je zelo nevarno, toda na ta način lahko prvič svobodno pišem, kaj se dogaja z nami v taborišču. Civilisti mi za cigarete skrivaj prinašajo pivo, pa tudi kruh, če je za cigaretami posebno veliko povpraševanje. Taborišče me je naučilo živeti in poleg vseh muk, katere prenašam, vendar nekako uspešno nadaljujem boj za življenje.

Pomlad je gozd ob gradbišču zavila v zelenje. Toplota, ki je vsak dan večja, ljudi nekako uspava, celo esesovci so postali bolj leni, kapoji se skrivajo po hladnih prostorih in tako imajo tudi jetniki več možnosti za počitek. Tudi jaz sem si poiskal nekje v lesu luknjo, ki jo je mogoče zadelati z deskami. Z Derešavo, ki je doma nekje izpod Pece na Koroškem, delava skupaj. Kadar se meni močno zadremlje na soncu in ni blizu kake nevarnosti, se dogovoriva, da se skrijem in sladko naspim. Potem se zabije v luknjo še tovariš. Ko Derešava nekega dne zaspi, zatulijo sirene letalski alarm. Vsi vprek hitijo na zborna mesta, jaz pa tovariša le težko najdem, tako da pritečeva na zborna mesto, ko so že vsi zbrani. Nasproti nama pritečejo psi, ki naju napadejo. Neki

kapo naju hoče takoj položiti na stol, da bi dobila po petindvajset udarcev na zadnjico. Kapo Esprige pa mu ubrani. Zagovarja naju, da sva bila na delu v hodniku, da nisva mogla slišati žvižga za zbor. Na ta način se rešiva udarcev.

Letalski alarmi v juniju 1944 sploh ne prenehajo. Vsak dan okrog devete ure, tik pred delitvijo malice, zatulijo sirene prvi alarm. Vsi gledamo v jasno nebo brez oblaka. Okrog gradbišča so v primerni razdalji postavljeni sodi, napolnjeni z neko tekočino, iz katere se dela umetna megla. Esesovci in vojaki protiletalske obrambe postanejo nemirni. Iz sodov se prične valiti gosta megla, civilisti, ki delajo v bližnjih halah, urno hitijo iz tovarne na polje in v gozd. Piščalka kliče zbor. Esesovci in kapoji nas strašno priganjajo. Na zbornem mestu nas hitro preštejejo, potem pa bežimo v gozd, ki je ograjen z žico. Letala so ponavadi že v zraku nad nami, ko dosežemo kritje. Megla, ki se vali iz sodov, je vse gostejša. Uhaja nam v nos in pljuča. Na nosu držimo rute, namočene z vodo, toda ljudje kljub temu omedlevajo.

Tako na prostem, v bližini tovarne, čakamo na milost in nemilost. Topovi v Münchnu bruhajo granate, ki se s treskom razletavajo. Drobci železa letijo in žvižgajo po zraku.

Ležimo v majhnem jarku, ki je pokrit z vejami in zemljo. V zraku je venomer slišati tresk granat, letala brnijo nekje za gozdom, sliši se pisk bomb, zemlja se trese in na nas pada prst. Letala se oddaljujejo. Postanemo mirnejši in od utrujenosti celo zaspimo. Ura je poldne. Napad traja že tri ure. Pretegujemo se v luknji in skušamo ponovno zaspiti. Letala se spet bližajo, natanko se sliši, kako jih spremljajo eksplozije granat v zraku. Ropot motorjev slišimo prav nad nami. »Bombe padajo,« kriči kapo, neki Luksemburžan. Človek se uleže poleg mene in spet čakamo. Silen piš vetra zaveje po jarku, zemlja se

strese, nato pa spet znova enak piš. Hlače na nogah so mi zaprhutale kakor ptičja krila.

Na mesto, kjer je malo prej sedel kapo, je padla velika kepa vročega železa. Luksemburžan si briše čelo. »Če sem danes imel srečo, ni vrag, da ne bom srečno čakal konec vojne,« reče še ves razburjen. »Tri leta sem v taborišču, pa bi danes poginil od bomb!«

Res je imel srečo. Če se ne bi ulegel k meni, bi ga ubilo.

Šele okrog druge ure popoldne lezemo premrli in premraženi iz jarka. Pogled je zanimiv. Veliki oblaki dima se valijo iz tovarniških prostorov. Kantina, ki je stala malo prej poleg gradbišča, je uničena. Dve deklici, menda Hrvatice, sedita na ograji in jokata. Ogenj jima je menda že drugič uničil borno premoženje. Na pogorišču gledam na pol sežgane prašiče. Na vrtu poleg kantine in pogorišča rijeta še dve preživeli svinji. Bombe so padale le nekaj metrov stran od našega skrivališča. Če bi jih letalec le za sekundo prej izpustil, bi bili nesrečni tudi mi.

Zvečer, ko korakamo v taborišče, gledam velike jame in razdejanje, ki ga je napravilo bombardiranje. Cele tovarniške hale, v katerih so popravljali letalske motorje, so izginile. Velike železne traverze so prelomljene ali skrivljene, kot da jih je krivil velikan. Smreke ob cesti, debele kot človek, so postrizene, kot da je nekdo kosil travo. Veliko razdejanje, ki je nastalo po bombardiranju, nas dela vesele, esesovci pa sklonjenih glav gledajo po pogoriščih.

Dan za dnem se ponavljajo napadi na München. Civilni delavci pripovedujejo o hudih razdejanjih, ki so nastala. Civilisti se strašno bojijo letal. Kakor hitro radijski aparati in zvočniki oznanijo prelet zavezniških letal čez mejo, že poskušajo bežati iz nevarnega tovarniškega območja. Tudi pri sami delavnosti na gradbišču je opaziti mrtvilo, ki je nastalo zaradi pomanjkanja materiala. Tega ne morejo več pravo-

časno dovažati zaradi razdrtih železniških prog. Primanjkuje lesa, cementa, železa in drugega gradbenega materiala.

Letalski napadi, ki so tako siloviti, nam dajejo misliti tudi o drugih stvareh. Šušljanje o invaziji, ki se stalno pojavlja v taborišču, postane nekega dne resnica.

Dočakali smo tisti lepi sončni dan, ko so imeli opoldne vsi esesovci v rokah časopise, iz katerih so brali prve vesti o invaziji v Francijo, ki se je uspešno začela. Prišlo je torej tisto, kar smo vsi tako željno pričakovali. Mnenja smo, da bodo sedaj stvari dosti hitreje šle naprej. Po prvih vesteh o invaziji smo prav vsi prepričani, da bo vojne do zime konec. Medtem ko smo jetniki sprejeli vest o invaziji z nepopisnim veseljem, so esesovci postali zamišljeni. Postajajo s časopisi v rokah in razpravljajo, kaj naj bi to prineslo.

Brez dvoma so invazije najbolj veseli Francozi. Ti govore, da bo vojne v nekaj tednih konec.

Tudi kapoji so v teh dneh malo popustili, tako da je nastalo nekako zatišje. Kapo Rohr je zadnje čase malo bolj človeški. Vse dneve lazi za ženskami, kar je tudi njemu prepovedano. Nekega dne do nezavesti pretepe jugoslovanskega vojnega ujetnika, Srba. Ta mu je prvi dan dal okusiti grenkobo ponižanja. Zatožil ga je pri komandi SS, da lazi za ženskami. Kmalu je kapo izginil in nismo ga videli več. Na njegovo mesto je prišel drug človek, Vili po imenu. On je že star jetnik, menda je bil nekoč boksar svetovnega slovesa. Za ljudi je precej boljši, kot je bil kapo Rohr, katerega prav gotovo ne bo pozabil do konca življenja prav noben jetnik, ki je bil pod njegovo komando v Allachu.

Po štirinajst dnevnem bombardiranju Münchna se nekega jutra spet razvrstimo na appellplatzu. Posebna komisija odbira zdrave in močne jetnike. Zbirajo komando, ki naj bi v Münchnu popravljala kolodvor,

Mnogi niso dočakali svobode

ki je baje popolnoma porušen. Izkopavala naj bi tudi tempirane bombe, ki jih mečejo Angloameričani.

Tudi mene odberejo za pot v München. Vozimo se z vlakom, nekaj časa naprej, pa spet nazaj. Promet na železniški progi je skoraj docela paraliziran. V okolici Münchna vidimo po travnikih velike jame, ki so jih izkopale bombe. Zažigalne bombe ležijo razmetane vsepovsod. Klor in apno sta pobelila travnike okrog Münchna. Protiletalska baterija pred Münchnom je razbita. Mnoge jame od bomb so še sveže. Vidi se, da so letala prezgodaj ali pa prepozno spuščala bombe, saj so mnoge padale v prazno. V vagonu je zelo vroče. Sonce sije in žge z jasnega julijskega neba. Nikjer oblačka. Nekateri spijo, drugi pa zaskrbljeno gledajo na obzorje. Končno prihajamo v samo predmestje. Izstopimo, dobimo krampe in lopate. Korakamo v mesto. Vsepovsod so pogorišča. Velika skladišča stekla in porcelana so razbita in požgana. Povsod štrlijo v zrak dimniki in ruševine.

Civilisti, ki postajajo ob cesti, so nemirni. Nena doma pomečemo lopate in krampe vstran. V daljavi zatulijo sirene. Oblaki umetne megle se dvignejo v nebo. Med kričanjem in tepežem bežimo po cesti naprej. Nekateri jokajo. Hitimo v velik predor, nekaj nadvoz je nad nami, stiskamo se k stenam. Tudi civilisti bežijo z nami v zavetje, kakor da bi upali na varnost v naši bližini. Matere z dojenčki, ženske s kovčki in stari ljudje, vse beži. Od nekod priženejo vojne ujetnike. Nekdo mi pripoveduje, da so Novozelandci. Na glavah imajo velike klobuke. Tu so tudi ruski vojni ujetniki, ki so zelo slabo oblečeni. Nabralo se je mnogo ljudi, prav vsi želimo še živeti. Sliši se streljanje baterij. Letala se že skoraj nad nami. Nekateri naši, ki doživljajo letalski napad prvič, so močno zaskrbljeni. Nekateri jokajo, drugi molijo. Gledam vojne ujetnike: Ruse, Poljake in tudi druge. Gotovo so vajeni napadov, kajti njihovi obrazi so nemi, brezčutni. Niti najmanjše zaskrbljenosti ni vi-

deti na njih. Zdi se mi, kot da so ujetniki prepričani, da njihovi tovariši, ki se borijo v zraku, vedo, kje so oni in da nanje zagotovo ne bodo metali smrtonosnih bomb.

Letala so sedaj prav nad nami. Bombe padajo le malo od našega skrivališča. Zemlja se stresa, s stropa padajo koščki ometa.

Napad je bil kratek. Dvigamo se in odhajamo na zrak. V Münchnu so spet požari. Vodiijo nas na glavni kolodvor. Povsod ob progi je opustošenje. V železniških delavnicah vidimo prve sežgane lokomotive, umikamo se velikim lijakom, ki so jih izkopale bombe. Tirnice so skrivljene in zlomljene, vse križem pa leži na tisoče neizgorelih zažigalnih bomb.

Na zunanjem glavnem kolodvoru je pogled še strašnejši. Tukaj stojijo po kilometer dolgi zgoreli ekspresni vlaki. Na stotine vagonov in lokomotiv je prevrnjenih vse križem. Lokomotive leže na vagonih ali obratno, vse je postavljeno na glavo. V vagonih Orient-ekspresa visijo iz akumulatorjev kot ledene sveče velike palice raztopljenega svinca. Kakšne ogromne vrednosti so tu uničene! Na vse to neusmiljeno žge vroče julijsko sonce. Ozračje je zatohlo. Vročina, duh po kloru, apnu in gnijočih telesih, po katerih se pasejo muhe, vse to je neznosno.

Nenadoma sem skoraj zadnji v koloni. Lopate in krampe, ki smo jih nosili pred letalskim napadom s seboj, smo nekje pustili, tako da sedaj nimamo dovolj orodja. Ker nimamo orodja, nas kapo Novakowski nažene nosit železniške pragove.

Med delavci, ki obnavljajo proggo, je vsa pisana mešanica ljudi, ki so na delu v Nemčiji. Na progi dela vojska SS, wehrmacht, vojni ujetniki raznih narodnosti, civilisti, Rusi, Poljaki in tudi ženske. Vse razpoložljive moči so Nemci v teh dneh po invaziji vpregli na delo za obnovo železniških prog, po katerih bi edino mogli dobavljati fronti potreben material. Med delom smo vedno v strahu pred ponovnimi napadi, pa

tudi pred bombami, ki tempirane počivajo zarite globoko v zemlji in ki eksplodirajo ob določenem času davno po odletu letal.

Utrujeni se zvečer vračamo v taborišče. Večina ljudi je še bolj izmučenih od tega dela, kakor pa od tistega na gradbišču, kjer ni treba hoditi tako daleč. Mnogi so ožuljeni. Vtisi dneva so vsaj zame dobri. Izpolnila se mi je želja, videti uničeni München. Zadovoljen sem. Mi trpimo, doma v Sloveniji imamo sežgane domove in vasi, toda to, kar sem videl v Münchnu, je preseгло vsa moja pričakovanja. Tudi Nemcem se bo ta vojna strašno maščevala. Zdaj že lahko okušajo sadove totalne vojne.

Naslednji dan grem spet na delo v München. Toda največjo radovednost sem si že napasel in ni mi več do gledanja razvalin. Bežali smo spet v klet pod glavnim kolodvorom. Letala so odvrгла nekaj bomb, toda za nas brez škode. Tudi tretji dan gremo na delo v München, toda ta bi bil zame skoraj usoden. Spet so priletela letala. Bežali smo v neki podvoz. Po napadu smo pohiteli na glavni kolodvor. Tam, kjer smo bili dan poprej v zaklonišču, je zijala samo še ogromna jama. Bomba je zadela zaklonišče v polno. Mnogo jih je našlo grob v tej jami. Muhe se pasejo po krvavih delih teles. Mene je pretresla smrt teh ljudi, med katerimi bi bil tudi jaz, če ne bi imeli za vodjo pametnega človeka, ki nas je odvedel daleč stran od kolodvora. Nemce sovražim, toda ob pogledu na majhne otroke, na njihova trupla, se nekako omehčam. Saj ti mali niso krivi mojega trpljenja in trpljenja tistih, ki trpijo ali pa so že dotrpeli.

Tega dne se odločim, da se komande München rešim na kakršenkoli način. Naslednji dan se skrijem že pred odhodom v München. Najde me kapo Espriga. Čevlje sem si popolnoma raztrgal, zato me kapo pusti ta dan v taborišču in mi naroči, naj si najdem nove.

V taborišču je zelo nevarno ostati nezaposlen, ker take ljudi lovijo za invalidske transporte, zato si po-

magam na drug način. V revirju ambulante imam prijatelja pisarja, Slovenca Brešarja, ki je doma z Jesenic. Obrnem se k njemu po pomoč in izda mi ponarejeno potrdilo, da sem za tri dni oproščen dela; tako sem varen pred kapoji in esesovci, ki čez dan patrolirajo po taborišču in iščejo skrivače.

Odidem nazaj na blok. Uležem se na vrh, na tretje nadstropje pogradov in sanjarim. Na dvorišču vedno huje pripeka julijsko sonce, jaz pa sem v hladu. Počutim se tako srečnega, počivam. Razmišljam o marsičem. Mislim si, kako je človek z malim zadovoljen, kadar nima veliko. Kako srečen bi bil, če bi bil nekje na svobodi. Ne želim si ničesar drugega kakor to, da bi imel prosto pot, da bi lahko šel, kamor bi želel. Mislim si, če bom srečno prišel iz tega pekla, bom na vse večne čase zadovoljen, pa četudi samo s koščkom kruha za preživljanje.

Iz dremavice me prebude stenice. Šele sedaj imam prvič priložnost, da si dodobra ogledam to golazen. Stenice je opoldanska vročina nagnala iz lesa na notranjo stran strehe. Po deskah jih kar mrgoli. So čisto majhne, da jih komaj opaziš, ali pa velike kakor pika-polonice. Nekaj jih stisnem. Iz velike se izcedi tudi za kapljo krvi. Vsaka, kadar jo stisnem, ogabno zasmrdi.

Iz opazovanja stenic me predramijo koraki. V barako je prišla kontrola. Esesovci pregledujejo postelje ter iščejo lenuhe. Ker ne morem pokazati resne bolezn, se zarijem pod slamarico. Esesovec pregleduje bolj površno, zato jo srečno odnesem.

Starejši Čeh, pisar, mi razlaga, kako je v taborišču razporejena uprava. Komandant taborišča, višji oficir SS, je gospodar nad življenjem in smrtjo jetnikov. Njegov izvršilni organ je taboriščna pisarna, ki jo vodijo pod nadzorstvom SS jetniki sami. V samem taborišču je glavni in odločujoči človek kapo Koch. Ta je sadist, da mu težko najdeš enakega. On skrbi v taborišču za vsa dela in popravila. Potem je tu še

nekdo, ki skrbi za red v taborišču. To je lagerälteste. Eden od vodilnih je tudi kapo, ki skrbi za delovne razporede in za odpravo transportov. Ta človek ima na rokavu velik rumen našitek z napisom »Arbeitseinsatz«. Vsi ti ljudje so Nemci, že stari jetniki. Med njimi je najznačilnejši arbeitseinsatz, ki ima obraz sove.

V pisarni so zaposleni nekateri Poljaki, Čehi in tudi neki Srb, človek, ki zna vse jezike, kar si jih lahko izmislim. V kuhinji gospodari kapo z velikim trebuchom. Ta človek je notoričen pijanec in ga pozna celo taborišče. Tu je tudi neki Čeh, ki oskrbuje kantino s tobakom in drugimi stvarmi. Ta človek, tudi z velikim trebuchom, skrbi najbolj za svoje brate Čehe. Njim je na razpolago vse iz kantine, kar je le kaj vrednega. Skladišče obleke imajo v rokah Poljaki, ki spet skrbijo najbolj za svoje ljudi. Tu imamo tudi Slovenci svojega zastopnika, nekega Eržena, doma iz Stične, ki pri delitvi obleke gleda na nas. Na revirju v ambulanti gospodarijo Rusi in Poljaki, ki pa so tudi najboljši za svoje ljudi. Med zdravniki Poljaki je duhovščina, ki gleda na versko pripadnost bolnika in podobno. Opažam, da ti ljudje pri odbiri invalidskih transportov venomer gledajo, da pošljejo na transport le Ruse in Italijane.

Nižji organi v taborišču so blokovni starešine ali blockälteste, kakor se imenujejo. Ti ljudje, povečini Nemci, pa tudi nekaj Čehov in Poljakov je vmes, imajo važno nalogo, svoje sojetnike duševno uničevati po končanem delu. Na milost in nemilost smo jim prepuščeni, saj povečini brezobzirno uporabljajo pooblastila, ki jih imajo od komande SS. Še nižji upravni organi v taborišču so blokovni pisarji, ki imajo tudi važno mesto v administraciji. Tako nekako je videti celotna razporeditev uprave v taborišču. Za temi ljudmi pridejo še čistilci stranišč, taboriščna policija za preganjanje ljudi, ki se iz kakršnegakoli razloga skrivajo pred delom.

Zaprti v taborišču, zamreženi z bodečo žico, v kateri je tok visoke napetosti, imamo še vse te ljudi, ki nam vsak dan pijejo kri, počasi, gotovo, sistematično, preračunano. Vsa povelja in navodila pa prihajajo iz pisarne, ki je na sprednjem delu taborišča. Za vsako najmanjšo stvar, katero je treba izvršiti, zatuli taboriščna sirena, ki kliče na zborna mesto blokovne starešine; tam dobivajo navodila za svoje delo.

Tak je red v koncentracijskem taborišču. Na delu te vsako minuto preganja strah pred kapo, ki imajo neomejeno pravico odločati o tvojem življenju in smrti. Ko se vrneš v taborišče, pa si predan na milost in nemilost upravi taborišča. Vsa ta množica funkcionarjev, ki so prav tako jetniki kakor mi, pa izkorišča privilegije za svoje udobno življenje.

Zanimivo je opazovati življenje ljudi, ki so se v taborišču povzpeli na lestvici višje. Dolgo časa nisem mogel priti do zaključka, zakaj so nekateri, posebno Nemci, ljubeznivi do mladih fantov, največ do Rusov in Poljakov. Vsak kapo, da je le dosegel stopnjo pomoznega kapoja, si poskuša izbrati mladega dečka, ki ga lepo oskrbuje s hrano, ga lepo oblači in sploh po očetovsko skrbi zanj. Mislil sem, da se s tem na neki način izraža očetovski nagon teh ljudi, ki so že mnogo let v taborišču. Toda kasneje sem prišel do drugačnega sklepa. Nemci, posebno nekateri severnjaki so degenerirani. Takšen človek, že star lageraš, si izbere mladega lepega fanta za zadovoljitev svojih seksualnih potreb. Hud boj za obstanek mladeniče privede do ponižanja, ki je brez primere. Za košček kruha se predajajo ljudem, ki ob njih sproščajo svojo pohoto. Ponavadi lepi kot cvet, prično ti mladeniči kaj kmalu hirati in njihov konec je običajno žalosten.

Opoldne po kosilu se odpravim na ulico. Ljudje, ki že čakajo na invalidski transport, so strašni že na pogled. Največ je Italijanov in Rusov, pa tudi Jugoslovani so vmes. Večinoma so vodenični. Noge imajo

debele kot slon, vrat tenek, na njem pa debelo zabuhlo glavo.

Razgledujem se po polju, ki se razprostira poleg taborišča, za žično ograjo so velike bombne jame. V taborišče kot nalašč še ni padla nobena.

Po nekaj dneh se je situacija spet uredila. Proga je neverjetno hitro popravljena. Spet so prišle pošiljke cementa in železa. Delo na naši komandi se je spet pričelo z nezmanjšanim tempom.

Zjutraj, ko je komanda odkorakala na delo, sva z Jožem po nesreči ravno zadnja v stotnji. Takoj za nama vodi svojo stotnijo kapo Novakowski. Z njim v vrsti gredo tudi njegovi ljubčki, kakor jim pravimo, njegova osebna straža. Joža, ki ima premajhne čevlje, zaostaja in težko hodi. Mlad Ukrajinec ga brcne v zadnjico, jaz pa se obrnem ter oklofutam Ukrajince. Kapo Novakowski plane name in mi z brcami povrne moje plačilo Ukrajincu. Ubil bi kapoja, samo če bi se ponudila najmanjša prilika. Razmišljam na vse načine, kako bi ga mogel neopažen spraviti s sveta. Tako še nisem sovražil nikogar, kakor tega človeka. Joža sem spomnil na besedo, ki sem mu jo dal, ko sem bil prvič tepen od Novakowskega. Morda sem nespametnejši od Joža v teh stvareh. Jaz bi se stepel, četudi bi bilo potem z mano konec.

Na delu v komandi je spet vse po starem. Esesovci, kapoji in civilisti so se nekako pomirili. Invazija, ki jih je zavrta, ne gre tako hitro naprej, kot smo pričakovali, pa so se Nemci spet ojunačili.

»Kultura« dvajsetega stoletja bi se mogla videti tudi v organizaciji dela. Ljudje, ki morajo na stranišče, morajo prositi svojega kapoja, da jim izda nekake listke za stranišče, ki je ob strani gradbišča. Tukaj gospodari nemški kriminallec, schissenkapo. Ta sadist in homoseksualec izkorišča ljudi, tudi kadar pridejo na potrebo. Ker je stranišče majhno, ljudi pa je veliko, ker imajo grizo, morajo večkrat tja. Tu je torej gneča,

jetniki čakajo, da pridejo na vrsto. Kapo jim daje tri minute za opravljanje potrebe. V roki drži uro in čaka. Ko pretečejo tri minute, jih spodi iz stranišča. Ljudje se branijo, ker še niso opravili, toda kapo je brezobziren in z veliko metlo maže ljudi po obrazu z greznico. Tu so spet največji reveži Italijani in Rusi, ki so najbednejši. Za kos kruha ali za cigareto se moreš zadrževati kolikor te je volja. Ko jaz prihajam v stranišče, me tudi sprašuje po cigareti. Kažem mu jo, pa mu je nočem dati. Ko me začne naganjati ven, mu zagrozim, da ga bom zatožil kapoju Esprigeju. Z metlo me končno le nažene. Ko tako pretepa in s straniščnikom maže Ruse in Italijane, vržem na njegovo »palačo« debel kamen, nato pa hitro zbežim. Na zbornem mestu nato iščejo človeka, ki je »bombardiral« kapojevo barako. Zdrav razum ne more razumeti, zakaj v taborišču toliko mučijo ljudi.

Našo komando na gradbišču so nekega dne enostavno predali drugemu podjetju. Prišli so novi civilni delavci, med njimi največ Poljaki in Nemci. V pomoč pri gradnji stavbe so nam prišli delavci organizacije Todt. Ti ljudje, ki so prišli povečini z vzhodne fronte, pripovedujejo marsikaj. Zelo so nezadovoljni z delom tukaj, še bolj pa s slabo hrano, ki jo dobivajo v menzi. Bahajo se, kako so v Rusiji lepo in dobro živeli. Pred nemško armado se je umikala tudi organizacija Todt, ki je v zaledju, po napadu na Rusijo, gradila mostove, proge in ceste. S temi ljudmi, sedaj ko jim primanjkuje tobaka, kupčujem. Za eno samo cigareto mi prinesejo, seveda skrivaj, steklenico piva. Za deset cigaret dajo tudi cel kilogram kruha. Že starejši mož, Nemec, član organizacije Todt, doma iz Nürnberga, mi postane dober prijatelj. Ko mu povem, da imam starše zaprte nekje pri Nürnbergu, se mi celo ponudi, da jih bo ob priliki obiskal. Ta človek je edini Nemec, ki mi je bil v taborišču v vseh pogledih simpatičen. Pripoveduje mi, da je bil tudi on leta 1937 zaprt. Sedaj že tretje leto nosi uniformo organizacije Todt.

Pri delu me vedno štiti. Kadar gre na fronti Nemcem slabo, in sliši za nas dobre vesti, mi pravi: »Franc, Ivan prihaja.«

Nekega večera stojimo na zbornem mestu in čakamo. Ušli so trije Rusi. Po večurnem stanju se vrnemo v taborišče. V nekaj dneh so ubežne Ruse ujeli nekje pri Münchnu. Nekaj dni po tem dogodku, ko se vračamo zvečer z dela, vidim pred taboriščem esesovce z bombami za pasom in na vseh straneh taborišča postavljene strojnice. Pred upravo stoji velik črn avto. Vojska SS je pripravljena. Vkorakamo v taborišče.

Sledi zbor za štetje. Postavljamo se v vrste. Na sredi taborišča stoji oder in troje vislic. Povelje mirno, preštevajo nas, na mestu voljno. Iz avtomobila privedejo tri ubežnike. Strašno so pretepeni. Godba igra koračnico. V sredini gredo Rusi z zvezanimi rokami. Za njimi stopa komandant Jarolin. Vodijo jih k vislicam.

Pred odrom se sprevod ustavi. Rusi s ponosno dvignjenimi glavami se prav nič ne bojijo umreti. Tolmači nam v raznih jezikih prevajajo, da bodo ti ljudje obešeni, ker so hoteli pobegniti. Prav tako bo obešen vsak drug, ki bi to skušal v prihodnje.

Sledi povelje mirno, pogled na desno, nato pa dva jetnika kapoja in esesovec odvedejo Ruse na oder. Na vrat jim nataknejo zanke. Spodbijejo jim stoliče, da zabingljajo v zraku. Mladenič s krofom se je zmuznil z zanke. Po taborišču se razleže jasen mladeniški glas: »Živel tovariš Stalin! Tovariši, maščujte nas!« Esesovci hitijo, ponovno se je zazibalo mladeničevo telo. Človek se ziblje, nekako se trese, nato pa v obraz posivi, jezik nabrekne in smrt, si mislim, je hitra.

Ljudje v vrstah se premikajo, roke same segajo na glave in snemajo kape. Na ta način počastimo smrt svojih tovarišev. Ko je končano, v strogem redu korakamo mimo obešenih, z očmi obrnjenimi na mrtve,

da bi na nas ta strašna kazen čimbolj vzgojno delovala, kot pravijo. Razburjenje se poleže, smrt gledamo na vsakem koraku in sami čutimo njen dih, zato smo zanjo brezbrizni.

Zanimivi so pogovori ob nedeljskih popoldnevih, ki so zadnje čase vendar prosti. Pogovarjamo se samo o jedi, na primer, kako je nekdo dobil goste oziroma redke makarone ali za večerjo večji kos kruha, kaj bi jedli in kako smo jedli doma. Nato se pogovarjamo, v kateri baraki je več milijonov stenic. Ljudje, ki so dopoldne čistili barake, pripovedujejo, kako so jih preganjali z vodno brizgalno. Vodni curki naženejo iz lesa milijone stenic, ki plavajo v vodi, nato pa se spet vračajo nazaj v les. Nedelja je tudi edini dan v tednu, da lahko obiščemo tiste, ki delajo v tovarnah. Ker imam dosti prijateljev — starih jetnikov med delavci v tovarni BMW, se ob nedeljah rad družim z njimi. Videti so bolj zdravi kakor mi, ki delamo na prostem. Debeli so, imajo neko značilno barvo po olju in maščobi. Zelo hitro jih pobira tuberkuloza.

Letala še vedno vsak dan preletavajo te kraje. Tu pa tam odmetavajo bombe. Nekega dne po kosilu nenadoma zatulijo sirene. Tedaj bežimo v že dograjeni bunker. Nagnetemo se v temnem prostoru. Po kratkem čakanju zatulijo nad nami letalski motorji. Letala so prav nad nami. Zidovje se strese, zabliska se, nato nas zračni pritisk vrže ob tla. Presenečeni smo. Sledijo še manjše eksplozije, po kratkem času odhajamo iz zaklonišča.

Zunaj je vse v dimu, le kakih petdeset metrov od nas zijajo velike jame, ki so jih napravile bombe. Ena je padla le malo od našega zaklonišča. Letalo je spustilo bombe malo prekasno. Vse so v majhnih presledkih padle na prazen prostor.

V bunker hale, ki so že dozidane, dovažajo nove stroje. Delo pri montaži zelo hitro napreduje. Monterji delajo kot na tekočem traku. Medtem ko v bunker

halo dovažajo stroje posebne vrste, ki nam niso znani, jih iz drugih tovarniških objektov odvažajo nekam na podeželje, v Tirole. Tjakaj odhajajo s stroji tudi jetniki in civilni delavci. Tovorni vlaki vsak dan dovažajo v tovarno pokvarjene letalske motorje raznih znamk, od nemških do ruskih in angleških, ki so jih verjetno zaplenili med vojno.

V Dachau venomer skrbijo za dotok svežih ljudi, ki zamenjujejo tiste, ki so se izčrpali in tu niso več potrebni. Dolge kolone Francozov spet prihajajo v Allach. Njihovi vedri obrazi prinašajo v taborišče upanje na skorajšnjo svobodo. Ti, ki prihajajo v taborišče sedaj, so ljudje, ki so res idealisti. To so politični jetniki. Sedaj tudi jaz v marsičem spreminjam svoje mnenje o Francozih, ki sem jih prej štel med velike egoiste.

Ti ljudje, ki so prišli iz uporniške Francije, so zelo bojoviti. Pripovedujejo nam, kako se tudi v Franciji pojavlja partizansko gibanje. Nas precej upoštevajo in med Francozi uživamo Jugoslovani velike simpatije.

Delo na gradbišču še vedno napreduje z nezmanjšanim tempom, opaža pa se, da ni več tistega reda, kot je bil še pred enim letom.

Razni mojstri, ki vodijo delo, ukazujejo vsak po svoje. V notranjosti hale postavimo prezidke iz opeke. Ko pride druga skupina, te prezidke podere in naredi betonske. Nastaja nekakšna zmešnjava in ne veš, kako bi jo razumel. Gre za sabotažo ali samo za zmedo? Komanda, ki gradi prezidke iz betona, ima najtežje delo na gradbišču. Z lopatami mešajo beton, ki ga potem v lesenih vedrih po lestvah nosijo tudi osem do deset metrov visoko pod strop. Med temi ljudmi je tudi moj znanec Gros iz Kovorja. Slab je že, starejši in zgaran človek. Je precej trmoglav. Zelo rad se prička s civilistom, ki vodi delo. Zato ga civilisti in kapoži venomer pretepajo. Poleg tega je Gros tudi strasten kadilec. Često se dogaja, da svoj delež kruha zamenja za cigarete. Zaradi tega sem ga že večkrat

opominjal. Zanj skrbijo tudi drugi. Poskušamo mu poskrbeti za lažje delo, opominjamo ga, naj ne prodaja kruha za cigarete. Takšen kot je, je obsojen na hiranje in zanesljiv konec.

S tovariši postavljamo pod nadzorstvom poljskega mojstra ogrodja za dvigala, ki dvigajo vagončke z betonom. Visoka so do dvajset metrov. Menda se Nemcem zdi, da plošča, ki je bila prvotno napravljena, ne bo mogla vzdržati pritiska bomb, zato smo pričeli na prvo ploščo betonirati novo.

Računali smo, da bi mogli iz materiala, ki smo ga vzdali v to stavbo, sezidati manjše mesto. Pet metrov je debela železobetonska plošča, ki pokriva oklepno trdnjavo, v kateri so pričeli izdelovati dele za nemške rakete, tako imenovane V 1 in V 2. Posamezni deli tega orožja, ki prihajajo sem na obdelovanje, so iz neke bele kovine, ki je lahka in gorljiva.

Med letalskimi napadi zlezem visoko pod strop hale, kjer je električna napeljava. Da bi delo zastajalo tudi po končanem alarmu, preščipnem v platno izolirane žice. Tako nastane v prostoru brez oken tema. Električarji iščejo okvare, esesovci so divji, mi pa počivamo. Tudi na ta način pomagamo uničevati fašizem.

Nenadoma je spet prišla v deželo jesen. Ko korakam po gozdičku poleg gradbišča, me na to opominja listje, ki v vetru pada na zemljo. Ogledujem bukve in javore, kako se golijo. Jutra so že hladna. Ko hodim pod bukvami, mi pod nogami šumi listje. Nehote strahoma mislim na bodočnost. Obeta se nam že tretja zima v taborišču. Rešitev, ki smo jo s tako gotovostjo pričakovali do zime, se spet odmika nekam daleč. Fronta v Franciji se je skoraj ustalila in vse kaže, da bodo zavezniki zimo preživeli kar tam. Rusi so prišli že v Romunijo in celo na Madžarsko, a to je še zelo daleč od nas.

Ljudi se je polastila žalost. Celotisti, ki so še pred časom junaško zrl v bodočnost, so postali apatični.

Hrana se je zelo poslabšala, skoraj za polovico je slabša, kot pa je bila pred letom dni. Paketi le počasi prihajajo, ker so proge razbite.

Ljudi mori skrb, kaj bo tretjo zimo. Priletnejši, ki jih je med nami precej, obupujejo. Mraz in pomanjkanje, kakršno so preživljali dve zimi, jim vzbuja strah, bojijo se prihodnosti. Toda človek, ki tukaj izgubi vero, da se bo vrnil v domovino, je izgubljen. Posebno starejši jetniki, stari lagerski mački kot nam pravijo, na vse mogoče načine prepričujemo ljudi v skorajšnji konec vojne. Obetamo jim svobodo čez mesec ali dva. Ljudje so oslabljeni, vendar se jim vrača pogum. Mesec dni, to se še da preživeti. Mineta dva meseca, konca pa še ni. Skoraj sram me je, da ljudem tako lažem, toda to je potrebno. Kaj bi storili, če bi jim leta 1943 rekel, da bo konec vojne in trpljenja šele 1945. leta? Moralno bi bili ubiti. Vsakodnevna borba za obstanek bi jih utrudila, obupali bi. To pa bi zanje pomenilo smrt.

Sam nisem bil nikdar dosti drugačen od drugih, toda vedno sem upal v rešitev. Samo enkrat, ko sem imel tifus, sem mislil na smrt, ki mi je bila res že zelo blizu. Toda tudi takrat sem mislil na smrt samo malo časa, potem pa sem spet veroval, da ne bom umrl.

Zaradi velike gneče, ki je nastala v taborišču z novimi transporti iz Dachaua, ki je baje tudi prenapolnjen, smo se spet preselili na blok 22. Včasih, ko je sila velika, je bolje v skupnosti. Tako smo tudi mi sedaj ustanovili kolektiv šestih ljudi, ki ga vodi Kalan iz Tržiča. Naš kolektiv ima nalogo izboljšati položaj nas vseh. Pakete, katere poredkoma še dobivamo od doma, dajemo v skupni zaboj. Kalan jih prevzema, nato pa vsak dan, če le imamo kaj v zalogi, dodeli vsakemu enak del hrane. Pri delitvi hrane ni izjem. Kolektiv tudi odloča o pomoči tistim, ki so jo potrebni. Kolektiv ima svoja pravila, po katerih smo dolžni drug drugemu pomagati na vsakem koraku in kjerkoli že.

Tako je nastala organizacija, ki je odigrala precejšnjo vlogo pri reševanju naših življenj.

Lakota je v taborišču odločilen faktor. Ob poznih jesenskih nedeljah gledam po taborišču lačne opotekajoče se postave Rusov, Italijanov in drugih. V obraz že pomodreli postopajo po smetiščih iščoč si hrane. Na kompostu prebirajo ostanke zeljnih lističev, gnile kolerabe in gnilega krompirja. »Slabši kot prašiči,« jih psujejo kapoji in esesovci.

Veter ostro piha čez ravnino. Ljudje, ki so utrujeni in bi radi počivali, tudi v nedeljo nimajo miru. Ta dan uporabljajo za kazensko vežbanje. Na bloku 11 ga vodi Nemeč, menda bivši letalec. Ta človek ob nedeljah odvede svoj blok na dvorišče in ga goni po taboriščni cesti. Ljudje tekajo, padajo, se dvigajo, pa spet padajo, lazijo po komolcih, nato skačejo po žabje, se spet dvigajo, tekajo, marš, marš. Vse to je tako strahotno, da ni mogoče popisati. Mnogi obleže nezavestni in se ne vzdramijo več.

Po takšnih vežbah, ki trajajo po uro ali pa tudi več, večina ljudi ne more niti sedeti niti stati, grozno jih bole noge in celo telo. Drugi stojimo ob strani, stiskamo pesti, toda ne smemo in ne moremo jim pomagati. Jetniki čutijo posledice tudi tedne in mesece, mnogi obleže za vedno.

Na desnem licu se mi je napravil velik tur; pol obraza mi vleče na stran. Videfi sem kakor buldog, tako imam iznakažen obraz, pravijo tovariši. Dobil sem mrzlico. Trese me mraz, bolan sem. Iščem si pomoči na revirju, kjer pa me napodijo, češ da mi prav nič ne manjka in da bo čir že izginil. Tovariš Brešar mi naredi ponarejen bolniški list za tri dni. Ležim v baraki. Toda po treh dneh je stanje še slabše. Spet moram nazaj na delo in to na nočno izmeno. Odredil me je kapo Novakowski.

Odhajamo na nočno delo. Na gradbišču zamenjamo dnevno izmeno. Kapo Novakowski se mi smeji. Siromak sem, komaj se držim na nogah. Kapo Esprige, ki

vodi delo nočne izmene, me pusti, da sem v notranjosti hale za pomožnega policaja. Pravi mi, naj odganjam ljudi, ki se ponoči skrivajo v prostorih, kjer je toplo.

Pohajkujem po notranjosti, naslanjam se bolno na podpornike, ogledujem velike stroje in motorje. Obraz mi žari. Čir na obrazu se je predrl, po licu čutim tople kaplje gnoja. Stiskam čir, iz katerega curlja gnoj in čutim nekako zadovoljstvo, ko se bolni del telesa čisti.

Zunaj je ponoči hud mrzaz, tudi veter je močan. Ljudje mešajo beton, v katerega vlivajo toplo vodo, da takoj ne zmrzne. Delajo pod velikimi svetilkami in prevažajo beton v vozičkih. Tirnice, po katerih prevažajo beton, so zmrznjene, zato napenjajo vse moči, da bi vagončke spravili do jaškov, kamor strešajo beton.

Tukaj je tudi moj znanec Gros. Izčrpan kot je, je premeščen na nočno izmeno. Ko potiska vagonček pred seboj, pade. Civilist plane nanj in ga brca. Gros se upira in preklinja. Civilist ga nato vrže v jašek svežega betona. Gros obleži v njem. Pomagam ga izvleči. Ves je polit z betonom, ki na njem hitro zmrzuje.

Gros joče. Nenadoma steče proti robu plošče. Uvidim njegovo namero in stečem za njim. Komaj ga zadržim, skoraj bi oba padla v globino dvajsetih metrov. Obupanega odvedem na toplo. Joka kot otrok, ponižan je do kraja. Jezi se name, zakaj ga nisem pustil, da bi se ubil. Pravi, da sedaj ne bi več vedel za gorje, ki ga še čaka. S kapom Esprigeom ga umiriva in mu dava možnost, da se posuši.

Opolnoči nam dajo nekakšno juho, ki se zdi lačnim ljudem zelo dobra. V soju luči jih opazujem. Zdiyo se mi kakor sence mrtvih, ki so vstali iz grobov. Nato se zavlečem v neko luknjo, kjer zaspim. Kapo me zjutraj prebudi in že boljše volje se odpravim nazaj v taborišče.

Obraz, ki je ozdravel od čira, je napadla nova nadloga. Leva stran je omrtvela. Ena polovica obraza je torej živa, druga polovica mrtva. Čelo se mi le do polovice grbanči, prav tako tudi brada in nos. Usta mi je potegnilo na desno, levo oko je mrtvo in sploh ga ne morem zapreti niti odpreti. Govorim jecljaje, levo oko se pri svetlobi venomer solzi. Svetloba sonca ali luči me strašno slepi.

Šel sem na revir. Tam so mi Rusi rekli, da tu ni nobene pomoči. Kalan, ki je precej vpliven na revirju, je odšel z menoj k zdravnikom, pa so spet rekli, da ni pomoči. Na pogled moram biti strašen, kajti vsem tovarišem se smilim. Premišljudem, kaj na storim.

Mislím si, da tak ne grem domov, četudi bi dočakal konec. Na revirju so mi dali nekako obvezo za oko, ki me vsaj varuje pred svetlobo. Nosil sem nekaj dni to stvar na obrazu, potem pa sem se razjezil. Sklenil sem, da se sam pozdravim. Obvezo sem vrgel stran in zagrizeno vztrajam v prepričanju, da mi prav nič ne manjka. Duševno se borim proti zavesti, da sem bolan. Uspeh se res kmalu pokaže. Po nekaj dnevih se je vse skupaj poboljšalo, v dveh tednih pa sem ozdravel in postal normalen. Ne verjamem v čudeže niti v kaj drugega, toda tukaj ne vem, ali je zmagala lastna sugestija ali pa mi je narava podarila izgubljeno zdravje. Sploh se mi dozdeva, da v primeru, kadar človeka zapusti vse, vendarle spet nekaj pride, kar ga reši.

S prihodom zime 1945 so pričeli v taborišče na nasprotni strani našega bloka dovažati Žide. Židje, povečini starejši ljudje, so poraščeni z dolgimi bradami. Na bluzah in hlačah imajo našite velike rumene zvezde, ki jih označujejo za sinove Davidove. Med njimi je nekaj dečkov, starih morda komaj deset let. Židje so zbrani tukaj iz vseh krajev sveta, iz Nemčije, Poljske, Češke, Madžarske in od drugod. So zelo zanemarjeni in prav malo podobni ljudem, kakršni so

bili pred prihodom v taborišče. Nemci jih uporabljajo samo za najtežja dela. Značilno je, da dobivajo zadnje čase boljšo hrano kot drugi jetniki v taborišču pa se vendarle fizično ne morejo pozdraviti. Ne stražijo jih esesovci, kakor nas, ampak vojaki.

Neke nedelje je v taborišče nasproti našega bloka prikorakala dolga kolona žensk. Zavite v cunjaste obleke so se le počasi vlekle naprej. Stojimo ob ograji, bodeča žica nas razdvaja. Pogled na te ženske, ki skupaj z nami preživljajo pekel taborišč, je nepopisen. Suhe so v obraz, prašne od poti, ostržene na golo. Gledajo nas, nasmihajo se nam in nam se zdijo nezaslišano lepe. Prihajajo iz Auschwitza, ki so ga zaradi bližajoče se ruske armade že začeli seliti. Ženske so po narodnosti zelo mešane. Ne vem, kakšne občutke so imeli drugi. Toda jaz sem gledal te žene in dekleta le kot ženske, kot tovarišice, ki delijo našo usodo. V nas ni bilo seksualnega nagona, saj smo bili le še okostnjaki, zavedali pa smo se, da so to bitja, ki ohranjajo človeško vrsto.

Od svojih obrokov smo zbirali drobtine in kose kruha in ga pošiljali lačnim ženskam.

Mraz in hrana, ki je postajala po prihodu novih transportov vse slabša, sta silila tudi nas Jugoslovane, da pomagamo našim ljudem, ki so umirali v revirju. Ilegalni komite je bil znan le zelo redkim ljudem. Ta komite si je zamislil organizacijo za pomoč ljudem, ki so na revirju ležali oslabljeni in so prejeli le toliko hrane, da so ostajali pri življenju, a bili so vsak dan slabši in tako obsojeni na smrt.

Organizirali smo slovensko in jugoslovansko samopomoč, ki je dvakrat v tednu zvečer po blokih zbirala kruh za bolnike na revirju. Na našem bloku je ponavadi Kalan zvečer pri večerji šel od mize do mize in ljudje so mu rezali od svojega obroka rezino kruha, pa čeprav še tako tanke. Mali dodatek k hrani je delal čudeže. Ljudje so moralno in tudi telesno ohrabreni gledali v bodočnost. Marsikomu smo na ta način rešili

življenje. Marsikomu se je tresla roka, ko je dajal od svojega obroka rezino kruha, toda zavest, da s tem rešujemo naše ljudi, je bila močnejša. Moram pa priznati, da so bili med nami tudi ljudje, ki niso darovali svojega kruha v ta človekoljubni namen.

Nekega večera se je naš kolektiv nenadoma razšel. Po komandah so iskali obrtnike. Joža se je javil za mehanika, prav tako še en tovariš, druga dva sta se javila za mizarja, tako da sva ostala s Kalanom sama. Ljudje so se bali mraza, pa so odšli na delo v tovarno, kjer je vsaj toplo. Joža je odšel na blok št. 11. Tako sva se skoraj po enem letu razšla.

Ker smo bili vse bolj prisiljeni iskati hrano, smo se odločili, da prodamo steklenico žganja, ki ga je Joža nekoč po srečnem naključju dobil v paketu in katero je hranil že dalj časa.

Kalan je to žganje prodal za veliko, neverjetno ceno v kuhinjo. Kuhinjski kapo nam je dal nekaj hlebov kruha in kar dva kilograma margarine. Ta zaloga nam je precej pomagala.

Joža me je spoznal s plemenitim in dobrim človekom. To je Franc Zore, doma s Štajerske. Njegova sestra je bila žena Zaletelovega Franceljna iz Naklega. Zore je velik in močan človek. Doma ima kmetijo ter ženo, ki jo ima rad, kot se v zakonu more le želiti. Venomer pripoveduje o njej in o otrocih, s katerimi sama sedaj doma gospodari.

S Francem sem navezal dobre stike. Želim si najti človeka, ki bi mi omogočil zvezo z domovino, z domačimi ljudmi. Ne mislim več toliko na beg, tu so druge težave. Lakota. Rad bi našel civilista, ki bi privolil v to, da na njegov naslov pošljejo paket z živili in z žganjem. Kupčija, katero smo napravili v kuhinji, mi je dala misliti. Zore mi končno le najde civilista, ki čeprav nerad in za visoko nagrado privoli, da mu moji sorodniki pošljejo paket s žganjem, katerega naj bi on nato prinesel na gradbišče.

Pisal sem v Rakovico in k Matijevcu v Naklo, naj mi pošljejo, če je le mogoče, nekaj steklenic žganja, katerega lahko zelo dobro zamenjamo za hrano.

Nastalo je mučno čakanje na odgovor. Ker so Francozi in zahodnjaki sploh dobili pakete od mednarodnega Rdečega križa, je nastalo v taborišču pravo barantanje. Konzerve, kekse in prepečenec so hitro pojedli. Toda prava kava, ki je bila priložena vsakemu paketu, ima za civiliste veliko vrednost. Stradam in po cele dneve ne pokusim kruha, tvegam vse cigarete in jih založim za kruh, tako da ga spravim skupaj nekaj kilogramov, za katerega mi Francozi dajo dvesto petdeset gramov prave kave. Nato sledi drugi del, barantanje s civilisti, s katerimi imam zveze.

Za dvesto petdeset gramov kave dobim karte za deset kilogramov kruha, ki ga potem vsak dan nekaj jemljem od civilistov. Na ta način pomagam sebi pa tudi Jožu in tovarišem. Tako se zraven vsega hudega držim še dokaj pri moči.

Ljudje venomer bolj obupujejo. Mraz, ki je vsak dan ostrejši, je neizprosni. Zjutraj zaradi megle stojimo tudi po celo uro na zbornem mestu, telovadimo in skačemo, vse počnemo, samo da bi se ogreli. Sneg pada na zemljo in se lepi na lesene podplate. Tisočkrat sem preklel pot, po kateri hodimo vsak dan na delo. Spomin mi uhaja v mlada leta, ko sem šel včasih za procesijo. Vse se mi gnusi. Tukaj je tudi procesija. Vsak dan tekamo v procesiji, toda nikogar ni, ki bi se nas usmili. Tisočkrat prekleti nadvoz in stopnice, na katerih je obležalo na stotine ljudi. Človek v vrsti pade, po njem gazijo drugi in od njega ostane samo še cunj, materija, ki komaj še spominja na človeka.

Na delu z največjim veseljem pričakujemo zračni alarm. Kadar zatuli sirena, zbežimo v notranjost hale. Kljub snežnim viharjem smo izpostavljeni napadu iz zraka, toda kdo se meni za bombe, glavno je, da smo na toplem. Pogovarjamo se o koncu vojne. Ljudje so

različnih mišljenj. Nekateri pravijo, da si ne želijo večje zabave, kakor da bi jim dali po prihodu domov esesovca, ki bi ga privezali za verigo namesto psa.

Pogovori se dotikajo domovine. Strinjamo se, da nas čakajo po prihodu domov velike naloge. Naše gospodarstvo bo uničeno, treba bo delati. Pogovor nanese tudi na kmetijstvo. Nekateri so mnenja, da bo treba usmeriti kmetijstvo v kolektiv, v zadrugo. Drugi pa spet ugovarjajo in pravijo, da je stari način gospodarjenja dober. Tako minevajo urice miru in na toplem. Pogovori nanesejo tudi na duhovščino, na njeno vlogo in na belogardizem, ki razdvaja narod v dve struji.

Ljudje so različni, toda vendar smo si v osnovi enotni. Svobode, ki smo jo izgubili leta 1941, ne bomo nikdar več tako lahko pustili. Mišljenja smo, da je v bodoče bolje umreti, kakor pa na katerikoli način spet pasti v koncentracijsko taborišče.

Tako nam zavezniška letala delajo lepe odmore, v katerih popolnoma pozabimo, da se tudi na naše glave morejo zrušiti uničujoče bombe. Alarmi so pogosti in dolgi, da se res odpočijemo.

Nekaj dni pred božičem delam na visokem dvigalu. Sedim dvajset metrov visoko in po vrvi spuščam v globino tramove. Na vzhodu žari sonce, mraz je hud, usta so mi skoraj primrzla, roke le še malo čutim, nosu niti ne več. Kapo zažvižga zbor za malico. Po vrvi se spustim na zemljo. Pred mene stopi Zore. Vesel je. Stisne mi roko. »Franc, žganje in paketi so prišli.« Od mraza sem otrpel, ne razumem ga. Zore mi le dopove, da so prišli paketi, katere tako željno pričakujemo. Civilist mu je že prinesel nekaj steklenic žganja in nekaj maščobe.

Veselje je nepopisno. Sedaj, ko je sila največja, se je spet našla rešitev. Zvečer si steklenico z žganjem navežem na žico, ki jo pritrdim na ramo, steklenico pa pod trebuh. Tako natovorjen se vračam v taborišče. Stvar je nevarna, zvečer ponavadi na zbornem mestu

preiskujejo. Kapo vzklikne: »Roke gor!« Kapoji gredo potem od človeka do človeka in vse pretipajo, če nima kdo kaj s seboj. Tako pride tudi do mene. Dvignem roke in rečem, da nimam ničesar. Kapo mi gre z rokami po telesu in ker stiskam steklenico med stegni, ne najde na meni ničesar.

Tako nosim vsak dan nekaj stvari v taborišče. Navržem si kruh med stegna, zavežem si spodnje hlače in tako zvečer široko koracam na zborna mesto.

Kovačič, ki stoji poleg mene, se spre z nekim Rusom. Ker Rus noče molčati, ga Kovačič udari v obraz. Toda z Rusi se ni dobro šaliti. Udariš enega, zajoka jih najmanj deset. Rusi so složni in to jaz vem. Kovačiča opominjam, naj jih pusti na miru. Toda prepozno. Že med potjo, ko gremo v taborišče, naju brcajo od zadaj. Tema je, pred taboriščem ugasijo vse luči. Letalski alarm. Kaj bo? Tovarišem Slovencem, ki korakajo za nama in pred nama, govorim, naj pomagajo. Toda komaj smo stopili v taborišče, so se že porazgubili na vse strani. Ostala sva sama s Kovačičem in še neki Žličar, doma iz Savinjske doline. Rusi so pričeli obkoljevati Kovačiča. Vedno bolj se mu približujejo. Žličar ima roko v žepu, z njo drži žlico, da bi branil tovariša. Nenadoma nekdo od strani pahne Žličarja na tla, da pađe prav na levo roko, v kateri je držal žlico. Drugi planejo na Kovačiča.

Skočim naprej, zgrabim in vržem ob tla nekoga, ki je držal za vrat tovariša. Vržem še drugega, nato pa že obkolijo in zgrabijo tudi mene. Ležim na tleh, stiskajo me, ves sem opraskan po obrazu. Dvignem se s tal, z žlico v roki maham na vse strani, udarjam po obrazih in vsepovsod. Žvižg piščalke, Rusi zbežijo. Tudi sam ves krvav in z zdrobljenim kruhom v hlačah, odkolovratim domov. Kalan me sprejme s skrbjo, mislil je že, kje sem. Operem se, naslednji dan pa gledam Ruse, kako so opraskani od moje žlice.

Žličar je dobil najhujši udarec. Padel je na roko in si jo izpahnil. Kovačič je tudi spoznal, da v bodoče

ne bo več zobal češenj skupaj z Rusi. S tema dvema fantoma postanemo najboljši tovariši. Dokazali smo, da nas tudi premoč ne more odvrniti od dane besede.

Sploh zadnje čase opažam v taborišču, ko je boj za obstanek še ostrejši, pojave nekakega banditstva. Rusi napadajo Francoze, ki po mojem zgledu dobivajo karte za kruh. Rusi jih opazujejo, kako kupčujejo, kako skrivajo karte v kapah. Potem izzovejo spopad. Nekdo udari Francoza po glavi. Izbije mu kapo, drugi, vnaprej določen, zgrabi kapo in steče. Kraja je sploh vse hujša. Boj za življenje je neizprosno. Kljub temu, da Rusom zamerim, njihovo početje le skušam razumeti. Tukaj gre za biti ali ne biti. Oni so popolnoma prepričani sami sebi. Nihče jim ne pošilja paketov. Njihove vasi so požgane, družine pobite.

Božič je prišel mrzel in leden. Ležimo v baraki, stene so vse zaledenele, po betonskem podu je polno ledu, posoda, namenjena za malo potrebo, ki stoji na sredi sobe, je polna seča in poliva se tudi že po podu. Ležimo in vsakdo ima svoje misli. Premišljuje. To je že moj tretji božič v taborišču, prepričan sem, da tudi zadnji. Misel mi uhaja k domačim, sprašujem se, kje so in kaj se z njimi dogaja. V mislih se ustavim v domači vasi. Kaj je na Okroglem? V našem domu gospoduje tujec, Nemeč. Še ko sem bil v Begunjah, se spominjam, kako se mi je nekega večera sanjalo, da po našem vrtu hiti gruča desetih otrok, ki se držijo za roke. Iz sanj je nastala resnica. Na domu se je že leta 1943 spomladi naselil Nemeč, kolonist Salzer. Ta človek ima deset otrok, ki se šopirijo po našem domu. In mati? Mati se potika po svetu, daleč od kraja, kjer je preživela svoja mlada leta.

Stiskam se v postelji, mrzav pa od strani vendarle prihaja do mene. Tudi Zore, ki leži pod menoj, molči. Kaj vendar razmišlja? Pokličem ga, pa mi odgovori, naj še malo počakam, da bo končal verze, ki jih piše na desko. Nato mi prebere verze, ki jih je napisal za svojo ženo.

Skuhali smo si zdrob in ga osladili s sladkorjem. Iz drugega bloka je prišel Joža, prav tako pa so se zbrali pri meni drugi člani bivšega kolektiva. Skupaj jemo sladki zdrob, nato pa se spet vrne vsak v svoj blok. Zvečer nas razveseli Kalan, ki je s kuhinjskim kapo- jem napravil dobro kupčijo za moje žganje. Prinesel nam je sladkor, suhe testenine in nekaj margarine, poleg tega pa še nekaj štruc kruha. Ko z Zoretom gledava te stvari, se smejeva kot otroka, ki mu Miklavž prinese lepo igračo. S to hrano pomagamo tudi nekaterim prav bednim ljudem.

Na novega leta dan 1945 so nas nagnali na delo. Odmetavamo sneg, ki je malo prej napadel in postavljamo opaže za betoniranje. Kljub hudi zimi betoniramo naprej. V mešalce vlivajo vrelo vodo, ki omogoča mešanje betona. Na visoki ploščadi v mrazu preklinjamo in prosimo vse bogove in vse vrage, naj se maščujejo za naše prezebanje. Moj prijatelj iz organizacije Todt, ki mora tudi delati, mi pokaže z roko v kot, kjer je pustil zame košček kruha. Mož odide in ko sem sam, se lotim kruha. Nikdar ne bom pozabil, kako mi je na novo leto 1945 teknil kruh, ki mi ga je dal ta človek.

Že v mraku se vračamo nazaj v taborišče. Ugasnile so luči. Sirene so zatulile alarm. Zgodilo pa se ni nič. Sirene naznanjajo konec napada. Nenadoma, kakor dež z jasnega, se pojavijo skupine letal. Prve bombe padajo še pred ponovnim alarmom za napad. Ta noč je bila strašna. Letala so priletavala in odletavala in metala bombe na bližnji München. Na nebu je žarelo nešteto svetlobnih raket. Bombe so žvižgajoče padale in eksplozije so bile še strašnejše zaradi zmrznjene zemlje.

Naše barake se stresajo in večkrat grozi nevarnost, da se bo krov zrušil na nas. Tudi tovarne BMW so dobile svoj delež. Velika zračna torpeda so kakor s koso požela smrekove gozdove ob tovarni. Še dolgo

Vagon z mrtvimi interniranci

po odletu letal se nebo krvavo sveti od požarov. Tako se je pričelo za München leto 1945.

Napadi iz zraka, ki so se vrstili zadnje čase, so precej ohromili delo na gradbišču. Nekaj časa zato ostajamo doma na blokih, kidamo sneg ali pa ležimo po cele dneve kakor polhi. Ljudje še vedno umirajo. Tako je končal tudi moj prijatelj Prenk iz Zagorja. Fanta sem često svaril, naj bo pameten. Bil je strasten kadilec. Velikokrat je dajal kruh za cigarete. Izmučenega in izčrpanega so poslali nazaj v Dachau, od koder sem dobil pošto, da je umrl. Prehodil je dolgo trnovo pot kot nešteto drugih, toda omagal je in nikdar več ga ne bodo videle materine oči.

Nekega večera me pokliče pisar. Žene me pred upravno barako. Tam me že čaka Joža. Pisarja vprašava, kaj to pomeni. Pravi, da naju bodo morda vabili, če hočeva v nemško vojsko. Oba se domeniva, da na takšna vprašanja sploh ne bova odgovarjala. Star esesovec naju povabi v pisarno, kjer nama preda v podpis odlok kranjskega sodišča, ki naju razlašča vseh pravic na Markuševem posestvu. Podpiševa brez pripombe in nato dobiva vsak po en izvod odločbe.

Na jasnem sva si, da se na dom ne moreva več vrniti. Ostati morava v tujini, poginiti morava v koncentracijskem taborišču zato, da bo na našem domu lahko živel nemški kolonist Salzer. Ne meniva se dosti za te stvari. Ko bo prišla svoboda, si bomo sami pisali sodbo in pravico.

Nekega dne spet dobim paket od tete iz Tržiča. Ogledujem ga in zdi se mi, da vsebina ni namenjena meni. Cigarete, ki so v paketu, mislim da niso za mene. Tudi nogavice so nekam velike. Po nekaj dnevih sem iz Dachaua dobil sporočilo, da je tam moj stric Franc Križnar, za katerega že dolgo nisem vedel, kaj je z njim. Tako smo torej že trije iz naše družine v Dachauu.

Ker nisem vedel številke, ki jo ima stric v Dachauu, nisem mogel takoj poslati paketa, ki je po nesrečnem

naključju prišel do mene. Iz Dachaua tudi prihajajo sporočila, da se je spet pojavil tifus, ki zavzema velik obseg. Baje umre na stotine ljudi dnevno. Cele barake, v katerih je bilo po petsto ljudi, so skoraj izumrle. Ljudje umirajo vsevprek; ponoči jih zmečejo na sneg, zjutraj pa jih posebne komande z vozovi odvažajo kakor polenovke. V Dachauu je menda velik nered zaradi velikega števila novih jetnikov iz Francije in z vzhoda, kjer Nemci praznijo velika taborišča, kot so Auschwitz, Lublin in druga. Ljudje, ki prihajajo iz Dachaua, pripovedujejo, kako so določeni v taborišču posebni ljudje, ki po nalogu SS hodijo od mrtveca do mrtveca, jim s kleščami odpirajo usta in jim pulijo zlate zobe, če jih imajo. Krematorij ne more več uničevati trupel, zato so pričeli ljudi pokopavati kar na bližnje njive.

Mrtvi ljudje so tudi pod snegom. Ker je snežilo vedno znova, mrličev niso odkopavali. Ob takih novicah sem še zadovoljen, da sem v Allachu in ne v Dachauu, ki je sedaj zaradi tifusa strašnejši kot naše taborišče.

Iz Dachaua je prispela vest, da je umrl naš stari znanec, katerega sem bil že enkrat rešil smrti, to je Gros. Globoko nas pretresejo takšne vesti, toda sami imamo dosti opravka z reševanjem svojega življenja.

Januar in februar sta mrzla meseca. Kadar je lepo vreme brez snežnih viharjev, se pojavljajo visoko v zraku letala, ki jih s prostim očesom niti ne vidiš. Iz umetne megle delajo razne figure kot so osmice, krogi in drugo, kar nam daje misliti na razna znamenja. Delo je skoraj zastalo, le z največjo težavo nas še drže na gradbišču. Materiala je vedno manj.

Vlačimo se okrog samo še podzavestno. Hrana se je zmanjšala na minimum. Kruha, ki smo ga prej delili na štiri ljudi, delimo zdaj na šest. Čudim se, kako sploh more človek ob takšni hrani živeti. Neverjetno je, kaj vse vzdrži. Smo samo še okostnjaki, katerih se drži še

nekaj mišic. Živimo samo še od močne volje in od pričakovanja svobode.

Naša komanda, ki jo vodi poljski Nemeč, nima posebnega dela. Sedimo na plošči, skriti pred vetrom, in prvič se je na njej pojavil ogenj. Kurimo, sedimo poleg ognja in opazujem nebo. Toda ni vsem tako dobro. Hudo je komandi, ki betonira. Zanj nikdar ne zmanjka dela

Sedimo molče in buljimo v plamene. Kadar zmanjka drv, razbijamo deske in nalagamo na ogenj. Misli nam uhajajo na svobodo.

Svoboda, to je ena sama kratka beseda, toda sladka in za nas še nedosegljiva. Svoboda je beseda, ki jo izgovarjamo spoštljivo in jo imamo za najlepšo stvar na svetu. Biti še enkrat svoboden, priti še enkrat v domovino, to je največja želja nas vseh. Da, svoboda, ki bo zrasla na kosteh tisočev naših tovarišev. Take svobode ne bomo nikdar več izpustili iz rok, branili jo bomo do zadnjega diha.

Spominjam se mladosti. Včasih sem bil malodušen, toda prišla so leta suženjstva, življenje je postalo boj. V zavesti, da veš, za kaj umiraš, ni težko umreti. Toda življenje bo lepo, gradili bomo domovino, gradili bomo lepo bodočnost, takšno, kot je še ni bilo.

Iz sladkega razmišljanja me prebudi krik. Civilni mojster, Nemeč, pretepa božjastnega Rusa. Rus posivi v obraz, pene mu stopijo na usta, pada na tla in se pobira, toda civilist ga pretepa naprej. Skočim k civilistu in mu dopovedujem, da je Rus božjasten. Ker noče nič slišati, pograbilim za ročaj lopate, da ga udarim. To mi ubranijo tovariši. Udariti civilista bi pomenilo zame smrtno kazen. Hitro se odstranim, civilist pa preklinja, toda ne zatoži me kapoju.

Zvečer ob šestih, ko grem na znak piščalke na zbornostno mesto, zadenem v snegu z nogo ob trd predmet. Ko bolje pogledam, potegnem izpod snega božjastnega Rusa, ki je že mrtev. Tako so v Allachu končali leta 1945 mnogi Italijani in Rusi, ki so onemogli zmrznili.

Februarja smo se preselili v blok št. 1. V tem bloku, ki je tik poleg glavnih vrat, gospodarji Nemeč, ki je najboljši človek v taborišču. Odkar ga poznam, še ni položil roke na človeka. Brez izjeme vse ljudi neglede na narodnost enako ceni. V tem bloku, ki je poln starih jetnikov, je življenje znosnejše. Ljudje so večinoma vsi zaposleni po komandah, v katerih imajo možnost »organizacije«, kot pri nas imenujemo krajo iz skladišč.

Bloki, v katerih sem bil do tega časa, so bili vedno mrzli. Tu, v tej baraki pa je vsak večer toplo. Ljudje si prinašajo z dela pod plaščem drva, pivo in druge stvari, ki jih pribarantajo s civilisti. Tukaj se šele vidi, kaj napravi iz človeka taborišče. Stari jetniki so neverjetno podjetni. V taborišču dobiš prav vse, kar si želiš, samo če imaš lagersko zlato, kot imenujemo cigarete.

Za barako prvega bloka je vsak večer nekakšen bazar. Tukaj prodajajo koščke kruha, klobase, margarina, juho, drva, pivo, cigarete itd. Ljudje kupčujejo pred nosom esesovcev.

Življenje v taborišču je postalo še bolj nevarno. Ponoči ne smeš hoditi sam po taboriščni cesti. Ljudje, zroč iz dnevá v dan smrti v oči, tvegajo vse, da bi preživeli.

V baraki imamo nadlogo, ki nam dela najhujše preglavice. To so bolhe, ki jih je v tem bloku neznansko veliko, čeprav je drugače čist. Ob nedeljah stepamo rjuhe in ubijamo velike rejene bolhe, ki otrple od mraza ne morejo bežati.

Kopljemo se v kopalnici, ki je prej služila za dezinfekcijo konj. Tla so betonirana, iz stropa prši topla voda. Ko se slečen ogledujem, me je skoraj strah. Kostí so izbočene, rebra lahko preštejem od prvega do zadnjega, stegen nimam več, le dolge tanke noge, na katerih je nasajen trebuh, kolena so kot velike zatekle bule. Tudi tovariši so videti zelo slabi.

V pričakovanju pomladi oživijo fronte na zahodu, pa tudi na vzhodu in celo na Balkanu. Po taborišču krožijo fantastične vesti. Ljudje govoriijo, da so Rusi že pred vrati Berlina. Angloameričani baje že zase-dajo zahodno Nemčijo. Köln je padel, vsa zahodna Nemčija je v ognju.

Nemška vojska je ohromljena. Protiletalska obramba skoraj povsem molči. Velike jate zavezniških letal vsak dan preletavajo ozemlje, toda nemške baterije le slabo reagirajo na letalske napade. Nemških letal skoraj ni več opaziti. Samo včasih se še v zraku pojavi kako letalo, ki ima veliko hitrost. Nemci pripovedu-jejo, da je to novo nemško letalo, ki razvija hitrost tisoč dvesto kilometrov na uro. Letalo je videti ne-rodno, toda leti zelo hitro.

Nad nami kar naprej mrgole zavezniška letala, ki brez zadržkov krožijo v zraku. Včasih trosijo letake, ki počasi padajo na zemljo. Gestapo in SS imata v takih primerih mnogo opravka.

Na gradbišču imamo vedno večji mir pred kapoji in drugimi priganjači. Postavamo na visoki ploščadi, opazujemo nebo in letala na njem. Ljudje se predajajo toplim pomladanskim žarkom. Sanjarijo, misli vseh pa se pletejo okoli istih stvari: kruh, jesti, svoboda, živeti. Tako minevajo dnevi in strogost esesovcev je že precej popustila. Zvečer se zbiramo na zbornem mestu, štetje, nato da ko-mandir z roko znamenje kapoju Viliju, ki se povzpne na visoko ploščad. Na znak esesovca dvigne veliko trobento in na vse strani neba zatrobi, da je delo za ta dan končano. Ko zamirajo glasovi, si v duhu zamiš-ljamo, kako in kdaj bo prišel dan, ko bodo na vse štiri strani sveta trobente oznanile konec druge sve-tovne vojne. Glasovi trobente pa odmevajo le v prvi večerni mrak...

Po dolgem času sem spet prejel pismo iz Lipnice. Teta mi piše, da je vsa družina v gozdu pri partiza-nih. Tudi pismo mi piše iz gozda. Dalje mi na prikrit

način, ki ga razumem le jaz, razlaga o velikih bojih med partizani in Nemci v Sloveniji.

Ker so tudi vsi načini trgovanja na gradbišču s civi-listi propadli, sem nekega dne pisal v Naklo k Mati-jevcu, naj mi, če le morejo, pošljejo na civilnega moj-stra naslovljene živilske krušne karte, na katere tukaj lahko kupim kruh. To je zadnji poskus, ki sem se ga po dolgem premišljevanju oprijel, da bi se reševal lakote in se tako obdržal pri moči.

ZNANILCI KONCA

V prvih dneh marca, ko je postalo že nekoliko topleje, bi pozornejši opazovalec posebno ob nedeljah opazil ljudi, ki se sprehajajo po samotnih kotih taborišča, se izogibajo družbe ter vneto nekaj razpravljajo. To so ljudje, ki jim je pri srcu usoda koncentracijskega taborišča. Stari jetniki organizirajo po taborišču ilegalne nacionalne komiteje, ki imajo nalogo pripravljati ljudi na bližajoči se konec.

Ti ljudje, ki so po skrivnih kanalih povezani celo z dachauskim taboriščem, pripravljajo načrte za rešitev taborišča, kadar bo prišel konec fašizma.

Prvi znaki bližajočega konca so se že pojavili. Kapo, ki so v taborišču zagrešili hude umore in grozodejstva, se poskušajo vriniti v komande, ki odhajajo na drugo delo. Nekateri se delajo bolne, da bi jih poslali v Dachau ali kam drugam, kjer jih toliko ne poznajo. Po taborišču se pojavljajo čudne vesti. Govorijo, da Nemci na vzhodu in na zahodu pred umikom pokončavajo cela taborišča z vsemi jetniki vred. Kljub veselju in pričakovanju približujoče se fronte je nastal med nami nekak preplah.

Civilisti postavajo po gradbišču in razpravljajo. Nekateri Nemci so še vedno fanatiki. Pravijo, da je še čas in da bo Nemčija zmagala. Zanašajo se na neko tajno orožje, ki ga bodo Nemci vsak čas uporabili v bojih proti zaveznikom. Uverjeni so, da bodo v nekaj tednih nagnali vse zavezniške armade nazaj na njihovo ozemlje.

Malo pred veliko nočjo se je naša komanda nenadoma razformirala. Tisti, ki smo bolj leni in fizično slabi, smo se porazgubili po vsem gradbišču v razne

komande, ki še obstajajo. Prišel sem pod komando starejšega Luxemburžana, zelo dobrega človeka. Delo pri tej komandi je težje, toda kapo vedno gleda, da delo razporedi tako, da se da vzdržati. Prenašamo deske, les, včasih smo pri mešalcu betona; kapo venomer skrbi tudi zame, ker sem fizično še slab, da imam tako delo, ki ga lahko opravljam. Z Luxemburžanom se da pogovarjati. Že dolgo vrsto let je komunist. Doma je bil delavec v železarni. Delo je bilo težko, toda pri njih v Luxemburgu imajo tako družbeno ureditev, da vsi, tudi delavci, dobro živijo. Nemce zelo sovraži, čeprav je tudi sam mešanec nemške krvi. Pripoveduje mi o bogastvu Luxemburga, kjer je tehnika na visoki stopnji. Tudi kmetijstvo je tam zelo dobro organizirano, posebno mlekarstvo in vinogradništvo. Skoraj vsak kmet ima svoj avto, s katerim vozi mleko v mlekarno ali pa avto uporablja za nabavo.

V deželo se je priplazila pomlad. Jetniki jo čutimo le po toploti, ki boža naše od zime premrle ude. Naši koraki so starčevski, počasni, upognjeni smo, ne slišimo več tistega značilnega petja ptic, ki nam je šlo vsako leto spomladi tako globoko do živega. Z motnimi pogledi tipamo predse in z mislijo, ki včasih samo še blodi, razmišljamo o svobodi. Pomlad je na pragu, toda pred nami je boj, zadnji boj obstoja za svobodo. Zagrizeno se borimo. Smrt vendarle vneto kosi. Revir ima vsak dan na kupe mrličev. Smrt visi vsak trenutek nad glavo kakor Damoklejev meč. Toda borimo se z živalsko močjo, borimo se še za teh nekaj dni, ki nas ločijo od svobode.

Za veliko noč sem prejel od nekega civilista, ki je po naključju zvedel za naju z bratom, nekaj ocvirkov, ki so nama prišli zelo prav. Z nekim Poljakom sem zamenjal deset cigaret za deset še kar debelih krompirjev. Lotil sem se kuhanja. Umil sem ga v vodi, nato sem jih samo malo ostrgal prsti, jih razrezal in

skuhal v slani vodi. Z Jožem sva se do sitega najedla. Joža je rekel, da še nikdar v življenju ni jedel tako dobrega krompirja.

Vsak krompir, vsaka drobtinica kruha ima sedaj v taborišču velik pomen. Kruh, dobljen za cigarete, ki so še zmeraj zlata valuta v taborišču, si z Jožem razdeliva na koščke. Za vsak dan si določiva rezino, ki naj pomaga organizmu premagovati napore dneva. Le največje premagovanje in obvladanje samega sebe more človeka rešiti poželenja po hrani. Hrana se je tako poslabšala, da so nam kruh zmanjšali od četrтинke na devetino. Ljudje se po tratah pasejo kakor govedo. Trgajo travo in regrat in ju jedo.

Na velikonočni ponedeljek se sončimo pred barako. Sedimo kar na pesku, pogovarjamo se. Žirovnik nam razlaga svoje načrte, kako bo treba prijeti za delo, ko bomo prišli domov. Doma bo verjetno gospodarstvo močno uničeno, pa bo treba obnoviti, kar je porušil okupator. Od nekod prileti eskadra zavezniških bombnikov, ki jih spremljajo lovci. Letijo čisto nizko. Čez nekaj časa zaslišimo grom. Letala so odvrгла svoj tovor.

Med prazniki se je še bolj razvila dejavnost ilegalnih nacionalnih komitejev, ki že resno predvidevajo skorajšnji konec. Ljudje, na katerih leži breme organizacije, so zamišljeni in s skrbjo spremljajo dogodke na fronti in okrog nas. Jugoslovani smo organizirali ljudi, da niti sami ne vedo, v čete, bataljone in v brigado. Taka vojaška enota naj bi v primeru, če bi hoteli esesovci likvidirati taborišče, napadla vojsko in na neki način poskušala priti do orožja in uteči iz taborišča ter se nekako prebiti v domovino ali pa k zaveznikom.

Določen sem k enoti, ki bo oskrbovala našo vojsko s hrano in s stanovanjem. Kar ponosni smo, da bomo na koncu vojske lahko tudi mi vojaki.

Pri vsem tem pa je potrebna skrajna previdnost. Vsak najmanjši napačni korak je lahko za vse tabori-

šče poguben. Esesovci še vedno budno spremljajo dogodke in samo sum, da se v taborišču pripravlja masovni upor, bi jih nagnal v likvidacijo taborišča.

Zaradi tega je propaganda v taborišču zelo previdna. Naši ljudje sicer vedo, da se nekaj pripravlja, toda še to le posamezniki. Pripravljamo jih le, da naj čakajo na odločilni trenutek.

Pripovedujejo, da je fronta že v bližini Nürnberga, kar potrjujejo tudi letala, ki odmetavajo letake s pozivi nemškemu ljudstvu, naj bo mirno in naj se upre Hitlerju vsaj v zadnjem trenutku, ko je nemška vojska že propadla.

Hitlerjev rojstni dan je, pravijo Nemci. Zastav, ki so plapolale prej na upravnem poslopju, sedaj ni. Vsi menimo, da slavi Hitler svoj zadnji rojstni dan. Ta krvolok, ki je ugonobil milijone ljudi, bo vendar dočkal dan kazni za svoja dela.

Civilisti so nenadoma zapustili delo in bežijo v bunker. Nad železniško postajo Allach krožijo majhna okretna letala. Tulijo in se iz zraka v verigi zaletavajo proti objektom na postaji. Preletavajo prav nizko in streljajo na lokomotive in vagone. Slišijo se eksplozije bomb. In pričelo se je za Hitlerjev rojstni dan pravo veselje. Tako blizu in tako enostavno niso letala še nikdar priletala.

Prvič so prišli nad nas znanilci bližajoče se fronte. To so letala, ki krožijo pred fronto, letajo v skupinah od devet do šestnajst. Krožijo nad pokrajino kot jastrebi. Vse, kar vidijo pod seboj, uničujejo. So groza in strah za avtomobiliste in vlakovodje. Zaustavijo ves promet in vse določ. Gorje kamionu, ki se prepozno skrrije v zavetje gozda. Letala napadajo vse po vrsti. Kadar se prvo obrne nazaj v višino, drugo že bruha železo na napadeni cilj.

Ta letala so strah in trepet tudi za nemško vojsko. Ohromila so protiletalske baterije. Kadar ta jata strmoglavi na protiletalsko obrambo, je baterija pokončana. Za njimi ostane samo še razdejanje in smrt.

Na postaji in na cestah so se pojavili transporti jetnikov, ki jih umikajo Nemci pred zavezniško armado. Ponavadi jih zaprejo v živinske vagone ali pa kar v odprte vagone, ki jih prej zamrežijo z bodočo žico. Nato jih cele tedne vlačijo nekam proti Tirolam. Letalski napadi, ki uničujejo železniške proge, transportom ne pustijo naprej. Ljudje so sestradani, brez vode in brez vsake pomoči. Zaprti so v vagone, stražijo jih esesovci in psi. Med potjo so izpostavljeni letalskim napadom, ki so že vsakdanja stvar. Opazujemo transport nekaj tisočev mož, ki je prišel od nekod z zahoda. Ko na postaji odpirajo vagone, se nam nudi strašen prizor. Od nekaj tisoč mož je ostalo živih in sposobnih za hojo morda le ena tretjina.

Pogled na te ljudi je strašen. Kosmati so, poraščeni, sama kost in koža jih je. Pogled v notranjost vagonov pa je še strašnejši. Na kupih ležijo ljudje, ki so že prestali muke tega sveta. Tisti, ki so ostali živi, so v mnogih primerih postali ljudožerci. O tem pričajo do kosti ogrizena stegna mrtvecev. Ne moremo verjeti sam sebi, toda resnica je, da so ljudje jedli svoje mrtve tovariše. Vagoni so ena sama smrdljiva jama. Tu so opravljali veliko in malo potrebo, saj jih na prosto niso spustili.

Kar je še živih, esesovci naženejo na dvorišče. Tu se ljudje primejo pod pazduho in žalosten sprevod okostnjakov krene med lajanjem psov in priganjanjem esesovcev naprej.

Nemo strmim predse. Sonce prijetno ogreva zemljo. Grmovje ob cesti zeleni, odprlo se je prvo cvetje, ptiči pojo v gozdu, kos prijetno žvižga na visokih smrekah, toda smrt se spreha po cesti. Kolona drsajoč koraka v taborišče. Ljudje padajo po cesti, v prah. Tovariši jih ne morejo vleči s seboj. Kdor obleži, ga kolona pregazi. Ko gre kolona naprej, ga brcajo esesovci. Milostni strel v tilnik, to je rešitev za tiste, ki omagajo na svoji zadnji krvavi poti. Cesta je posuta z mrličmi. V cunje zavita mršava trupla kličejo po maščevanju.

V taborišču naženejo te ljudi, ki so prišli s transportom in so tako blizu smrti, na posebne bloke, kjer smrt ponavadi že v nekaj dneh napravi konec njihovim mukam.

Stotine ljudi, ki so umrli ali pa so le še živi mrličmi, čaka v vagonih. Posebna komanda, ki ima nalogo prevažati tovore z vozom, v katerega so vpreženi ljudje, se odpravi ponje.

To, kar se dogaja, presega vse meje. Žive in mrtve nakladajo na voz kakor drva, nekatere z glavo naprej, in potem žive in mrtve skupaj vozijo v taborišče in jih zmečejo v jamo, ki je prej služila za požarni vodnjak.

Postali smo popolnoma brezčutni za vsa dogajanja okrog nas. Fronta je že blizu. Zvečer, ko utihne brnenje strojev, zrak rahlo podrhteva od eksplozij topovskih granat. V zraku je nekaj skrivnostnega. Pred barako poje muren, sirene tulijo kar naprej in zdi se mi, da so postale hripave, tak glas imajo. Letala so kar naprej nad nami, ponoči ni več nobenega miru. Blokovni starešina je odredil, da ne sme nihče ponoči iz barake, v nasprotnem primeru bo vsakdo ustreljen.

Zvečer pred sončnim zahodom smo se vrnili v taborišče. Po večerji grem ven, trgam in pulim travo in jo jem. Tudi drugi delajo isto. Prišel sem do jarka, kjer ležijo nesrečni ljudje iz transporta. Nekateri so razgaljeni, z glavami visijo navzdol. Drugi imajo podvite roke in noge, široko odprte oči, odprta usta. Iz izrazov na obrazih pa jim razberem prošnjo po maščevanju.

Iz gomile mrtvih slišiš rahel šepet. Stopim bliže. Zanima me, kaj bi moglo biti. Izpod gomile mrličev vidim stegnjeno roko, ki me opominja, naj se ji približam. Izvlečem človeka, živega človeka! Ne poznam ga. Slovenec je, to vem, ker me odgovori šepetaje celo z mojim imenom. Gledam ga. Čudim se, od kod me pozna.

Šepetaje, da ga komaj slišim, mi pojasni, da je prišel skupaj z mojim transportom iz Begunj v Dachau. Končno ga le prepoznam. Pred več kot letom dni je ta človek odšel nekam na zahod s komando, ki je delala s stroji. Sedaj je pred menoj onemogel, slab, komaj lahko verjamem, da je še živ. Toda govori in diha. Prosi me, naj pozdravim njegovo ženo, ki je na Štajerskem. Doma, pravi šepetaje, ima tri otroke. Tako rad bi jih še enkrat objel. Še zadnjič me prosi, naj prenesem njegov pozdrav njegovim domačim, ker jih on ne bo več videl.

Od slabosti se mi je stemnilo pred očmi. Človek pa me prosi naprej. Gledam ga, dopovedujem mu, da je zanj še rešitev. Z zahoda se sliši pritajeno grmenje. Trudno zmaje z glavo: »Ne, zame ni več rešitve. Pozdravi ženo in ji reci, da sem v zadnjih trenutkih življenja mislil nanjo in na otroke. Reci ji, da mi je zelo žal. Pred smrtjo bi še rad poljubil njo in otroke.«

Razmišljam, kaj naj storim. Kako naj pomagam človeku, ki je že na koncu. Njegove oči trudno ugašajo. Stisne mi roko. Medtem zatulijo sirene letalski napad. Pričakujejo napad padalcev ali pa tankovskih enot. Stečem po taborišču. Esesovci kričijo na ves glas, naj izginemo v barake. Ko dosežem barako, že slišim na dolnjem koncu taborišča strele.

V zraku se je pojavila jata letal. Skozi odprtino na strehi barake opazujem, kako letijo na vzhod. Nekaj stran pa letala stresajo svoj tovor na letališče, ki je v plamenih. Tisto noč so letala zrušila tudi vodno pregrado na reki, ki se je razlila po ravnini pod Münchnom. Sirene pa tulijo in tulijo vso noč pogrebno pesem nemškemu fašizmu. Vso noč letala priletavajo in odletavajo, nebo pa žari od nešteti požarov. Fronta se bliža, svoboda je prav blizu, še bliže okrog nas pa prhuta smrt z velikimi krili.

Postali smo pozorni na vsako malenkost. Svoboda ni daleč, toda z njo koraka tudi smrt. Sklenjeno je, da v primeru napada na taborišče ali ob poskusu

likvidacije udarimo na bodečo žico. Tedaj naj bi močnejši z deskami presekali žico, v kateri je tok visoke napetosti, nato pa bi množično navalili na esesovce. Tudi esesovci so zelo zbegani. Verjetno je, da bodo vsaj mlajši zbežali in bi se beg mogel posrečiti tudi nam. Te in podobne načrte držimo v tajnosti.

Zjutraj se vrnem h kupu mrtvih, kjer najdem tovariša. V njegovih odprtih očeh še berem muke, ki jih je trpel pred smrtjo. Suhi skrčeni prsti dajo misliti, kaj vse je pretrpel pred koncem. Ta mož je skoraj tri leta preživel v taborišču, čisto na koncu, ko je svoboda že na pragu, pa je omagal.

Odhajam od kupa mrtvih, po katerem se pasejo roji muh. Muhe se preletavajo, čutim jih tudi na sebi, gabi se mi vse, celo življenje, katerega se tako oklepam. Če bi mi sedaj kdo rekel, pojdi, ubijaj Nemce, bi brez najmanjšega odpora odšel in ubijal. V sebi čutim kot še nikdar strašno željo po maščevanju. Pogled na te ljudi, ki so umrli na transportu, ali pa pričakali smrt ležeč med mrtvimi, me je strašno prizadel. Pogled na tovariša, ki z mrtvimi steklenimi očmi prosi po maščevanju, me dela blaznega.

Lakota, lakota. To je najstrašnejša stvar na svetu. Tako mi vsaj zatrjuje Žličar. Z lačnimi očmi ogledujemo zelenje, ki brsti okoli nas.

Zjutraj, ko pridemo na gradbišče, si s tovarišema Žličarjem in Kovačičem razdelimo naloge. Izmenoma vsak dan eden nabira koprive, drugi drva, tretji pa priskrbi lonec in ogenj. Koprive samo operemo, zrežemo, nato pa jih v slani vodi skuhamo. Blažen je občutek, ko človek čuti poln želodec. Sedaj postopamo po tratah, nabiramo travo in koprive ter vse skupaj jemo. Rusi so staknili nekje za kantino zakopan gnil krompir, katerega sedaj odkopavajo in delajo iz njega nekakšne pogačice, ki jih pečejo na ognju in jedo. Od začetka se mi gnusi, toda ko vidim, da ostali to jedo kot poslastico, se tudi sam lotim pečenja pogačic.

V tovarni BMW so v glavnem že ustavili delo. Joža je sedaj prestavljen v komando, ki hodi v München na kolodvor pospravljat ruševine in obnavljat progo, ki je vedno bolj uničena. Delo v tej komandi je zelo nevarno. Joža mi pripoveduje, kako je le za las ušel smrti. Delali so na progí, ko je bil dan alarm za letalski napad. Esesovci so jim dovolili, da bežijo v bližnji gozd. Letalci so jih opazili. Najbrž niso vedeli, da so jetniki. Ko so dosegli gozd in poglobli, so v zraku završale bombe, ki so padle le nekaj metrov stran od njih. Na srečo jih je kotanja, v kateri je bila večina, zaščitila pred drobcí bomb, toda nekaj jih je vseeno hudo ranjenih. Tudi Joža je bil ves zasut s prstjo.

Železniški promet je skoraj popolnoma ustavljen. Iz Dachaua dobimo le še redke vesti. Odrezani smo tudi od ostalih krajev. Vesti, ki prihajajo iz Dachaua, pa so toliko strašnejše. Tifus pobira dnevno na stotine ljudi. Mnogi naši tovariši, ki so kot lagerski mački vzdržali v Dachauu več let, so sedaj ob koncu podlegli smrti.

Ker v Dachauu nimajo premoga, s katerim bi kurili krematorij, so pričeli ljudi sežigati kar na grmadah. Ljudi zlagajo kot drva. Plast ljudi, nato plast premoga in drv, pa spet plast mrtvakov itd. To gomilo nato polijejo z nafto ali z bencinom in zažgo. Kot pripovedujejo tisti, ki so pred kratkim prišli iz Dachaua, je taborišče nabitó z ljudmi, ki dan za dnem prihajajo z zahoda.

Tudi pri nas v Allachu je vse postalo bolj enostavno. Red in čistoča, ki sta še pred kratkim vladala v taborišču, sta zelo popustila.

Ko človek v revirju umre, ga enostavno slečejo do golega, nato pa vržejo ven, kjer se po njem pasejo muhe. Ljudje, do kraja izsušeni od lakote, niti preveč ne smrdijo, ker pač nimajo v sebi skoraj ničesar, kar bi trohnelo in povzročalo smrad. Židovsko taborišče nasproti našega je skoraj povsem izumrlo. Tisti, ki so

zimo nekako preživeli, so postali nekam mehki in umirajo. Edino ženske so živahnejše. Esesovci z njimi malo lepše ravnaajo kot z nami. Tudi ženske nam po skritih kanalih dajo na znanje, da so pripravljene na upor v primeru, če bi poskušali likvidirati taborišče.

V drugi polovici aprila dobim pri civilnem mojstru krušne karte, ki so mi jih poslali Matijevčevi. Mlad Poljak, civilist, mi prinese iz kantine dve štruci kruha. Sobota je. Kruha sem vesel bolj kot bi mogel biti kaj drugega na svetu. Privežem si ga med noge, med stegna, ki jih tako nimam več.

Opoldne se zberemo na zbornem mestu, ker ob sobotah prenehamo z delom že ob dvanajstih. Sirene zatulijo alarm. Stečemo v bunker. Komaj hodim, ker me pri hoji ovira kruh. Vrnemo se nazaj na zbornó mesto. Spet zatulijo sirene. Po dolgem času se vrnemo v taborišče. Kruh sem srečno prinesel v barako. Srečen sem ob misli, da sem za Joža priskrbel kilogram kruha, ki mu bo spet dal moči, da bo zdržal en teden. Kruh skrijem v slamarico.

Po kosilu zatuli sirena na zbor. Pred barako se razvrstimo za štetje. Nato prikoraka četa esesovcev. Vsi držimo roke kvišku. Esesovci se razkropijo po barakah, iščejo orožje. Tudi nas preiskujejo. Roke držim kvišku, v kapi imam skrite karte za kruh. V žepu imam še papirnat denar, ki ga kar pojem. Nož, ki ga tudi ne smem imeti, spustim za čevlje.

Preiskava je mimo. Esesovci prinašajo iz blokov drva in kruh. Tudi iz naše barake se prismeji mlad esesovec, noseč pod roko moji dve štruci kruha. Zareži se: »Kurbo vam mater, ne boste žrli kruha.« Jetniki poželjivo gledamo lepi štruci. Zaželenega uspeha pa esesovci kljub temu niso dosegli. Iskali so orožje, a ga niso dobili. Ne vem sicer, če je bilo orožje v taborišču, verjetno pa je bilo dobro skrito.

Izpred bloka imam priložnost opazovati življenje esesovcev. Z zahoda prihajajo venomer nove limuzine, v katerih se vozijo debeli gestapovci in oficirji SS.

Od nekod so prišle tudi ženske v SS uniformah. Vsi so zelo lahkomišelní in brezbrizni. Vidi se, da se le malo menijo za dneve, ki so pred njimi. Zabavajo se drug z drugim.

Po cesti kar naprej drviyo kamioni in tanki, zakriti z zelenjem. Tudi ponoči se sliši brnenje tankov, ki odhajajo iz Münchna na fronto. Ko opoldan stojimo na zbornem mestu, čakajoč na kosilo, se v zraku sliši bobnenje bomb, ki jih v tako imenovanih preprogah mečejo Američani.

Kapoji so postali ljubeznivejši, pustijo nas lepo na miru, da se predajamo sončnim žarkom. Civilisti so zamišljeni. Od doma prinašajo kruh, katerega tudi sami stradajo. Esesovci pa so nekam brezbrizni, nihče več ne goni ljudi na delo. Jetniki postavajo v senci smrek, pri hoji hropejo, kot bi imeli naduho. Ljudje padajo in umirajo kar na gradbišču, naslonjeni na les. Postavljena je posebna komanda, ki vsak večer vozi mrtve v taborišče. Tudi sam sem že zelo na koncu, le z največjo težavo se zjutraj še vlečem na delo. S tovarišema Žličarjem in Kovačičem se primemo za roke in vlečemo se za drugimi, ki tudi gredo počasi. Milijonkrat preklinjamo stopnice na nadvozu, ki so tako strašne. Ljudje se tukaj prekopicavajo in mnogi obleže.

Ker je položaj tako resen, se je sestal prvi jugoslovanski nacionalni komite, ki je prinesel po daljšem razpravljanju takšne sklepe:

1. Bodriti ljudi za premagovanje še zadnjih naporov pred osvoboditvijo. Vlivati voljo, ki že močno peša. Ljudem dvigniti moralo, da bi dočakali še zadnje vzdihljaje crkajočega fašizna.

2. Pripraviti ljudi za primer masovnega ubijanja ali likvidacije taborišča. Pripraviti jih, da bi brezobzirno navalili na žico, prek katere je pot v svobodo.

3. Ljudem povedati, da je fronta že zelo blizu, da pa je v taborišču zelo malo živil, zaradi česar je treba potrpeti in ne smejo v nobenem primeru navaliti na

skladišča živil, ki so nam potrebna do prihoda osvoboditeljev.

4. V primeru mirnega odhoda SS obdržati v taborišču red in mir do prihoda zavezniške vojske. Vsako anarhijo ali nered je treba preprečiti v našem lastnem interesu.

Zamišljeni se vračamo s tega prvega ilegalnega sestanka, na katerem je bilo večje število ljudi.

Delo na stavbišču je končano. Zvečer, ko pridem na blok, mi Lojze Pretnar iz Šiške šepetaje pove, da je ves dan pod stražo požigal taboriščni arhiv. V ogenj so pometali prav vse stvari, ki bi mogle globlje pokazati razmere v taborišču iz minulih dni ali pa v sedanosti. Tako bi Nemci radi skrili pred svetom svoja grozodejstva. V taborišču je tišina, toda ljudje skrivnostno šepetajo, težko pričakovani prvi dan svobode je pred vrati.

Na prostoru pred barakami stoje v vrsti esesovci. Govori jim starejši oficir, ki šepa. Govori jim o častnem boju, ki ga vodi nemški narod. Govori o velikem boju, ki se bo z iznajdbo novega nemškega orožja končal z nemško zmago. Poziva na pomoč boga, za katerega pravi, da je z Nemčijo v vojni in miru.

Vojaki le z medlim glasom odgovarjajo na pozdrav oficirja. »Vse do končne zmage«, ponavlja oficir. »Vse do končne zmage!«

Komandant taborišča, zver Jarolin, se nemirno spreha po taborišču. Od časa do časa seda na motorno kolo in se pelje proti zahodu. Tudi njemu so dnevi šteti. Prišel bo čas maščevanja za njegova pošastna dela.

Komanda, ki se je vrnila z dela v Münchnu, javlja pobeg treh jetnikov. Včasih divji komandir SS se samo zasmeji in zmaje z rameni.

Za ljudi, ki so v taborišču bili priganjači, je postalo prevroče, zato odhajajo neznano kam.

Dne 27. aprila 1945 je prvič celotno taborišče ostalo za žico. Nobena komanda ni šla več na delo. Vsi smo po končanem apelu odšli nazaj na bloke.

Med posadko SS je opaziti velik nemir. Vse kaže, da se odpravlja iz kasarne. Že pri jutranjem štetju ni bilo število jetnikov več polno, toda esesovci se niso več razburjali zaradi tega. Med ljudmi v taborišču krožijo čudna gesla. Nekateri pravijo, da se pripravljajo evakuacija vsega taborišča v Tirole, drugi spet trdijo, da smo tik pred likvidacijo.

Esesovci se temeljito pripravljajo na odhod. Iz skladišč prinašajo zadnje zaloge hrane, od nekdaj vlačijo zaloge municije, oblačijo novo opremo. Popoldne izdajo naslednje povelje: Celotno taborišče naj bo v pol ure pripravljeno na evakuacijo. Vsak jetnik mora biti opremljen z odejo, jedilnim priborom in z vsem, kar ima.

V taborišču je nastal preplah. Kaj bo sedaj? Zmešnjava, ki je nastala po povelju, katero nas goni v gotovo smrt, je tem večja, ker venomer letajo nad nami letala. Sirene tulijo kar naprej, tako da ne veš, ali je konec ali pričetek alarma.

Taboriščna sirena zatuli zbor. Obloženi z odejami, paketi in z vsem, kar imamo in moremo nositi, se zbiramo na appellplatzu. Nič več ne štejejo. Pred kuhinjo postavljajo dolge mize, na katere zlagajo kruh in margarino. Kruh je narezan na štiri dele. To naj bo torej popotnica.

Komandant Jarolin kriči, naj se vsi Nemci in Rusi oddvoje in naj gredo na določen prostor. Po imenih kličejo Ruse in Nemce, ki se poskušajo skriti med drugimi jetniki.

Nastalo je veliko razburjenje. Ugibamo, kje se bo sedaj odločala naša usoda. Komandant Jarolin cinično hodi med nami. Bolne milostno odriva, naj ostanejo, zdrave naganja naprej v dolgo vrsto Rusov in Nemcev, ki so se razvrstili ob kuhinji. Proti večeru so jetniki, odbrani za potovanje, odrinili. Med kriki es-

esovcev in lajanjem psov, se je dolga kolona počasi odvlekla proti Münchnu.

Ostali jetniki smo odšli nazaj na blok. Kmalu ponoči zaslišimo od Münchna streljanje. Na nas je padla čudna mora. Kaj se godi z ljudmi, ki so jih odvedli? Slutimo, da so postali žrtve, ki krijejo umik nemške vojske.

Ta noč je vzela naše stražarje. Čemerno jutro, polno deževnih oblakov, nam je še zakrivalo resnico. Ilegalni komite je že vedel za odhod vojske, katero je odnesla noč.

Dopoldne tega dne se je v taborišče še pripeljal komandant Jarolin. Pregledal je taborišče, nato pa je taborišče zaupal dvema esesovcema, ki naj ga predasta zavezniški vojski. Zver se je odpeljala, toda more se še vrniti. Nacizem še ni povsem crknil, še se lahko maščuje. Iz lagerske pisarne se je zvedelo, da je večje število ljudi, ki so bili osovraženi, pobegnilo iz taborišča. Tudi kapoja Novakowskega ni več. Pobegnil je pred kaznijo, ki bi ga doletela, če bi ostal. Po taborišču se je tudi raznesla vest, da je Himmler baje zapovedal Jarolinu, naj taborišče likvidira. Toda tudi Jarolin se je naveličal žreti našo kri in je baje odklonil izvršitev povelja.

Nenadoma smo ostali, kot je bilo že predvideno, brez komande. Da bi se red obdržal, je mednarodni komite, v katerem so bili združeni in zastopani vsi nacionalni komiteji, odločil, da se razporedimo po narodnostih in da tako počakamo prihoda zavezniške vojske. Popoldne je preseljevanje narodov. Jugoslovani smo dobili bloka 9 in 10. Poskušali smo odvesti s seboj na novi blok prav vse Jugoslovane, tudi Istrijane in ljudi iz Slovenske Primorske. Značilno je bilo, kako so nekateri ljudje, ki so se do nedavnega izdajali za Italijane, nenadoma hoteli postati Slovenci in Hrvati.

Poljaki so dobili barake št. 1 in št. 11, Francozi 2 in 3, Italijani 12 in 13, Nemci 15 itd.

Jaz sem se nastanil na bloku št. 9. Jugoslovanski komite še ni nastopil popolnoma javno, funkcionarji so bili še prikriti. Mednarodni komite je izdal povelje, ki je veljalo za vse taborišče in katero se je glasilo nekako takole: Celotno taborišče naj ostane na mestu in naj mirno pričakuje zaveznike, ki bodo prevzeli taborišče.

Zaradi varnosti in reda daje vsaka narodnost določeno število ljudi za vzdrževanje reda v taborišču. Tudi jaz sem medtem dobil na rokav bel trak, na katerem je žig mednarodnega komiteja. Red je zelo težko obdržati. Že prvo noč so pobegnili številni Poljaki in Francozi, ki so odšli po hrano v okolico taborišča. Zjutraj so poskušali Italijani in Poljaki jurišati na skladišče živil. Borimo se s temi lačnimi ljudmi, ki se strastno oklepajo misli, da bi se najedli. Ko tako korakamo po taborišču, se nam nudi zanimiv pogled.

Na stražarskem stolpu je še esesovec, ki so ga gotovo pozabili. Jezno kolne, nato vrže kapo po tleh, skoči s stolpa in urno steče proti Münchnu. Na vratih, kjer izdajajo kruh, stoji gruča Francozov in straži starega lagerskega kapoja Kocha. Zločinec se je že zvečer pred odhodom esesovcev skrtil na podstrežje skladišča, kjer je nameraval ostati do časa, ko bo minula največja nevarnost.

Po dveh dneh, ko je postal lačen in je videl, da je SS zapustila taborišče, je ponoči poskušal zbežati. Francozi, ki so bili na straži, so ga ujeli in sedaj ga pretepajo na vse mile viže.

Kapo Koch, svinja, ki je mučil ljudi, je sedaj pred nami. Stoji in molči. Francozi so ga pretepli, da je videti kot vrag, ves je podplut od udarcev. Francozi mu kažejo, kako ga bodo obesili. Koch nekaj renči. Vtem prideta nenadoma od nekod dva esesovca. Kapo je takoj pogumen in zaprosi esesovca, naj mu pomagata. Toda čudo. Esesovca sta brez mrtvaških glav na kapah. Nihče jih ne pozdravi, ko prideta. Pomilovalno

gledata kapoja in mu pravita, da sama čakata na milost.

Ko vidim ta prizor, me navda veliko veselje. Šele sedaj verjamem, da je res konec. Hitim na blok in pripovedujem fantom, kaj sem videl.

Medtem pride Golobič, član našega nacionalnega komiteja, ki odhaja na stražni stolp, na katerem so še pred kratkim stali esesovci.

Razpoloženje v taborišču je kljub vsemu slabo. Ljudje so lačni. Lakota, ki smo jo toliko časa prenašali, se sedaj, ko smo prosti, še stopnjuje. Stražimo dohode h kuhinji, lačni ljudje hočejo na silo vdreti vanjo.

Internacionalni komite le s težavo vzdržuje red. Prek noči ljudje uhajajo v bližnje vasi in ropajo. Nemška vojska beži. Cesta je posebno ponoči polna bežečih vojakov, tankov, topov in kamionov. Vse hiti naprej proti jugu, proti Tirolam. V taborišču so sploh razmere, ki so lahko vsak čas pogubne. Ljudje množično umirajo. Nihče jih ne pokopava, niti ni nikogar, ki bi skrbel za odvoz mrličev. Ko kdo umre, ga enostavno vržejo iz barake. Povsod kupi mrličev, največ na judovskem bloku, kjer je vzdrževanje reda še težje.

Letala sedaj odletavajo že nekam naprej proti Tirolam. Zdi se nam, da je fronta šla mimo nas. Vasi na desni strani taborišča so vse v dimu.

Nedelja, 29. aprila. Vreme se je izboljšalo. Iz Dachaua se sliši streljanje strojnic in kanonada. V zraku se je pojavilo težko neokretno letalo. Leno leta nad frontno linijo in ogleduje teren pod seboj. Tukaj bo torej sedaj fronta. Proti večeru nastane križni ogenj. Esesovci, ki so še pri protiletalskih topovih nedaleč od našega taborišča, besno streljajo na Amerikance, ki prodirajo, kot je rečeno, iz Dachaua. Granate letijo čisto nizko nad taboriščem in se razletavajo le nekaj metrov nad zemljo. Nastal je preplah. Bežati nimamo kam. Nemci streljajo kot blazni. Amerikanci odgo-

varjajo le bolj poredko, ker je videti, da pazijo na žensko taborišče. Nekaj žensk je hudo ranjenih. Bežijo iz barak in prihajajo v naše taborišče. Boj se nadaljuje. Granate tulijo tik nad barakami. Ljudje bežijo v zaklonišče. Radio javlja iz Dachaua, naj bomo mirni, ker vojska strelja le na nemško posadko, ki je pri topovih. »Ostanite na mestu in pričakujte nas,« javlja radio.

Nenadoma streljanje preneha. Granata je zadela protiletalsko baterijo in esesovci, ki so streljali, jadrno bežijo proti Münchnu.

Noč mirno prespimo v pričakovanju velikega dne. Zadnji april je mrzel, vetroven dan. V zraku še vedno kroži izvidnik. Kroži nad fronto in pazi kot kragulj na vsako dogajanje na zemlji.

Dopoldne mineva med delom. Iz skladišča perila prenašava s Pretnarjem obleke in perilo za ljudi, ki so goli. Na dvorišču se nudi prav zanimiv primer. V kuhinji so odkrili kapoja, ki je osovražen zlasti pri Italijanih. Opazil ga je neki Italijan. Stekel je za njim z nožem v roki. Nmec je bil hitrejši. Pobegnil je. Ljudje, ki niso vedeli, za kaj gre, so navalili na Italijana in ga v razburjenju strašno zmlatili. Italijan kriči, naj ga pustijo, ker je nedolžen in le nekemu Francozu se je zahvaliti, da ga v razburjenosti niso ubili. Italijan je ves pobit in v krvi. Ljudje so zavohali kri in potrebna je velika previdnost, da se ne bi razvnela nacionalna mržnja. Če bi sedaj prišlo do sovraštva med posameznimi narodnostmi, bi moglo taborišče samo med sabo obračunati in se pobiti.

S Pretnarjem in še z deseterico grem v esesovske barake. Tam naberemo še nekaj odej, ki jih primanjkuje našim ljudem. Ko ogledujem zapuščena bivališča esesovcev, me pokliče Pretnar.

Pelje me k baraki, v kateri je umivalnica. Smeje mi pokaže mlado mršavo deklico, kako se gola predaja curkom vode. Deklica naju gleda, obrača se

in se smeji. Ne meni se za najine poglede in se kopa dalje.

Po barakah ogledujem razbite steklenice in drugo drobnjarijo, ki so jo pustili esesovci. Iz sobe odidem, ko zaslišim vpitje.

V zadnji aprilski dan je zaoril en sam divji krik tisočev in tisočev. Ta krik je zadonel v vseh mogočih jezikih, toda bil je tako enak in soroden; bil je krik svobode, odrešenja, življenja.

Kot nori hitijo in lezejo ljudje proti zahodni strani taborišča. Grabijo za bodečo žico, v kateri ni več električnega toka. Grabijo za žico, ograja se maje in podira pod rokami tisočev.

Trenutek sem postal, nato pa sem planil naprej. Zlezem na bunker za municijo in gledam, gledam. Izpod mosta, katerega smo milijonkrat preklinjali, se prikažejo v strelce razviti vojaki. Prihajajo s puškami v rokah. Ne verjamem svojim očem, ali je res mogoče. Po cesti pripelje tovorni avto, na strani ima veliko belo peterokrako zvezdo. Sedaj verjamem. Ljudje norijo. Tečejo čez polje vojakom naproti.

Pogled je nepozaben. Stojim na bunkerju. Za menoj pritisnejo ženske. Jokajo, objemajo se, smejejo in tako me zrinejo z višine. Zlezem na betonirani stolp. Moški in ženske poljubujejo vojake, objemajo jih in jokajo.

Moji občutki so nepopisni. Prihajajo prijatelji, znanci, objemamo se, iz grla pa prihaja samo nekakšno grčanje. Svoboda, rešitev, domovina. Od ginjenosti ne moremo govoriti. Grla so nam suha, samo šepetamo lahko. Vojaki prihajajo v strelski vrsti prek polja. Skrbno pregledujejo vsako jamo, vsak grm. Jetniki jim zastavljamo pot, zato se vojaki le s težavo prebijajo naprej. Jetniki, Madžari in Cigani jim igrajo na citre in violino. Njihovi obrazi so pobožno navdahnjeni. Vojaki poslušajo godbo, nato pa nadaljujejo svojo pot.

Nacionalni in internacionalni komiteji pripravljajo taborišče za sprejem vojaške misije, ki mora vsak čas

prihi v taborišče. Sam ne vem od kod so se pojavile zastave različnih narodov.

Pred glavnimi vrati se zbirajo zastopniki narodov, da dočakajo vojaško misijo, ki bo sprejela taborišče pod svoje varstvo. Tudi naša zastava se je pojavila. Med tujci je vzbudila ugibanje, čigava naj bi bila.

Pred vrati se je nagnetla velika množica. Povzpnem se na streho kuhinje in od tu opazujem sprejem vojske osvoboditeljice. Amerikanci so se pripeljali na džipih in na posebnih avtomobilih s filmskimi kamerami.

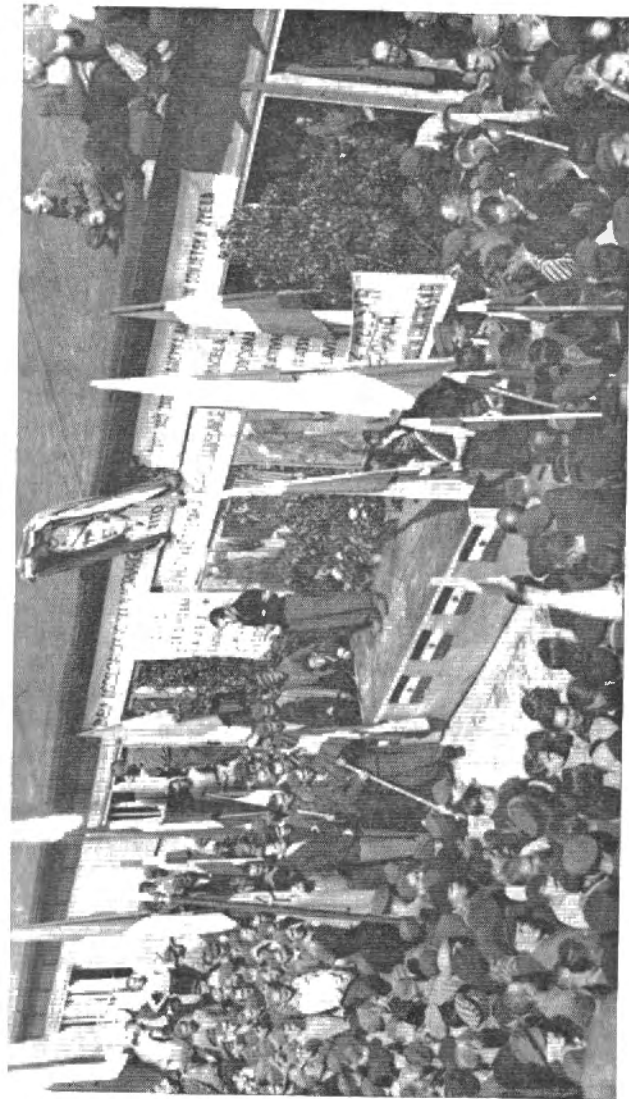
Kriki v slavo in zahvalo osvoboditeljem so se zarezali prek taborišča v pomladanski dan. Nepopisna sreča se zrcali ljudem na obrazih. Do smrti izmučeni in sestradani ljudje slavijo svoje rešitelje. Zastave ZDA, ZSSR, Francije in drugih držav, katerih ljudje so v taborišču, vihrajo pred glavnimi vrati v taborišče. Ljudje so srečni, presrečni. Vrnila se jim je volja do življenja.

Kupi mrličev, ki ležijo na vseh koncih in krajih taborišča, z odprtimi usti in s prosečimi osteklenelimi očmi pa se mi zdijo, da so oživeli in da se z nami vred veselijo osvobojenja.

Amerikanci, reporterji z velikimi kamerami filmajo množice osvobojenih ujetnikov in mrtvih, ki so izpostavljeni rojem muh in toplim sončnim žarkom.

Zunaj taborišča je velika zasipnica krompirja. Že so navalili nanjo. Po vsem taborišču kričijo v vseh možgih jezikih: krompir, krompir! Ljudje hitijo z vrečami in posodami po krompir. Ne vem, od kod so nenadoma nabavili velike lonce, v katerih kuhajo krompir.

Ljudje, moški in ženske, se neusmiljeno bijejo za krompir. Nekateri moški, ki so še do včeraj imeli obzir do žensk, so nenadoma postali brezobzirni. Gazijo drug po drugem k zasipnici. Tisoči se borijo za krompir. Spet vlada pravilo močnejšega. Vojaki, ki stojijo ob strani te žalostne gomile lačnih ljudi, se smeji in na lep način poskušajo napraviti red.

Jugoslovanski interniranci praznujejo osvoboditev

Tudi sam poskušam nabrati krompir. Toda ko vidim, da je nevarnost za življenje, se umaknem, misleč sam pri sebi, da je bolje cela glava kot pa razbita.

Raje opazujem ljudi. Krompir nosijo v vrečah, v predpasnikih, lomijo in podirajo leseno taboriščno ograjo, kot mravlje nosijo v taborišče drva. Kdo bi si mislil pred nekaj dnevi, da lahko iz discipliniranih jetnikov nenadoma nastane taka zmeda in anarhija.

Prva noč na osvobojenem ozemlju. V noč se bleste nešteti ognji. Ljudje po tratih, na cesti in okrog barak kuhajo, pečejo krompir. Vsepovsod vidim temne, suhe, strašne sence ljudi, ki sedijo poleg ognjev, od časa do časa nalagajo na ogenj in jedo krompir. To je prva svobodna noč v taborišču. Sam sem razpoložen, da ne vem, kaj naj počnem. Poskušam se smejati, toda ne morem. Poskušam govoriti z ljudmi. Ne morem. Grlo mi je suho in le nekakšno jecljanje prihaja iz grla. Prevelika sreča nas je napravila onemogle.

Zjutraj ogledujem okolico taborišča. Kupi orožja in municije ležijo vsepovsod naokrog. Zlomljene puške poleg raztrganih uniform SS. Oči mi blodijo naprej. Povsod, kamor pogledam, vidim kupe mrličev. Moj pogled in razum, ki je bil do včeraj brezčuten za vso to strahoto, se nenadoma prebujata. Srce, ki je do včeraj kamnelo, se je omehčalo. Najraje bi zajokal. Morda od žalosti za vsemi tistimi, ki sem jih poznal, bil z njimi prijatelj, s katerimi sem delil vse gorje taborišča, a jih ni več, da bi se z nami vred veselili zmage in svobode.

Taborišče so spet zastražili vojaki. To pot zavezniški. Ljudje, osvobojeni, so željni videti svobodo, zato množice jetnikov beže iz taborišča čez travnike in polja po vaseh proti Münchnu. Vojaki kričijo za njimi, naj se vrnejo, in tudi streljajo. Na srečo so to le strelji za strah. Ljudje se ne menijo za streljanje, bežijo v vasi, da se do sitega najedo.

Prvi maj v osvobojenem koncentracijskem taborišču Allach. Mrzel veter piha prek Bavarske ravnine. Od časa do časa padajo snežinke. Po barakah, straniščih in povsod drugod je strašen nered, vse smrdi. Celo taborišče je videti kakor gnojna jama. Kamorkoli stopiš, povsod človeško blato. Krompir, ta izdajalski krompir. Ljudje, ki so ga jedli, so zboleli. Griža zahteva prve žrtve; včeraj veseli in srečni, so danes apatični. Čemerni so in nedovzetni za vse.

Po zraku se preletavajo velike jate letal in se izgubljujejo proti Tirolam. V bivšem skladišču pripravljamo barako, dekoriramo jo za proslavo prvega maja.

Po kosilu, ki je skromno kot običajno, se postavimo Jugoslovani pred barako. Razvrstimo se v čete in bataljone, za celo brigado nas je. Na čelu brigade je učitelj Horvat, na čelu bataljonov pa Miha Golobič, Janko Cerar in Janez Pintar. Spredej so zastavonoše, ki nosijo ob straneh proletarske zastave, na sredi pa veliko jugoslovansko zastavo s peterokrako zvezdo.

Ljudje, prav vsi razen bolnikov, so stopili v zbor. V mrzli vetrovni dan je odjeknila komanda: K proslavi 1. maja. V svobodi brigada, bataljoni, Jugoslovani mirno, naprej marš!

Zastave se visoko dvignejo, zaplapolajo v vetru, brigada do včeraj brezpravnih ljudi, a danes svobodnih, krene opotekajoč se in klecajoč za svojo zastavo. Oglasi se pesem Hej Slovani. Počasi koraka brigada po glavni ulici taborišča. Poljaki, Čehi, Francozi, Italijani, Rusi in drugi začudeno gledajo naš spreved. Svečani povorki spoštljivo snemajo kape in s tem počastijo našo zastavo.

Pesem Hej Slovani postaja vse glasnejša. V srcih čutimo neizrečen ponos in srečo.

Na ulici srečamo spreved Nemcev, včerajšnjih sojetnikov, ki pojejo Internacionalo. Na drogu nosijo transparent, na katerem je kljukasti križ, ki ga razbija veliko kladivo.

V skromno okrašeni dvorani proslavljamo prvi maj. Na zidu visijo slike maršala Tita in Kardelja. Predsednik ilegalnega komiteja Horvat začenja proslavo, ki se spremeni v veliko manifestacijo ljubezni do domovine, partije in maršala Tita. Na proslavi je bilo dano tudi polnomočje dosedanjemu ilegalnemu komiteju, ki je do tega dne že opravljal pomembne naloge. Predstavniki komiteja naj skrbijo za vse bolne Jugoslovane in se borijo za čimprejšnjo repatriacijo v domovino.

S proslave odhajamo ponosni, polni hrepenenja po čimprejšnji vrnitvi v domovino. Nizko nad oblaki letajo zavezniška letala in se izgubljujejo proti Tirolam, odkoder slišimo zamolke eksplozije bomb, ki rušijo zadnje utrdbe fašizma.

V taborišču vlada radost in veselje, po tratah in okrog barak spet zagorijo številni ognji, kuha in peče se krompir. Gomile mrtvih vsenaokrog pa z odprtimi očmi nemo opominjajo nas preživele.

Ljudje umirajo sedaj kar množično. Zvečer sedim poleg ognja, Italijani kuhajo in pečejo krompir. Zraven je gomila mrtvih Judov. Italijani jedo in spet kuhajo krompir. Lakota je velika in poplačana strahovito drago. Tisti, ki se preveč najedo, so izpostavljeni smrti. Želodci, ki so do včeraj dobivali le majhne obroke hrane, so skrčeni. Zaradi prevelike množine použitega krompirja pokajo želodci in čreva. Smrt je strašna. Ponoči sedim pri Italijanih in gledam grozen prizor. Zraven nas se valjata dva Italijana, ki sta se preveč najedla. Valjata se po tleh, držita se za trebuh, z rokami grebeta po zemlji. Sedimo zraven in jima ne moremo pomagati.

Večina nacionalnih komitejev je imela le slab vpliv na svoje ljudi. Poljaki, Francozi in drugi, da ne omenjam Rusov, vedno v večjem številu beže iz taborišča na pohode v bližnje vasi. Slovenci smo ostajali v taborišču, ker nam je naš komite s kaznijo branil izhod iz taborišča. Poljaki, Rusi in Francozi nosijo v tabori-

šče velike količine konzerv, moke in sladkorja ter raznih predmetov, ki so tudi nas pripravili v nejevoljo in vzbudili željo, da pogledamo prek taboriščne žice. Strogo ravnaje našega komiteja je ljudi v taborišču napravilo nezadovoljne, posebno zaradi tega, ker smo bili še vedno po malem lačni. Vpliv komiteja je pričel pešati. Ljudje so v vedno večjem številu pričeli uha-jati čez žico. Najprej so se to drznili Srbi in Hrvati, nato pa že tudi mi Slovenci.

Ljudje, ki so se nato vračali v taborišče s polnimi nahrbtniki konzerv, sladkorja in drugega blaga, so vzpodbudili še druge, ki so bili manj drzni.

Amerikanci so dovažali v taborišče velike kamione svežega mesa, konzerv in mleka. Hrana je nenadoma postala mastna in pretežka za naše želodce, ki niso bili vajeni močne hrane. Nekaterim pa še ta hrana ni bila dovolj in so si kuhali še sami. Vse to je povzročalo v taborišču nered in ljudje so še v večjem številu obolevali in umirali. V teh dneh je bilo res treba trdne volje proti samemu sebi. Jetniki so goltali hrano, ne glede na to, ali je dobra ali ne za njihov organizem. Večina je v prvih dneh po osvoboditvi zbolela za grižo. Jaz sem zelo previdno gospodaril sam s seboj. Jedel sem malo, toda velikokrat na dan. Kljub velikemu poželenju za hrano sem vendar venomer pazil, da mi je bil želodec sposoben prebavljati vse, kar sem použil.

V splošnem smo menili, da bi bilo potrebno po osvoboditvi taborišča bolj gledati na ljudi. Potrebna bi bila vsaj teden dni dietična hrana, ki bi gotovo mnogim rešila življenje. Bile so pač take okoliščine, v katerih verjetno tudi ameriška komanda ni mogla dovolj skrbeti za vsa ta ogromna taborišča, katera je vojska spotoma osvobajala.

Tudi mene je želja po pustolovščini nagnala prek žice. Z dvema tovarišema smo nekega dne zlezli čez ograjo. Vojaka, ki je sedel poleg ognja in se grel, smo

nalagali, da gremo obiskat bolnega tovariša, ki je v bližnji vasi.

Ko korakamo čez polje, srečujemo Žide, ki se vračajo v taborišče z velikimi vrečami, polnimi konzerv in sladkorja. V vasi, ki je precej velika, se napotimo v najlepše hiše in zahtevamo hrane. Tako gremo od hiše do hiše, povsod se najemo, nato pa zahtevamo še jajca, meso in moko za tovariše, ki so v taborišču. Ljudje nam dajejo, niti si ne upajo ugovarjati. V neki hiši se gospodinja upre. Matija odide na cesto in se vrne z orjakom, črnim vojakom. Vojak se nam smeji in dopoveduje, da lahko vzamemo v tej hiši vse, kar si želimo. Tovariši si naberejo konzerv, ki so gotovo ukradene, in gremo naprej. Naberemo si cele vreče hrane. Spotoma se srečujemo z ameriški vojaki. Gledajo nas in veselo se pozdravljamo. Črni vojaki nam odzdravljajo kar s pestmi. Vračamo se v taborišče. Komaj se premikamo, tako smo se najedli. V baraki protiletalske zaščite izpraznim želodec in se zakolnem, da se ne bom nikdar več tako najedel. Po baraki ležijo na tleh razni časopisi in brošure, vidi se, kako so jo vojaki na hitrico zapustili. Zunaj ležijo še celi ali pa razstreljeni topovi, ob njih so razmetane porcije, v katerih so vojaki kar na položaju pustili večerjo. V porcijah je še vedno mlečni zdrob in nekakšna pašteta.

Na polju leži uničen ameriški tank. Ogledujemo, kako ga je zadela granata in kako je velikan zgorel. V plahto zaviti leži ob tanku človek. Odgrnemo plahto. Človek je črnc, mrtev. Od njega se že širi rahel smrad po trohnohi. Nekaj minut postojimo mirno, da počastimo spomin na tega junaka, ki je prišel od daleč in tudi pripomogel k našemu osvobojenju.

V taborišču smo si prijatelji spet ustanovili svoj kolektiv osmih ljudi, ki skrbi za nabavo hrane zunaj taborišča. Izmenoma hodimo čez žico po hrano. Naš Joža je stopil k taboriščni policiji, ki skrbi za red v taborišču, straži izhode pri glavnih vratih in sploh

pomaga vzdrževati red. Joža nam tako lahko pomaga na poti iz taborišča. Priskrbimo si ponarejene legitimacije s štampljko internacionalnega komiteja. Ljudi pošiljamo iz taborišča skozi glavna vrata. Čestokrat se dogaja, da se ljudje, ki so odšli iz taborišča, ne vračajo. Ostajajo pri ženskah ali pa si najdejo koga, pri katerem se počutijo bolje kakor v taborišču.

IZ neke take odprave, katero je poslal naš kolektiv iz taborišča, se ni vrnilo več tovarišev, med njimi tudi Pavel. Minilo je že štirinajst dni, a tega človeka še vedno ni nazaj. Tiste dni se je govorilo, da so priprave za repatriacijo že v teku.

Nekega zgodnjega jutra se odpraviva s Stanetom, Pavletovim bratom, da poiščeva Pavla, ki je javil iz Dachaua, da je tam pri neki ženski in da mu je dobro. Ko korakava proti Dachauu, ogledujeva lepe nasade, ribnike in vrtove, ki se vrstijo ob cesti. Srečujeva velike kolone ameriških kamionov, ki prevažajo nemške vojne ujetnike. Ob cesti so taborišča ameriške vojske. Kuharji pripravljajo zajtrk. V zemljo imajo skopane jame, v katere brizgajo bencin, ki gori z velikim plamenom in šumom. Tu kuhajo hrano.

V samem mestu Dachau iščeva in tudi najdeva hišo, v kateri bi moral biti Pavel. Soseđa nama pojasni, da sta Pavel in ženska na njivi, kjer okopavata krompir. Napotiva se iskat izgubljenega tovariša.

Najdeva ga na njivi pri okopavanju krompirja. Nekaj stran od njega pleve ženska, debela, z ogromnimi mesnatimi nogami. Pavel je sramežljiv. Sicer pozdravi, toda čutiti je, da mu je malce nerodno. Brata Staneta sprejme zelo prisrčno. Ženska takoj vstane, ko naju zagleda in pride bliže. Zanima jo, kdo sva in kaj hočeva.

Ker brata le slabo obvladata nemščino, ji razložim, da je Stane Pavlov brat, jaz pa njun prijatelj. Da sva prišla samo na obisk. Ženska je nemirna in takoj vidim, da se zelo boji za Pavla. Pavel ji ukaže, naj

pripravi prigrizek. Ona odide z zagotovitom, da bo pripravila nekaj dobrega in naj pridemo za njo.

Pavel nama pripoveduje, kako je prišel v to hišo in kako ga je ženska sprejela nadvse lepo. Dala mu je jesti, oblekla ga je v sveže oblačilo in poskrbela zanj, kot more poskrbeti le žena za svojega moža. Žena je vdova s pokojnino. Ima tudi nekaj zemlje, in on meni, da bi se dalo pri njej prav lepo živeti. Ženska mu je dala prav vse, kar je želel.

Pavel je mislil, da to žensko izkorišča, v resnici pa je ona izkoriščala njega. Po prihodu zavezniške vojske se je iz taborišč kot vihar razbežalo na tisoče osvobojenih jetnikov, željnih osvete in maščevanja. V Dachau in po bližnjih vaseh skoraj ni bilo najti moškega doma, ostale so same ženske. Nekateri osvobojeni jetniki so pričeli pleniti in tudi posiljevati žene. Da bi se ubranile nevarnosti, so se dobro znašle. Nekateri, ki so tako in tako že bile moralno na nizki stopnji, so vabile posamezne tujce, naj ostanejo pri njih v hiši. Ljudje, ki so bili leta in leta v taborišču, so okusili udobnost dobre hrane, mehke postelje, počitek. Posamezniki so tako ostajali, in si lepo hranjeni in počaščeni hitro obnavljali svoje moči. Ženske so se jim predajale in ker so leta bili brez njih, so se strastno zaljubljali. Ko so ženske dovolj omrežile take ljudi, so jih pošiljale v mesto po hrano, ki jo je povsod primanjkovalo.

Za vse bivše jetnike so bile po nalogu ameriške komande dane velike ugodnosti; medtem ko so Nemci stali v dolgih vrstah in čakali pred trgovinami, da pridejo na vrsto, so tujci in sploh ljudje, ki smo bili v koncentracijskih taboriščih, imeli pravico dobiti prvi zaželeno blago tudi brez denarja ali kart. Tako so bivši ujetniki nosili iz mesta svojim namišljenim ljubicam kruh, meso in vse, kar je bilo mogoče dobiti v trgovinah. Nemci so se dobro znašli v teh, zanje res hudih časih. Človek, ki je stanoval kot bivši jetnik pri nemški družini, je bil zanje kakor angel varuh,

kajti on je branil hišo pred navalom drugih jetnikov, osvobojenih in željnih osvete.

Po zajtrku, ki nama je zelo dobro teknil in je bil pripravljen iz konzerv, ki jih je Pavel nanosil iz dachauskega skladišča, smo odšli s Pavlom v mesto, da se malo razgledamo. Med potjo nama je Pavel pravil, kako je bilo nekaj dni po odhodu nemške vojske. Vojaška skladišča so bila še polna. Povedal je, kako so ljudje navalili na ta skladišča, kako so gazili do kolen po marmeladi, medu, masti, sladkorju in drugih stvareh. Odpirali so konzerve, eno za drugo, in iskali kaj boljšega. Metali so vstran dobre stvari, ker so še vedno našli kaj boljšega. Temu početju so napravili konec šele vojaki, ki so zastražili skladišča.

Ko korakamo proti mestu, se ne moremo načuditi lepim parkom in lepo negovanim vrtičkom, ki so ob vsaki hiši. Drevorede prepletajo potoki. Samo mesto Dachau stoji na majhnem griču. Spotoma gledamo vesele obraze tujcev, naših bivših sojetnikov. Ljudje se sprehajajo, nekateri so prav elegantno oblečeni. Med njimi srečujemo tudi Slovence, pozdravljamo se, tudi on živijo po civilnih hišah in uživajo zlato svobodo. Na starinskem trgu v mestu je polno ljudi. Kaže, da je semanji dan.

Na trgu vidim lep prizor. Na vozu sedi mlada ženska, Rusinja. Morda je stara kakih šestnajst let. Oblečena je v snežno belo obleko. V naročju drži šele nekaj tednov starega otroka, ki ga doji brez vsakega sramu. Ženska je bledega obraza, bela obleka pa jo dela še bolj nežno in lepo. Ljudje se zbirajo okoli voza in obrazi, drugače surovi, so nekam nežni in mehki.

Žensko vprašam, kam se pelje. Odgovori mi, da gre v rusko zbirno taborišče, od koder se bo vrnila v domovino, v Ukrajino. Bila je pri nekem kmetu na delu. Na vprašanje, kdo je oče otroku, mi pokaže človeka v jugoslovanski uniformi, ki krmi konje.

Jugoslovan, bivši vojni ujetnik, nas nekako neprijazno pozdravi. Na vprašanje, če gremo kmalu v do-

movino, vojak odvrne, da se bo vrnil v domovino šele takrat, ko se bo vrnil tudi kralj Peter. »Torej vam še ni dovolj krvi?« mu očitamo, ker se je še pripravljen boriti za oblast kralja Petra. Nočemo se pričkat in njim in gremo naprej.

Hodimo po trgovinah. Povsod imamo tujci prednost. Nemci so se potuhnili, prijazni so, toda iz njihovih pogledov žari sovražstvo.

V majhni pekarni si nabavimo kruh. Gospodinja nas sprašuje po narodnosti. Meni pravi, naj ostanem pri njih, ker nimajo nebenega moškega pri hiši. Zahvalim se za prijaznost in gremo naprej. Povsod srečujemo ameriške vojake, kako pohajkujejo ali pa love v potoku ribe. Vojaki so prijazni in uslužni. Vsi so lepo, a vendar preprosto oblečeni. Zelo rejeni so, kar preveč debelušasti.

Pavel pripoveduje, kako so vojaki nevarni za ženske. Ponoči se sprehajajo po parku in napadajo ženske, ki pa so tudi same zelo radodarne. Kaže, da je Pavel resno zaljubljen. Nagovarjava ga, naj se vendar odloči, da gre z nama v taborišče. Pavel dokazuje na razne načine, da mu je tukaj dobro in celo pravi, da mu doma gotovo ne bo tako lepo kot tukaj. Prepričujeva ga na vse načine in na koncu nama šele na pol obljubi, da se bo drugi dan pripravil za odhod.

Ko se vrnemo k Pavlovi »ženi«, nas že dočaka dobro kosilo. Po kosilu me ženska pelje k sosedu. Pravi, da so tam dekleta, ki me bodo zabavala. In res, pri sosedu so sama dekleta in nekaj starih žensk. Popeljejo me najprej v kopalnico, kjer se dobro umijem, nato pa mi dajo sveže perilo, očistijo mi obleko in čevlje, da sem ves čist in nov.

Ženske venomer silijo vame z vprašanji, kako je bilo v taborišču in kakšne vtise je name napravil nemški narod. Po pravici jim pripovedujem o grozotah, ki so jih Nemci počenjali z nami in odkrito jim povem, da je za vse to kriv ves nemški narod in ne samo esesovci. Ženske se čudijo in na vse mogoče

načine dokazujejo, da nemški narod ni kriv grozodejstev, ampak samo Hitler. Sovražim te ljudi, ki me še sedaj hočejo prepričati, da niso krivi ali sokrivi tragedije, ki se je odigrala v tej vojni. Zvečer me spravijo spat. Še dolgo v noč mi ne dajo miru. Truden sem in želim si samo spanja.

Noč mi je minila v razmišljanju, kako je svet grad in poln hinavščine. Pred mesecem dni bi ti ljudje, da, ta dekleta, ki so se mi nocoj obešala na vrat, metala kamenje in pljuvala za nami, ako bi to ugajalo esesovcem. Zjutraj me je že navsezgodaj zbudilo iz spanja petje nešteti ptic, ki so se oglašale pod oknom.

Poslovim se od gostiteljic, zahvalim se jim za prijaznost in postrežbo in se vrnem nazaj, da poiščem prijatelje. Pavel še spi, toda Stane me že čaka. Stane mi pove podobne dogodivščine, kakršne sem doživljal sam. Oba skleneva, da se čimprej izgubiva iz tega kraja, nasičenega s hinavščino in nemoralo.

V nedeljo dopoldne se domeniva s Pavlom, da po kosilu krenemo na pot. Po kosilu se Pavel res pripravi. Ženi raztolmačim, da Pavel prosi, naj mu pregleda kovčke, v katerih ima samo svoje stvari, da ne bi sumila, da je odnesel oziroma ukradel kaj njenega. Ženska me srdito gleda. Hodi iz kuhinje v hišo pa v klet in nazaj. Končno glasno zajoka. Dam ji roko v pozdrav. Ženska joče in se umakne. S Stanetom dvigneva kovčke in kreneva iz hiše. Za nama pride Pavel. Hitimo iz mesta.

Na pol poti do taborišča nas na kolesu dohiti Pavlova »ženska«. Vsa srečna se obesi Pavlu za roko in pravi, da je zapustila dom in edinega sina ter želi s Pavlom v Jugoslavijo, da se z njim poroči.

S Stanetom odideva naprej, Pavel pa ostane pri njej. Zelo naju skrbi, kaj se bo zgodilo. Ko sva že blizu taborišča, naju dohiti Pavel. Sam je. Ne vem, kaj je napravil z žensko. Smeji se nama in midva sva zadovoljna.

Po dolgih dnevih čakanja se je pričelo taborišče prazniti. Prvi odhajajo iz taborišča zahodnjaki. Francozi so sami organizirali prevoz svojih rojakov v domovino. Francoski kamioni so prišli ponje prav v taborišče.

Francozi imajo ogromno prtljage. Mnogo stvari so nakradli po okolici. S seboj nosijo celo velike radijske aparate. Ameriški vojaki jim odvzemajo prevelike torbe ter jih nosijo v barake. Francozi jih psujejo in jim kažejo jezike. Za njimi odidejo Belgijci, Holandci, Luksemburžani in drugi. Slovo od njih je zelo prisrčno. Vsak transport spremljamo z vpitjem »Živelil« Na čelu pred glavnimi vrati se zberejo zastopniki nacionalnih komitejev z narodnimi zastavami.

Nekega dne nas zapustijo tudi Poljaki. Velika večina odhaja v München, v neko drugo taborišče. Med njimi je opaziti čuden nemir. Ljudje, ki jih žene domotožje v domovino, so obenem zelo razdvojeni, ker se bojijo nove oblasti. Nekateri celo pravijo, da se najraje ne bi vrnil.

Tudi Italijani, po posredovanju Vatikana, zapuščajo taborišče in se vračajo v domovino. Zadnji večer nam uprizorijo zanimivo burko.

Oblekli so se v duhovniška oblačila. Na čelu kolone imajo papeža, kateremu sledijo škofi, kanoniki in nižji cerkveni dostojanstveniki. Z zastavami in svetilkami gre sprevod po taborišču in obiskuje prav vse barake. Pred papežem hodi nekdo z veliko knjigo, ob straneh pa nosijo posode z blagoslovljeno vodo. Papež bere iz knjige psalme in molitve. Vsako barako blagoslovljajo z vodo. Spremstvo povsod sprejmejo s smehom in odobravanjem, samo preostali Poljaki na bloku št. 1 jih našenejo iz barake.

Zgodnje jutro je, ko se Italijani pripravljajo za vrnitev v domovino. Pred našo barako sedijo in čakajo ženske. Med starejšimi je tudi še prav mlada deklica, morda stara komaj petnajst let. Deklica je videti utrujena. Bledi obrazek je še vedno shujšan in slab.

Noge ima drobcene kot otrok. Deklica se mi smili. Ko jo gledam, mi vrne z očmi rahel nasmeh. Morda je opazila, da jo pomilujem. Ne vem. Vem samo, da se mi je pogled na to malo siroto, ki je z nami vred okušala grozoto taborišča, močno vtisnil v spomin. Tudi mlad Italijan, izrazit proletarec, mi bo ostal vedno v spominu. Da je delavec se mu vidi v vsaki kretnji, ki jo napravi. Na kapi ima veliko rdečo peterokrako zvezdo. Prišel je k meni in čeprav se nisva poznala, mi je stisnil roko rekoč: »Adijo, Slovenec, bil si dober tovariš,« Italijani so odšli, z njimi tudi tista bleda deklica, ki mi je še pred odhodom kamiona z robčkom pomahala v pozdrav.

Po dolgem pričakovanju smo Jugoslovani dobili prvi uradni obisk predstavnika nove Jugoslavije. Prišel je mlad častnik v ameriški uniformi. Navdušeni smo nad obiskom. Častnik nam naredi kratek nagovor, v katerem nam obljublja skorajšnjo repatriacijo v domovino. Nepopisno je veselje, ko nam govori, da je naša domovina že vsa svobodna ter da pričakuje nas lagoraše z odprtimi rokami. Domovina bo hvaležna ljudem, ki so doprinašali žrtve za njeno osvoboditev.

Iz Dachaua smo dobili vesti, da se že odpravljajo prvi transporti Jugoslovanov na pot v domovino. Ko bo izpraznjen dachauski lager, smo na vrsti mi v Allachu. Iz Dachaua smo dobili kot poklon luksuzni avto, ki ga naj uporabljamo za potrebe jugoslovskega komiteja. Janko Tratnik, moj prijatelj, je vzel avto v svoje varstvo. Z njim se peljemo v München. Na križiščih nas ustavljajo ameriški policaji in sprašujejo, če smo Rusi. Ko odgovarjamo, da smo Jugoslovani, nas puščajo naprej. Vozimo se križem kražem po Münchnu. Oglodujemo razvaline nekdam cvetočega mesta. Vsepovsod so porušene hiše, bombne jame in smrad po trohnohi. V središču mesta skoraj ne moreš najti cele hiše. Kupi gramoza, opeke, železa in kosi lesa, le to spominja na velike palače, ki so tu stale

pred vojno. Na vse te ruševine pa sije vroče junijsko sonce. Roji muh se pasejo in preletavajo, neznošen je smrad in vzdušje v tem od bomb razritem in uničenem mestu.

Domačini hodijo kakor v omotici. Videti je, da vse delajo brez kakšnega pravega namena. Otopeli so ob grozotah preživete vojne. Stalni letalski napadi, pomanjkanje in končno kapitulacija Nemčije, vse to jih je zlomilo.

Tramvaji deloma že vozijo, po vogalih pa vidim še vsepovsod tanke, cele ali pa že uničene. Otroci se igrajo po njih, obračajo cevi, edino oni se veselijo življenja. Na vseh koncih srečuješ ameriške vojake s čeladami na glavah. Nekateri postopajo, drugi pa patroljirajo po mestu. Dolge kolone kamionov drviyo po ulicah, prevažajo cement, bencin in gradivo za porušene mostove. Kamioni drviyo z veliko brzino. Šoferji so spretni. V eni roki držijo specialko, v drugi pa volan in vodijo kamion. Zanimiva pa je ugotovitev, da vsa težja dela v vojski opravljajo črni vojaki.

Poleg taborišča so kar na hitro postavili velike šotore. Naročili so nam, naj se pripravimo za dezinfekcijo in sprejem novega, svežega perila. V stotnijah odhajamo na velik travnik, kjer se slačimo do golega, nato pa vso našo obleko z obutvijo vred mečemo na veliko grmado, kjer jo požirajo veliki plameni.

Nato dobimo kos mila in se umijemo v topli prhi, se oteremo, potem pa nas zaprašijo še proti ušem. Dobimo srajce, spodnje hlače, vrhnje hlače, bluzo, nogavice in čevlje, tako da se popolnoma na novo oblečemo v vojaške uniforme. Sedaj smo videti kakor esesovci.

Moj tovariš Kovačič mi venomer pravi, da bi rad obiskal svoje sorodnike, ki živijo v neki vasi blizu Dachaua. Ker imamo avto, se kislega deževnega dne odločimo, da se peljemo na obisk k njegovim ljudem. Odpeljali smo se štirje iz našega kolektiva.

Ogledujemo lepo pokrajino, velike njive ječmena, rži in krompirja. Peljemo se skozi Dachau naprej na zahod. Med potjo ogledujemo ob cesti razbitine topov, tankov, kamionov in druge opreme, ki jo je vojska puščala za sabo, ko se je umikala. Po spolzki kmečki poti potiskamo avto in nato zavijemo v majhno vas. Vaščane sprašujemo, kje je vas, kjer bi morali najti naše ljudi. Neki kmet nam pove, naj jih iščemo v graščini. Peljemo se torej, oblečeni v uniforme SS s peterokrakimi zvezdami na kapah, naravnost na dvorišče. Na hladilniku avtomobila vihra naša zastava. Ustavimo se in ko izstopimo, nas po nemško pozdravi mršav človek.

Vprašam ga po nemško, kje je družina Kovačič. Človek zakriči nekaj v slovenščini. Od vseh strani velike graščine teko k nam ljudje, ženske, dekleta. Nikdar se nismo videli, vsaj večina ne. Toda sprejem je bil tako prisrčen, da si boljšega nisem mogel zamisljati. Dekleta so nas objemala, stiskala so se k nam. Kazalo je, da smo kakor koklja, h kateri se stiskajo piščanci. Ljudje so nas med velikim veseljem odvedli v svoje stanovanje v graščini.

Pogovarjanju ni ne konca ne kraja. Ljudje, posebno dekleta, nam pripovedujejo vse mogoče stvari. Doma so z Bizeljskega, od koder so bili leta 1941 preseljeni v Šlezijo. Od tam so bili nato nekajkrat premeščeni na delo po kmetijah in tovarnah. Že več kakor leto dni so tukaj na graščini, kjer delajo od jutra do večera in še ponoči za gospodarja, ki jim daje hrano. Zelo so bili oddaljeni od svojih. Neizrečeno so veseli našega prihoda.

Ko tako ogledujemo dekleta, si moramo priznati, da so lepša od vseh tujih, kar smo jih videli. Dekleta so z nami kot sestre. Pogovarjamo se in srečni smo.

Ko sprašujemo ljudi, če so si kaj nabavili v času, ko je kapituliral nacizem, nam pravijo, da so bili tako v strahu, da pač niso upali nikamor. So skoraj goli, brez obleke in obutve. Doma na posestvu jim je

gospodaril Nemeč, Kočever, in kot imajo sporočila iz domovine, so jim vse uničili. Predlagam fantom, da bi šli nazaj v taborišče ter po možnosti ukradli balo blaga, s katerim bi se vsi oblekli.

Rečeno storjeno. Na avto smo naložili dve dekleti ter se odpeljali v taborišče. V skladišču za vojaško blago smo podkupili Poljaka skladiščnika. Vojaka stražarja nam je zvalila neka ženska na drugi konec barake, mi pa smo skozi okno ukradli veliko balo blaga. Vrgli smo ga v avto v prostor za prtljago in se vrnili v vas. Ljudje so začudeni, ko smo jim nenadoma pripeljali tako veliko darilo.

Blago smo položili na mizo in pripravljamo se za odhod. Sprašujejo nas, koliko so dolžni. Mi jim odgovarjamo, da je to darilo koncentracijskega taborišča Allach.

Odhajamo. Ljudje jočejo. Ena izmed žena nas blagoslavlja, gluhonema starka pa maha z rokami in kaže na jug. Da, domov gremo. Tudi ona to ve, zato ji je hudo. Dekleta nam dajejo naslove, tudi mi jim dajemo svoje.

Slovo od teh dobrih ljudi je težko, toda glas domovine, ki vabi, je močnejši. V mraku se vrnemo v taborišče. Načelnik jugoslovanskega komiteja, že star mož, se jezi na nas. Grozi nam celo, da smo zaslužili, da nas za nekaj dni zapro. Ko mu pojasnimo, kako dobro delo smo napravili, se potolaži in pravi, da ne bomo kaznovani, ker gremo naslednji dan domov.

VRNITEV V DOMOVINO

V taborišču je vse živo. Poslavljam se od prijateljev in znancev drugih narodnosti. Naše slovo je povsod zelo prisrčno. Slovenski pevski zbor je povabil komando taborišča, naj se udeleži kratke proslave in posluša pesmi, ki jih bodo peli Slovenci v slovo vojakom.

Zbor je zapel nekaj prav lepih pesmi, nato pa je naš človek v angleščini napravil pozdravni govor. Američanom se zahvaljujemo za pomoč, ki so jo nudili jetnikom ves čas njihovega upravljanja. Oni pa nam zaželijo srečno pot s pripombo, da so bili zadovoljni z vzorno disciplino Jugoslovanov v taborišču.

Ameriški vojak slovenskega porekla joče, ko posluša slovensko pesem. Pravi, da je često doma v Ameriki poslušal slovensko petje po radiu ali z gramofonskih plošč, nikdar pa ga ni domača pesem ganila tako kakor sedaj, ko jo sliši iz grl svojih rojakov.

Taborišče obdaja temna zvezdnata noč. Naša zadnja noč v tujini. Naš kolektiv si pripravlja svojo zadnjo večerjo na tujih tleh. Nekje smo si organizirali 25 jajc. Ta jajca nam Jamnik scvre na margarinini. Sedemo k večerji. Resni smo, a vendar srečni, polni pričakovanja jutrišnjega dne.

V taborišču gorijo veliki ognji. Rusi požigajo mize, stole in posamezne dele barak. Pripravljamo se na dolgo pot v domovino. Nase oblačim čim več obleke, ker nam lahko vojaki odvzamejo stvari, tako kot so jih Francozom.

Ljudje ne morejo zaspiti pozno v noč. Zamišljeni so, vsak misli na svoje ljudi, ki so daleč, za katere

niti ne ve, ali so preživeli viharne dni. Tudi jaz se uležem kar oblečen, čakam in razmišljam ter skušam zaspati.

Prebude me tovariši. Ljudje se oblačijo in pripravljajo. Zunaj je še popoln mrak. Skozi vrata sobe veje hladen zrak.

Nenadoma se oglasi izpred barake mehki božajoči glas trobente. Tista trobenta, ki nas je vsak večer opominjala na »Dicka Hofu«, da je za tisti dan delo končano, ta trobenta sedaj vabi, poziva Slovence, Jugoslovane, naj se zberemo za dolgo pot v domovino. Glas trobente mehko plava po taborišču, dosega vse kote barak. Glas je vabljev, lep. Meni se v tem trenutku dozdeva, da ta glas slišijo tudi tisti, ki so umrli, a njihov duh še vedno bdi med nami. Zdi se mi, da se z nami vred odpravljajo v svobodno domovino tudi oni, mrtvi.

Ljudje hitijo. Nase obesijo velike cule in pakete, dozdeva se mi, da smo kakor tovorni konji. Ogledujem jih, tudi tiste, katere smo z lažjo držali pokonci, da niso omagali. Srečen sem; marsikomu smo tako rešili življenje.

V baraki je nastal hrušč; ljudje razbijajo stole, mize, postelje ter steklenice, ki jih ne morejo nesti s seboj.

Pred izhodom iz taborišča se zvrstimo v skupine po sto mož. Oba z Jožem sva v prvi skupini. Glas trobente še vedno mehko, vabljivo plava v zraku. V zbor Jugoslovani, bivši sužnji, razvrstite se in pripravite se na dolgo pot. Domovina vas čaka in vabi kot mati, kot nevesta svojega ženina!

Stojimo in čakamo. Nebo na vzhodu se že svetlika. Iz daljave, od Münchna sem, se sliši ropot mnogih motorjev. Iz Münchna se približuje cela reka luči, to so kamioni, ki gredo po nas. Nastal je že skoraj svetel dan. Ljudje so nestrpni in razburjeni. Čas našega odhoda v domovino je prišel.

Rusi, Poljaki in drugi, ki so za nami še ostali v taborišču, so prišli, da se od nas poslovijo. Pred glavnimi vrati se vijejo zastave ZSSR, Poljske, Amerike in drugih. Slovo od tovarišev je prisrčno. Z veliko naglico se zbašemo na kamione. 36 ljudi na en kamion. Velika gneča je, ne vemo, kako se bomo vozili tako daleč. Naš kamion že pelje, da napravi prostor drugim. V dobre pol ure je transport približno 700 ljudi naložen ter pripravljen za odhod.

Sedim na vrhu kamiona in zrem na zapuščeno taborišče. V glavi se mi mota tisoč misli. Gledam barake, appellplatze, lagerske ulice, bodečo žico, ki nas je obdajala vsa ta leta. Koliko gorja, muk in strahot smo preživeli v tem malem, zaprtem in ograjenem prostoru. Grlo mi stiska nevidna roka. V mislih gledam nepregledne kolone ljudi, ki so v tem taborišču trpeli in nazadnje našli smrt. V tem trenutku sem imel čudno željo. Želel sem, da bi še pred našim odhodom videl goreti taborišče.

Na čelo kolone se je prerinil majhen džip. Službojoči oficir je raportiral, da je kolona pripravljena za odhod. Hupa malega avtomobila je nekajkrat zapela. Motorji so zagrmeli in krenili smo v domovino.

Za nami ostaja prekleto taborišče, za nami ostajajo preplete stopnice nadvoza, za nami ostaja dolga gologa, milijonkrat prekleti kraj.

Peljemo se po gladki cesti proti Münchnu. Ko se s prvim kamionom dvigamo na vzpetine, se nudi krasen razgled. Za nami hiti reka kamionov. Vsi so v cvetju, v zastavah in ljudje pojejo. Peljemo se skozi München, skozi mesto, kjer se je rodil nacizem. Gledamo razvaline, pogorišča. Nekdo je vrgel otrokom kot opeka črno štrucu kruha. Otroci se stepejo zanjo.

Hitimo naprej proti Tirolam, za nami pa ostajajo razvaline mest in vasi. Prihajamo v planinski predel. Zrak je oster in svež. Moje oči goltajo krasne gore, velikane, ki se dvigajo visoko v nebo. Med potjo

srečujemo kolone kamionov, ki prevažajo nemške vojne ujetnike.

Prevozimo visoke vzpetine, nato pa se naša pot obrne navzdol proti Innsbrucku. Še z velike višine gledamo mesto v dolini, ki je videti od daleč kakor pest. Cesta je zelo strma. Ob njej srečujemo razbite tanke, kamione, prevrnjene topove. Orjaške bukve, smreke in hrasti pa ležijo za cesto. Nemci so pred umikom požagali drevesa, da bi na ta način zadržali napredovanje zaveznikov.

Hitimo skozi Innsbruck. Mesto je precej poškodovano od bombnih napadov. Ob cesti nas pozdravljajo velike gruče ljudi, po večini inozemcev, ki tudi čakajo na repatriacijo. Hitimo naprej in spet se dvigamo visoko v hribe. Zrak postaja neznosen, večino ljudi boli glava. Tudi meni ni dobro in le s težavo se premagujem, da ne bruham.

Ustavili smo se na vrhu Brennerja. To je torej prelaz, o katerem smo že tolikokrat slišali! Vojaki tu na hitro kosijo. Mi opravimo svoje potrebe, nato pa že hitimo naprej. Brzimo mimo lepih vinogradov na avstrijski strani. Sonce toplo sije, vroče je. Oči se mi same od sebe zapirajo. Le z največjo težavo se borim proti spancu in gledam pokrajino. Starejši ljudje večinoma dremljejo in se od časa do časa prebujajo. Železniška postaja Brenner je uničena od bombnih napadov. Človek skoraj ne bi mogel reči, kje je bila. Samo veliki kosi železa in tračnic dajo slutiti, kje je stalo poslopje. Vsi hribi in gozdovi v okolici so požgani.

Spet smo na koroških tleh. Ljudje po poljih kosijo deteljo, po travnikih pa že prvo seno. Na zapuščenih pašnikih vidimo velike črede konj, plen angleške vojske. Drugod spet vidimo velike travnike, kjer je na tisoče kamionov, tankov in drugega vojaškega materiala, navlečenega sem po končani vojni. Smo v angleški okupacijski coni. Angleški vojaki niso tako praktični kot Američani. Na glavah nosijo baretke

in sploh so drugače oblečeni. Hitimo skozi Beljak, skozi prvo slovensko mesto. Kolona se ustavi. Čakamo zaostale kamione. Tukaj smo izvedeli tudi žalostno vest, da se je komandant, ki je vodil naš transport, pri Beljaku zaletel z avtom v neko drevo in se na mestu ubil.

Kolona spet drvi naprej, nestrpno pričakujemo trenutek, ko bomo stopili na naša, slovenska tla. Na meji nas ustavi angleški vojak. Po vojaško pozdravi in nam vrže dva zavoja cigaret. Spet pozdravi in nas spusti naprej.

Na obmejni karavli visi jugoslovanska zastava, pred karavlo pa stoji na straži partizan. Po vojaško nas pozdravi, ko hitimo mimo.

Občutki so nepopisni. Tukaj je naša, slovenska zemlja. Hitimo naprej mimo hiš in naselij. Ob cesti so se zbrali ljudje — žene, starčki, možje in otroci. Mahajo nam v pozdrav. Kličejo nam: »Pozdravljeni bratje, dobrodošli!«

To je pozdrav nam, ki prihajamo iz tujine. Ljudje vzklikajo, mahajo z rokami, jočejo. Čim manjši je otrok, toliko bolj se trudi pokazati svoje veselje, ko nas vidi.

Tudi mi mahamo in odzdravljamo le z roko, ker drugače ne moremo. V grlu me nekaj stiska, v rokah držim veliko proletarsko zastavo in najraje bi se zavil, skrnil vanjo. Po licih mi tečejo vroče, debele solze. Tovariši molčijo, večina ima solzne oči. Sonce se že nagiba k zatonu, ko se ustavimo v Kranjski gori. Vaščani nam nosijo vodo. Sprejem je tako pri srčen, da nas vojaki Američani sprašujejo, če so ti ljudje naši svojci ali sorodniki.

Ko se peljemo mimo Nakla in naše vasice, je padel na zemljo že prvi mrak. V Kranju stojimo nekaj minut na križišču pred »Bekseljnom«. Med ljudmi zagledam Svarškovo Hildo, ki ji naročim, naj pove našim na Okroglem, da sva z Jožem že prispela v

Kranj, toda ne vemo še, kam sedaj gremo za nekaj dni.

Kolona krene po cesti proti Kamniku. Gosta tema je. Oblaki prahu nas dušijo, peljemo se, da sami več ne vemo, kam. Po dolgi vožnji, ki se je začela ob pol peti uri 13. junija, približno ob deseti uri zvečer prispemo v Kamnik.

Velika množica nas pozdravlja, meče nam cvetje. Hočejo nas zvleči s kamionov. Nepopisno je. Ljudje so navdušeni in vzklikajo. Godba zaigra državno himno. Ljudje utihnejo, partizani strumno stojijo mirno. Tudi mi stojimo mirno in pozdravljamo državno himno. Celo ameriški vojaki so nekam prestrašeni; ob svečanem trenutku snemajo kape in v pozoru čakajo konec himne. Na odru se oglasi veder mladeniški glas govornika, ki nam govori: »Pozdravljeni bratje mučeniki, ki se vračate iz tujine, iz koncentracijskih taborišč! Pozdravljeni bratje, ki prihajate iz tujine, da skupno zgradimo svojo srečno bodočnost!«

Med ponovnimi vzkliki novi Jugoslaviji, maršalu Titu in partiji krene kolona naprej v zbirno bazo. Srečni smo. Takega sprejema nismo nikdar pričakovali.

V Kamniku smo ostali dva dni. Ko smo oddali vse potrebne podatke in dobili tudi objave za pot domov, smo zgodaj zjutraj 15. junija krenili s kamioni v Kranj. Z bratom se posloviva še od zadnjih tovarišev, nato pa sva prvič po treh letih spet sama in zares svobodna.

Z zastavami na ramah sva skoraj tekla domov na Okroglo. Ljudje so naju le težko spoznali. Tri leta taborišča in čudna obleka so naju povsem spremenili. Na Struževskem polju sva srečala Martinčevega Petra z Okroglega. Peter kosi travo. Kličeva mu od daleč, toda Peter mirno brusi koso. Nenadoma mu pade kosa z rok. Spozna naju. Hitiva naprej domov. Prišla sva na polje pred vasjo. Joža prosim, da bi

nekaj zapela v pozdrav domači vasi. Joža pravi, da ne more peti. Pričel sem torej jaz: »Pozdravljena ti vas domača, rodna, bodi zdrava.«

Pojem še glasneje in tudi Joža mi pomaga. Z dvignjenimi zastavami greva naprej. Na ledini pri znamenju kosi mejo Šmajdov Johan. Ko naju zagleda, plane k nama in zakriči: »Joža!« Kasneje mi je Johan rekel, da je mislil, kako bo najprej rekel Francelj, pa je bil tako zmeden, da ni mogel. Srečamo Poglajnovega očeta. Tudi njega pozdraviva. Oče naju gleda. »Čigava pa sta, fanta?« naju vpraša. Odgovorim mu, da sva vendar Markuševa. Oče gleda, ali je mogoče. Pozdravimo se tudi z Boštjanom, ki pravkar prihaja na polje z vozom.

Pred vasjo nas pozdravijo teta iz Lipnice, Rosova Pavla in otroci, ki so prišli iz vasi. Naše veselje ob snidenju s teto in drugimi je veliko.

Doma smo spet, tam, kjer se je pričela naša trnova pot. Z vrta je prišel stric Janez iz Lipnice. Nekako od strani nama pođa roko, nato pa gre hitro v hišo. Čudim se in grem za njim. Najdem ga v kamri, kjer joče.

Naš dom je ves zanemarjen. Nemeč Salzer, ki je gospodaril na posestvu skoraj dve leti, je pred svojim odhodom z Markuševine odpeljal in prodal prav vse, kar se je le dalo. Vsi, ki so prišli v hišo po Salzerjevem odhodu, so uničevali na isti način kot on sam. Policija, nato neki Čerkezi in vrag si ga vedi kdo je vse že stanoval v njej po našem odhodu. Le zidovi so ostali celi in gospodarsko poslopje. Živi in premični inventar pa je bil ves odpeljan.

Sosedje, ki so po odhodu Nemcev očistili hišo, so pravili, da je bilo v njej na tisoče in tisoče bolh, otroškega blata in druge svinjarije. Hiša je bila videti tako strašna, da ljudje skoraj niso upali vanjo.

Stricu, teti, sosedom, sorodnikom in dobrim ljudem, kot so Matijevčevi iz Nakla, se je zahvaliti, da je dom na dan najinega povratka bil spet tak, da se je

bilo moč vanj vseliti. Najino veselje ob prihodu je bilo veliko. Ljudje so nama prinesli moke, masti in drugih stvari, ki sva jih potrebovala za začetek. Že prvi dan sva obiskala skoraj vse vaščane. Povsod sva bila lepo sprejeta in postrežena. Ljudje so nama želeli pomagati na vsakem koraku. Moram priznati, da sem bil močno ganjen, ko sva obiskala Šmajdovo in Martinčevo mater. Obe ženi sta jokali, ko smo se pozdravili.

Popoldne tistega dne sva ponesla šopek rož na partizanski grob za vasjo. Počastila sva grob, na katerem se je spet belil brezov križ, še večji od tistega, ki sem ga napravil leta 1942. Ideali, za katere so se borili fantje, ki so padli 1942. leta, so se uresničili. V nekaj dnevih sva obiskala skoraj vse naše sorodnike in znance. Povsod so nama nudili pomoč, ki je bila potrebna pri obnovi Markuševe kmetije. Zahvaljevala sva se dobrim ljudem, ki so nama pomagali s paketi ali pa tudi z bodrenjem, kar nam je bilo vsem tako zelo potrebno in kar nama je morda rešilo življenje in nama omogočilo vrnitev v domovino.

Lepo vreme, ki je bilo tedaj, naju je opominjalo, da je treba prijeti za delo. Zapuščeno Markuševino bo treba dvigniti, treba jo bo obnoviti. Polje, njive in travniki so v teh letih samo dajali, niso pa ničesar prejeli. Naše njive so bile izmučene in zapleveljene. Potrebovale so dosti dela in le malo so dajale. Tudi gozd je Salzer izsekal, posebno tistega nad Naklom. V prvih dneh po vrnitvi v domovino sem se počutil tako kot človek, ki je prebolel hudo in neozdravljivo bolezen. Vsako delo mi je bilo prijetno in lahko. Mislil sem, da na tem svetu ni stvari, katere ne bi mogel napraviti. V meni so bili tedaj veliki ideali svobode, vse drugo je bilo nepomembno. Tudi zadnji kos kruha ali obleke sem bil pripravljen deliti s komerkoli.

V teh dneh pa mi je vendarle grenila življenje skrb, kaj je z materjo, sestro Vero in bratom Mirkom. Od njih nismo imeli še nobenih vesti. Tolažil sem se z mislijo, da bo že prišel čas, ko se bodo vrnili domov. In res, 19. julija 1945 so se vrnili mama, Vera in Mirko. Po dogovoru s teto Katarino iz Lipnice jih je dočakala po starem slovanskem običaju na pragu hiše s soljo in črnim kruhom. Tega dne sem bil daleč z doma, na Krškem polju v Stari vasi, kamor me je gnala želja spoznati stroje, s katerimi bomo obnovili našo domovino. Z vestjo, da so se domači vrnili živi in zdravi, ki me je zatekla na Krškem polju, je z mene končno padla mora, ki me je spremljala vsa ta okupacijska leta, češ, da sem jaz kriv za trpljenje družine.

Septembra 1945 sem se s Krškega polja vrnil domov. Po več kot treh letih se je doma spet sešla vsa Markuševa družina. Sklenili smo, da bomo kmetijo obnovili, da bo še lepša, kot je bila.

Minila so vojna leta in spet je mir na svetu. Minila so tri leta internacije, vrnili smo se vsi še dokaj zdravi domov. Malo je družin, ki so v treh letih prestale takšne viharje, kakor jih je naša brez človeških žrtev. Moji spomini se vračajo v pretekle dni. Spomini se vračajo in hitijo k tisočem in stotisočem tovarišev, ki so z nami trpeli, a niso dočakali srečne vrnitve v domovino. Ko obujam spomine, se spomnim tudi vožnje iz Kranja v begunjske zapore avgusta 1942. Takrat sem se spotoma spraševal, če bo iz tega pekla še vrnitev. V sebi sem trdno čutil, da bo. Vsa tri leta sem v to upal in po vseh grozotah sem res dočakal vrnitev v domovino, v naš dom.

In svoboda se je rodila iz milijonov človeških življenj. Sezidana je na milijonih ljudskih kosti vseh tistih, ki so padli na frontah in bojiščih, vseh tistih, ki so padli kot talci, in tistih, kateri so počasi umirali po koncentracijskih taboriščih.

Nekaterim je bilo sojeno umreti, drugi smo imeli več sreče in smo preživeli, v trpljenju in boju z ljudmi in naravo smo se borili vsak za svoj obstoj. Kovali smo se in izkovali smo vsak svoj značaj. Morda smo med njimi tudi čudaki, toda doraščali in zoreli smo v strahotah druge svetovne vojne, izoblikovalo nas je trpljenje.

VSEBINA

Slovo od Markuševe domačije	7
Razmišljanja v kranjskih zaporih	22
Življenje v Begunjah	60
V koncentracijskem taborišču Dachau	99
Ponesrečen poskus bega iz taborišča v Hal- leinu	161
Pekel Dachaua — Allach	190
Znanilci konca	242
Vrnitev v domovino	277

France Križnar
NE VDAJ SE, FANT

Opremil
Vladimir Lakovič

Založil
zavod »Borec«

Za zavod
Josip Logar

Natisnila
tiskarna Ljudske pravice
v Ljubljani